

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

**ПЕТРО ГУСАК
ЛЮДМИЛА ГУСАК
ЛЕСЯ МАРТИРОСЯН**

ВИХОВАННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

*Навчальний посібник
для вищих педагогічних навчальних закладів*

Рекомендовано вченою радою Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

Луцьк
Вежа-Друк
2016

УДК 37.0(091)(075.8):37.013.42/.43(075.8)

ББК 74.03(0)321-2я73+74.66я73

П 84

*Рекомендовано вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 4 від 26.11.2015 р.;
наказ № 430-з від 8.12.2015 р.)*

Рецензенти:

Алла Рижанова – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної педагогіки Харківської державної академії культури;

Олександр Дем'янчук – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання мистецьких дисциплін Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка;

Світлана Шульга - кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гусак Петро

П 84 Виховання у Стародавній Греції: соціокультурний контекст : навч. посіб. для вищих пед. навч. закладів / Петро Гусак, Людмила Гусак, Леся Мартіросян. – Луцьк : Вежа-Друк, 2016. – 200 с.

ISBN 978-617-7272-86-0

У навчальному посібнику представлено комплексне історико-педагогічне дослідження виховання як соціокультурного феномену (період античності). Аналіз історичної еволюції виховання, здійснений у логіці цивілізаційного розвитку західноєвропейського суспільства античного періоду базується на авторському теоретико-методологічному трактуванні його сутності. Застосування соціокультурного підходу дало можливість спроектувати узагальнену модель виховання, на основі якої розроблені конкретні моделі, що функціонували у різні історичні періоди античності у Стародавній Греції.

Навчальний посібник розроблений для вивчення навчальної дисципліни «Теорія та історія соціального виховання», його матеріали можуть бути використані у практиці сучасного виховання під час вивчення курсів педагогіки та історії педагогіки в педагогічних навчальних закладах. Посібник адресований студентам, аспірантам і викладачам вищих педагогічних навчальних закладів, а також усім, хто цікавиться історією розвитку практики виховання і навчання.

УДК 37.0(091)(075.8):37.013.42/.43(075.8)

ББК 74.03(0)321-2я73+74.66я73

© Гусак Петро, Гусак Людмила,
Мартіросян Леся, 2016

ISBN 978-617-7272-86-0

© Маліневська Ірина (обкладинка), 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ВИХОВАННЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН	10
1.1. Виховання як феномен соціальний	10
1.2. Виховання як феномен культури.....	17
1.3. Екстраполяція соціокультурного середовища у виховний простір ..	24
Запитання для самоконтролю	35
РОЗДІЛ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНА ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ. СТАРОДАВНЯ СПАРТА	36
2.1. Виховання у Стародавній Греції в умовах соціокультурного середовища.....	37
2. 2. Соціокультурні особливості спартанського виховання	46
2.2.1. Матеріально-культурні суб'єкти виховних впливів середовища життєдіяльності спартанського суспільства	46
2.2.2. Соціальні інститути соціокультурного середовища життєдіяльності спартанського суспільства	49
а) громадянська община Спарти як важливий інститут виховних впливів на особистість	49
б) особливості соціального інституту економіки як суб'єкта виховних впливів	55
в) інститут держави як системотвірний суб'єкт виховних впливів спартанської системи виховання.....	57
г) інститут сім'ї як суб'єкт виховних впливів	59
г) інститут освіти	65
е) соціальний інститут армії та військово-громадських об'єднань ..	77
2.2.3. Специфічні інститути культури виховного середовища спартанської системи виховання.....	83
а) інститут права як важливий суб'єкт виховних впливів спартанської системи виховання.....	83
б) інститут релігії.....	87
в) інститут архітектури і будівництва.....	88
г) інститут мистецтв (гімнастика, музика, співи, танці)	89
2.2.4. Виховне середовище спартанського виховання	91
Запитання для самоконтролю	95

РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНА ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ. СТАРОДАВНІ АФІНИ..... 97

3.1. Вплив інститутів матеріально-предметної та духовної культури на трансформацію соціокультурного середовища у виховний простір 97

а) *роль інституту матеріально-предметної культури у трансформації природного середовища у виховний простір* 97

3.2. Соціальні інститути у виховному просторі афінського суспільства 104

а) *інститут економіки як суб'єкт виховних впливів*..... 104

б) *інститут афінської громадянської общини як суб'єкт виховних впливів на особистість* 107

в) *виховна функція інституту держави*..... 112

г) *інститут сім'ї як суб'єкт виховних впливів* 121

г) *інститут освіти* 125

3.3. Специфічні інститути культури в структурі системи виховання ... 133

а) *інститут фізичної культури* 136

б) *інститут свят і видовищ* 138

в) *інститут мистецтв*..... 144

г) *інститут науки* 154

г) *інститут релігії*..... 165

3.4. Виховний простір афінської системи виховання..... 179

Запитання для самоконтролю 185

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 187

ВСТУП

Процеси демократизації та гуманізації суспільного життя, що відбуваються сьогодні, актуалізували дослідження проблем виховання. Загально визнано, що саме виховання, обумовлює характер розвитку суспільства, впливаючи на процеси соціального становлення підростаючого покоління і формування механізмів передачі набутого соціального досвіду.

Відзначаючи пріоритетність виховання в суспільному розвитку, В. Ягупов звертається до думки французьких письменників Е. Ренана й А. Сент-Екзюпері, які вважають, що виховання у сучасному суспільстві є питанням життя і смерті, від якого залежить майбутнє. Виховання має пріоритет над освітою, воно в найбільшій мірі формує людину¹. Без виховання суспільство не може ні функціонувати, ні розвиватися. Організація виховання, яка не відповідає потребам історичного розвитку суспільства, означає його зникнення з площини людської цивілізації. Виховання є провідною сферою діяльності, що забезпечує неперервність соціального розвитку. Проте у наукових теоріях до цього часу не існує концептуально цілісного осмислення феномену виховання та джерел його виникнення і розвитку.

Протягом тривалого часу в історико-педагогічній науці виховання трактували як спеціально організований цілеспрямований вплив на особистість. Проте, сучасна педагогічна практика виховання засвідчила неспроможність формальних шкільних інституцій забезпечити ефективну соціалізацію особистості. Сьогодні стає очевидно, що інформаційне суспільство володіє настільки потужним неформалізованим, часто стихійним, або лише частково керованим виховним ресурсом, що їх вплив на особистість переважає впливи спеціально організовані. Це обумовлює потребу об'єктивізації сутності виховання як соціокультурного феномену і предмета наукових досліджень.

Починаючи з середини ХХ століття, вітчизняні та зарубіжні науковці схиляються до думки, що сутність виховання найбільш ефективно можна визначити через дослідження його історії у контексті тих соціокультурних процесів, складовою частиною яких воно було в конкретний історичний період розвитку людського суспільства (В. Андрущенко, В. Волович, М. Горлач)²;

¹ Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

² Соціологія : підручник / В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін. ; за ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. – 3-тє вид. – К. ; Х. : Єдинорог, 1998. – 624 с.

Л. Аза¹; Р. Гурова²; Т. Кухтевич³; С. Лобанова⁴; Н. Лукашевич⁵,
А. Рижанова⁶; Є. Сірий⁷; А. Харчев⁸; В. Bailyn⁹; L. Cremlin¹⁰;
F. Nikolin¹¹ та ін.).

Перші спроби розгляду проблем виховання у контексті розвитку культурних процесів були зроблені ще в кінці XVIII ст. Б. Бім-Бад указує на варіативні підходи науковців цього періоду до трактування історії виховання¹². Наприклад, німецький учений Ф. Э. Рукопф у своїй праці «Історія шкільної і виховної справи в Німеччині» розглядав історію школи та історію виховання як складову частину суспільної історії, історії церкви, політики, культури. Інший німецький педагог першої половини XIX ст. Ф. Г. Х. Шварц вказує, що історія педагогіки – це невід’ємна частина історії цивілізації, яка допомагає зрозуміти сучасність. К. Раумер розглядав виховання як історію освітньо-національних систем.

У другій половині XIX – на початку XX століття з’являються нові соціологічні підходи до вивчення історії педагогіки. На думку Б. Бім-Бада, у цьому руслі особливих успіхів досягла французька школа, представлена Г. Компейре та Е. Дюркгеймом¹³. Під впливом учіння

¹ Аза Л. А. Воспитание как философско-социологическая проблема. – К. : Наук. думка, 1993. – 131 с.

² Гурова Р. Г. Социологические проблемы воспитания. / Р. Г. Гурова ; НИИ общих проблем воспитания АПН СССР. – М. : Педагогика, 1981. – 176 с.

³ Кухтевич Т. Н. Социология воспитания / Т. Н. Кухтевич. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 144 с.

⁴ Лобанова С. І. Соціокультурні детермінанти формування моделей виховання дітей і молоді у Стародавньому Римі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. І. Лобанова ; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : [б. в.], 2011. – 221 с.

⁵ Лукашевич Н. П. Социология воспитания : краткий курс лекций / Н. П. Лукашевич. – К. : МАУП, 1996. – 107 с.

⁶ Рижанова А. О. Развитие социальной педагогики в социокультурном контексте : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / А. О. Рижанова ; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ : [б. в.], 2005. – 402 с.

⁷ Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Є. В. Сірий. – 3-тє вид., виправл. та доп. – К. : Атіка, 2009. – 492 с

⁸ Харчев А. Г. Социология воспитания / А. Г. Харчев. – М. : Политиздат, 1990. – 220 с.

⁹ Bailyn V. Education in the forming of American society: needs and opportunities / V. Bailyn. – Chapel Hill, 1960. – 190 p.

¹⁰ Cremlin L. The wonderful world of E. P. Gubberly: a essay on the historiography of American education / L. Cremlin. – N. Y., 1965. – 209 p.

¹¹ Nikolin F. Geschichte der Erziehungslehre / F. Nikolin // Handbuch der Pädagogik. – Bd. 1. – München, 1970. – S. 483–484.

¹² Бим-Бад Б. М. Эвристические функции историко-педагогической науки [Электронный ресурс] / Б. М. Бим-Бад // Бим-Бад Б. М. Очерки по истории педагогики. – М. : УРАО, 2003. – 141 с.

Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=194&bin_rubrik_pl_articles=104

¹³ Бим-Бад Б. М. Педагогический энциклопедический словарь / Б. М. Бим-Бад. – М. : Большая Рос. энцикл., 2002. – С. 110–112.

Сен-Сімона про історичний детермінізм, французькі історики детально вивчили суспільство, його склад, спосіб життя і відносини між різними класами. Вони прийшли до висновку, що історія виховання повинна охоплювати цілісний розвиток інтелектуальної і моральної культури людини всіх часів і народів. Не існує «чистого» виховання, яке є наслідком безпосередніх впливів педагогів-фахівців, оскільки воно є результатом й зовнішніх впливів (без їх усвідомлення, без втручання волі), яке здійснюється під впливом соціального середовища (клімату, раси, моралі, соціальних умов, політичних інститутів, релігійних вірувань тощо).

Паралельно із розповсюдженням у наукових колах соціологічного аналізу історико-педагогічного знання розвивається і традиція його вивчення через призму культурних процесів. Досліджуючи методологію вивчення історії педагогіки, Б. Бім-Бад наводить приклад наукових розробок К. Шмідта. Останній розглядав історію педагогіки як цілісний світовий історичний процес, інтегрований у культурне життя народів, викладаючи теорію виховання у тісному зв'язку із практикою. На його думку, історія педагогіки повинна визначити загальні чинники, що впливають на виховання різних народів у різні епохи, та результати цих впливів¹.

Завдяки дослідженням багатьох зарубіжних науковців другої половини ХІХ – початку ХХ століття, зокрема німецьких (К. Шмідта, П. Барта), французьких (Ш. Летурно, Ж. Компейре), американських (П. Монро), сформувалося два підходи до розгляду історико-педагогічного знання:

– *соціологічний*, що трактував освіту і виховання у зв'язку з розвитком усієї сукупності соціальних інститутів і державної політики у сфері просвіти;

– *історико-культурний*, що передбачав аналіз педагогічних ідей і практики виховання як однієї із складових частин загальнокультурного розвитку суспільства.

У другій половині ХХ ст. у країнах США, Великобританії, Франції, Німеччині та ін. з'явилася тенденція до інтеграції цих двох підходів, у результаті чого виникла течія, що отримала назву «*нової історії педагогіки*»². Американські науковці вважають, що виховання

¹ Бим-Бад Б. М. Эвристические функции историко-педагогической науки/ [Электронный ресурс] / Б. М. Бим-Бад // Бим-Бад Б. М. Очерки по истории педагогики. – М. : УРАО, 2003. – 141с. Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=194&binn_rubrik_pl_articles=104

² Бим-Бад Б. М. Педагогический энциклопедический словарь / Б. М. Бим-Бад. – М. : Большая Рос. энцикл., 2002. – С. 110–112.

необхідно вивчати «як у контексті еволюції широких соціалізуючих процесів, так і у зв'язку з загальнокультурною динамікою суспільства, зверненням до його історії»^{1; 2}. Європейські науковці наголошують на необхідності вивчення «передумов і наслідків виховання, навчання та освіти в їх конкретному контексті і у структурі соціальних систем, що дає можливість зрозуміти історичне походження цих передумов і наслідків, соціально-історичну перспективу процесу соціалізації. Тим самим пояснюються соціальні функції, цілі і норми виховної дії та її інституційних зв'язків і можливостей»³.

Поєднання соціологічного і культурологічного підходів до вивчення виховання дає підстави повною мірою розкрити його сутність і структуру, а також виявити закономірності історичного розвитку як механізму еволюції суспільства. *Соціологічний аналіз* поняття «виховання» передбачає розгляд трьох основних аспектів: передача соціально-історичного досвіду наступним поколінням; соціалізація індивіда в основних сферах громадського життя і розуміння виховання як «процесу цілеспрямованого, систематичного формування особистості відповідно до діючих у суспільстві нормативних моделей»⁴. Тобто йдеться про три визначальні впливи (чинники) на процес виховання: стихійний, опосередкований і безпосередній.

Культурологічний аналіз поняття «виховання» дає можливість виявити особливості історичного розвитку змісту, цінностей, методів і форм виховання, встановити механізми його взаємодії з іншими культурними інститутами (мистецтво, наука, література, тощо).

Поступове утвердження соціокультурного підходу до вивчення виховання відбувається і в українській історико-педагогічній науці (А. Аблятипов, Р. Антонюк, П. Бех, М. Бородько, Н. Бориско, А. Бойко, Л. Ваховський, П. Дроб'язко, О. Дубасенюк, І. Зверєва, І. Зязюн, Л. Касюк, О. Киричук, Л. Коваль, Л. Ковальчук, В. Костів, В. Кравець, В. Курило, М. Левківський, О. Любар, А. Медвідь, А. Рижанова, М. Сметанський, М. Стельмахович, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, Л. Цибулько, К. Чертова, Д. Федоренко, Л. Штефан та ін.).

¹ Bailyn B. Education in the forming of American society: needs and opportunities / B. Bailyn. – Chapel Hill, 1960. – 190 p.

² Cremlin L. The wonderful world of E. P. Gubberly: a essay on the historiography of American education / L. Cremlin. – N. Y., 1965. – 209 p.

³ Nikolin F. Geschichte der Erziehungslehre / F. Nikolin // Handbuch der Pädagogik. – Bd. 1. – München, 1970. – S. 483–484.

⁴ Социологический энциклопедический словарь / под ред. акад. РАН Г. В. Осипова. – М. : Норма, 2000. – С. 44.

Для інтегрованого дослідження соціокультурного змісту виховання сьогодні існує багато причин. На думку Є. Сірого, для європейських країн такою причиною є глобальне домінування модусу раціоналізації і споживання, що спричиняє значні негативні наслідки для розвитку суспільства. Для України та країн пострадянського простору важливим чинником є той факт, що з радикальними соціально-політичними та соціально-економічними змінами суттєво похитнулися устої культури і виховання. Більшість верств населення (за віковими параметрами) не готова до тих змін, що відбулися у суспільстві. Система старих цінностей і устоїв була зламана, а нова ще й досі не сформована¹. Для того, щоб вибудувати адекватну сучасним умовам систему виховання, потрібно цілісно усвідомити внутрішні і зовнішні соціальні та культурні чинники. Крім того, *історія виховання як наука повинна учити не стільки історичному фактаж, скільки закономірностям прояву тих чи інших систем виховання в різні історичні епохи у контексті відповідних цивілізаційних процесів*. Саме соціокультурний підхід дає можливість розв'язувати окреслені завдання і розглядати виховання як феномен у його цілісності та еволюційному розвитку загалом.

З позицій соціокультурного підходу у навчальному посібнику розглядаються виховні системи Стародавньої Греції в епоху античності. Він складається із трьох розділів: у першому – подано теоретико-методологічні підходи до трактування поняття виховання та його авторська інтерпретація; у другому та третьому – аналіз динаміки історичної еволюції виховання Стародавньої Греції у двох найбільших полісах – Спарті та Афінах.

Мета посібника: систематизувати знання про особливості античного виховання на прикладі двох полісів Стародавньої Греції як соціокультурного феномену.

Зміст посібника допоможе студентам сформувати адекватне уявлення про детермінованість педагогічних явищ і соціокультурних процесів в історії людства, зрозуміти значення і роль виховання у цивілізаційному поступі суспільства.

¹ Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Є. В. Сірий. – 3-тє вид., виправл. та доп. – К. : Атіка, 2009. – 492 с. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/571-sotsologiya-sriy-v.html>

РОЗДІЛ 1

ВИХОВАННЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

1.1. Виховання як феномен соціальний

Детермінованість зовнішніми чинниками та внутрішніми процесами дає підстави розглядати виховання як соціальний феномен.

Термін «феномен» походить від *гр.* *phainomenon* і означає явище¹. Він є філософською категорією, що відображає вищі властивості й відносини предмета, які розкривають його сутність². Феномен – це явище єдине у своєму роді, взяте в його цілісності, в єдності з його сутністю і дане нам у досвіді, сприйняте органами чуттів³. Визнання виховання феноменом означає, що воно є явищем цілісним, яке реалізується у всіх своїх формах і проявах.

Відповідно до означеного поняття, виховання як феномен володіє ознаками та властивостями соціального явища. *Соціальне явище* (англ. *social phenomenon*, нім. *soziale erscheinung*, рос. *социальное явление*) – одне із засадничих понять соціології та соціальної філософії, яке означає елемент соціальної реальності, що володіє всією повнотою соціальних властивостей та ознак. Соціальні явища – це явища взаємодії людей, здійснювані в соціальному просторі: безпосередньо в контактній групі або опосередковано, через причетність індивідів до спільнот, через соціальні організації, інститути. Соціальні явища характеризуються стійкими, повторюваними (масовими) й типовими зв'язками та відносинами соціальної дійсності. Кожне соціальне явище відрізняється певними емпіричними ознаками, які можуть фіксуватися в соціальних показниках^{4;5;6}.

¹ Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D4%E5%ED%EE%EC%E5%ED>.

² Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. Т. 3 : П–Я / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – [2-ге вид.]. – К. : Аконіт, 2001. – С. 651.

³ Философский энциклопедический словарь / сост. Л. Ф. Ильичев [и др.]. – М. : Сов. энцикл., 1983. – С. 665.

⁴ Соціальне явище [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальне_явище

⁵ Социология : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2003. – 1312 с.

⁶ Примуш М. В. Загальна соціологія : навч. посіб.[Електронний ресурс] / М. В. Примуш. – К. : ВД «Професіонал», 2004. – 592 с. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/558-zagalna-sotsologiya-primush-mv.html>

За твердженнями науковців (Н. Лукашевич, М. Сорокін та ін.), виховання володіє всіма ознаками соціального явища, зокрема, соціальною взаємодією як найпростішою моделлю соціальних явищ¹ та соціальними відносинами як певною стійкою системою, яка охоплює двох (як мінімум) партнерів, пов'язаних певним предметом, на якому будуються їх відносини, і які мають певні обов'язки один перед одним, що утворюють систему нормованих функцій².

Ознаками соціальних відносин у вихованні, за твердженням Є. Сірого, є засвоєння соціальних норм, цінностей, зразків поведінки для збереження і функціонування суспільних відносин та система соціального контролю, завдяки якій поведінка індивіда, груп приводиться у відповідність до визначених зразків діяльності і критеріїв цінностей³. Вказані характеристики виховання як соціального явища дають підстави розглядати його і як *соціальний процес*, про що свідчить наявність серії виховних взаємодій, які змінюють соціальні відносини між людьми і в результаті забезпечують накопичення необхідних для життя індивіда якостей вихованості^{4;5}.

Будь-яке *пізнання суспільства людиною починається зі сприйняття реальних фактів*. У науковому розумінні під соціальним фактом слід розуміти знання про подію, яка описана з урахуванням специфіки соціальної ситуації, у якій вона відбувалася⁶. Сукупність і взаємодія соціальних фактів складають зміст соціального життя. У своїх працях «Виховання та соціологія», «Моральне виховання» Е. Дюркгейм трактує виховання як факт, оскільки суспільство (група, колектив) здійснює тиск на індивіда, примушуючи його діяти відповідним чином, тобто проявляє відносно нього примусову владу. Виховання, з однієї сторони, обумовлюється наявністю та функціонуванням різних соціальних інститутів, а з іншої, – виступає як *соціальний інститут*. «Соціальний інститут» як термін широко

¹ Сорокін П. А. Общедоступный учебник социологии : статьи разных лет / П. А. Сорокин. – М. : Наука, 1994. – С. 61–21.

² Лукашевич Н. П. Социология воспитания : краткий курс лекций / Н. П. Лукашевич. – К. : МАУП, 1996. – С. 34.

³ Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Є. В. Сірий. – 3-тє вид., виправл. та доп. – К. : Атіка, 2009. – 492 с. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/571-sotsologiya-sriy-v.html>

⁴ Лукашевич Н. П. Социология воспитания : краткий курс лекций / Н. П. Лукашевич. – К. : МАУП, 1996. – С. 34.

⁵ Юрій М. Ф. Людина і світ / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – 460 с.

⁶ Там само.

застосовують для опису регулярно повторюваних протягом тривалого часу соціальних практик, що санкціоновані та підтримуються за допомогою соціальних норм і мають важливе значення у структурі суспільства. Як вважає Т. Парсонс, соціальні інститути – надособистісні утворення, які складають макроструктуру суспільства. На думку Е. Дюркгейма, соціальні інститути мають практично необмежену владу над окремими індивідами у контексті нав'язування обов'язкових способів дії (стандарти та зразки поведінки). Проте, влада проявляється тільки тоді, коли індивід вступає в конфлікт із способами дії й інститут змушений застосовувати щодо індивіда санкції^{1;2}.

Характеристика основних елементів соціального інституту дає можливість зробити висновок, що останні представляють собою величезну соціальну систему, яка існує тривалий історичний період часу, задовольняє фундаментальні потреби суспільства, володіє легітимною силою та моральним авторитетом.

Соціальні інститути ніхто не «придумує». Вони вибудовуються поступово з конкретної потреби людей. Процес інституалізації полягає в упорядкуванні, стандартизації, організаційному оформленні і законодавчому регулюванні тих зв'язків і відношень у суспільстві, які «претендують» на перетворення у соціальний інститут. Соціальний інститут представляє собою відносно самостійне соціальне утворення, яке має свою внутрішню логіку розвитку. Основними елементами соціальних інститутів є системи цінностей, норм та ідеалів, а також зразки діяльності і поведінки людей в життєво різноманітних ситуаціях. Існування соціального інституту пов'язане, як правило, з організаційним оформленням. *Соціальний інститут представляє собою сукупність осіб і закладів, що мають певні матеріальні засоби і виконують певну соціальну функцію.* Наприклад, інститут освіти включає в себе керівників і працівників органів управління освітою, викладачів та учителів, студентів та учнів, обслуговуючий персонал, а також заклади управління освітою і навчальні заклади: університети, коледжі, технікуми, училища, школи, дитячі садочки³.

¹ Соціальний інститут [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальний_інститут

² Социология Эмиля Дюркгейма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/sociologiya-dyurkgeyma.html>.

³ Давыдова Ю. А. Обществознание : интернет-курс для подготовки к ЕГЭ [Электронный ресурс] / Ю. А. Давыдова, А. В. Матюхин // Московская финансово-промышленная академия. Департамент разработки электронного контента ОТИ, 2011. – Режим доступа: http://www.e-biblio.ru/xbook/new/xbook310/book/index/index.html?go=part-016*page.htm

За критерієм способу регулювання поведінки людей у межах певних інститутів виділяють *формальні та неформальні* соціальні інститути. Формальні інститути характеризуються такою ознакою, як взаємодія між суб'єктами, що здійснюється на основі формально узгоджених чи зафіксованих правил, законів, регламенту, положень. Формальні інститути відіграють велику роль у згуртуванні суспільства. До таких інститутів належать армія, держава, школа та ін. Неформальні соціальні інститути хоч і регламентуються в соціальних діях, але не оформлені законом. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. Це можуть бути різні об'єднання за інтересами, культурні та соціальні фонди¹.

Виховання як соціальний інститут виникає на певному історичному етапі розвитку людського суспільства. Його мета полягає в організації цілеспрямованого, соціально контрольованого впливу на соціальне становлення підростаючих поколінь. Тобто соціальний інститут виховання виникає для створення умов задоволення соціальної потреби – осмисленого «вирощення» членів суспільства. Він представляє собою систему закладів (навчальних, виховних), в яких відповідним особам надано повноваження для виконання функцій організації виховного процесу і регулювання поведінки людей, груп².

Розуміння виховання як соціального інституту вказує на те, що він є синонімом поняття «інститут освіти», основним призначенням якого є цілеспрямована організація навчання і виховання. Навчання – ядро освіти, але воно відбувається і за межами навчальних закладів протягом усього життя людини, тобто у процесі суспільного виховання. В англійській мові застосовується поняття «education», яке тлумачиться як виховання, освіта, навчання, просвіта, розвиток³. У польській педагогіці поняття «edukacja» включає весь освітній безпосередній та опосередкований вплив⁴. У контексті інтерпретації

¹ Вербець В. В. Соціологія : навч. посіб.[Електронний ресурс] / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – К. : Кондор, 2009. – 550 с. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/565-sotsologya-verbets-vv.html>

² Сірій Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб.[Електронний ресурс] / Є. В. Сірій. – 3-тє вид., виправл. та доп. – К. : Атіка, 2009. – 492 с. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/571-sotsologya-sriy-v.html>

³ Мюллер В. К. Новый англо-русский словарь / В. К. Мюллер, В. Л. Дашевская, В. А. Каплан [и др.]. – 8-е изд. – М. : Рус. яз., 2001. – С. 229

⁴ Pedagogika wobec edukacji, polityki oświatowej i badań naukowych / Redakcja naukowa Bogusław Śliwowski. - Gdańskie wydawnictwo pedagogiczne. - Gdańsk. – 2006r.

едакації польський педагог Б. Сліверські виділяє виховання, яке більшою мірою співвідносне з емоційно-мотиваційною сферою, та навчання – співвідносне з пізнавальною сферою діяльності особистості. Едакація визначається вченим як цілеспрямований навчально-виховний процес («kształcenie») та опосередковані освітньо-орієнтовані детермінанти. У контексті соціологічного підходу видається доречним використання саме такого розуміння інституту освіти.

Є. Сірий вважає, що у вихованні (соціалізації) людини беруть активну участь різноманітні соціальні інститути. Особливий вплив, уже з перших кроків дитини, справляє сім'я, де, власне, і починається її соціалізація. Сім'я та школа продукують систему способів, форм виховної діяльності, норм поведінки вихователів, колективів, інституцій, засобів соціального контролю і систем цінностей. Саме завдяки цим виховним «продуцентам» встановлюються допустимі межі взаємовідносин у суспільстві¹.

Таким чином, соціальний інститут виховання взаємодіє з іншими соціальними інститутами, яким також притаманна виховна функція. Проте, вона (окрім власне самого інституту виховання) не є основною відносно мети їх діяльності, а другорядною, тобто такою, що здійснює опосередкований вплив на особистість. Серед науковців не існує єдності у трактуванні назви цієї функції. Так, А. Герасимчук, Ю. Палеха, О. Шиян визначають її як *культурно-виховну*², Н. Лукашевич – як *функцію соціальної організації виховання*³.

Реалізація соціальними інститутами виховної функції дає підстави вважати їх суб'єктами виховання. Н. Лукашевич визначає такі функції соціального інституту виховання:

- створення умов для цілеспрямованого «виращування» і розвитку членів суспільства у процесі виховання;
- формування «людського капіталу» необхідного для функціонування і стійкого розвитку суспільства, здатного і готового до горизонтальної і вертикальної соціальної мобільності;
- забезпечення стабільності суспільного життя через трансляцію культури, сприяння її спадковості, оновлення;

¹ Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Є. В. Сірий. – 3-тє вид., виправл. та доп. – К. : Атіка, 2009. – 492 с. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/571-sotsologya-sriy-v.html>

² Герасимчук А. А. Соціологія : курс лекцій / А. А. Герасимчук, Ю. І. Палеха, О. М. Шиян. – К. : ЄУФІМБ, 2000. – 88 с.

³ Лукашевич Н. П. Соціологія виховання : краткий курс лекцій / Н. П. Лукашевич. – К. : МАУП, 1996. – С. 36.

– сприяння інтеграції прагнень, дій і відносин членів суспільства та гармонізації інтересів статево-вікових, соціально-професійних і етноконфісійних груп (що є передумовами і умовами внутрішньої згуртованості суспільства);

- соціальна і духовно-ціннісна селекція членів суспільства;
- адаптація членів суспільства до змінної соціальної ситуації¹.

Виховний вплив соціальних інститутів, у тому числі й інституту виховання, за характером і тривалістю у часі не однаковий. Для інституту виховання притаманний цілеспрямований спеціально організований вплив на особистість. Проте, він здійснюється лише певний проміжок часу, а вплив інших соціальних інститутів – постійний, від народження до смерті людини. Такий вплив можна означити як частково-контрольований або частково організований, оскільки у ньому присутні і стихійні елементи. Це надає йому опосередкованого характеру.

Наприклад, інститут ЗМІ володіє потужною виховною функцією, хоча основна мета його діяльності інша. Вплив на виховання і розвиток людини ЗМІ здійснюють майже протягом усього її життя. Незважаючи на опосередкований характер впливу ЗМІ на особистість, як свідчить практика, його виховний потенціал часто є набагато потужніший, ніж спеціально-організований виховний вплив різноманітних виховних соціальних інституцій (школи, різноманітних навчальних закладів, позашкільних закладів тощо). Підтвердженням цього факту є наявність у медіа-просторі надзвичайно насичених та невпорядкованих інформаційних потоків, які сьогодні несуть у собі, здебільшого, деструктивні елементи, про що свідчить моральна криза, яка охопила сучасне суспільство. Вона проявляється у занепаді «моральності, ціннісних орієнтацій, норм суспільної поведінки, тощо. Соціальні інститути, такі як сім'я, школа, позашкільні заклади, тощо вже неспроможні «чинити опір» таким негативним тенденціям².

Отже, виховання як соціальне явище охоплює впливи суспільних інститутів не лише із цілеспрямованою виховною функцією (тобто спеціально створених для здійснення виховання), а й інститутів, у яких виховна функція є другорядною, частково-контрольованою і має

¹ Лукашевич Н. П. Социология воспитания: краткий курс лекций / Н. П. Лукашевич. – К. : МАУП, 1996. – С. 36

² Мельниченко А. А. Масова культура як елемент сучасного виховного простору [Електронний ресурс] / А. А. Мельниченко, С. В. Савицька. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/VKPI/fpp/2006-3/07_Melnichenko.pdf.

опосередкований характер. *Взаємодія* цих соціальних інститутів й складає сутність соціальної виховної системи.

Соціальна система (від *гр. systema* – упорядкування) означає певним чином упорядковану множинність елементів, взаємопов'язаних між собою, що утворює певну цілісність. Соціальна система, взаємодіючи з навколишнім середовищем, здатна змінювати свою структуру¹.

Структурними елементами соціальної системи виховання є люди – об'єкт-суб'єкти виховної взаємодії, а також соціальні інститути (заклади), що координують і здійснюють всю виховну діяльність у суспільстві².

Таким чином, *виховання є соціальним феноменом*, оскільки йому притаманні всі ознаки соціального: соціальне явище, соціальна взаємодія, соціальні відносини, соціальний інститут, соціальна організація, соціальний процес, соціальна система. Загалом, виховання як соціальний феномен потрібно розуміти як складний і суперечливий соціально-історичний процес входження підростаючих поколінь в суспільне життя.

На думку Б. Ліхачова, виховання це категорія: а) вічна, яка з'являється разом із суспільством, й існує, поки існує суспільство; б) загальна, оскільки в ній відображаються взаємозалежності і взаємозв'язки власне самого виховання як явища з іншими соціальними явищами. Воно забезпечує суспільний прогрес і наступність поколінь.

Виховання володіє наступними характеристиками:

– виникає з практичної потреби пристосування і залучення молоді до існуючих умов суспільного життя і виробництва та необхідності заміни трудових ресурсів;

– має конктерно-історичний характер, який обумовлюється організацією суспільного життя, відображаючи усі його недоліки і переваги;

– включає в себе навчання і освіту людини.

Механізмами виховання виступають суспільні відносини і взаємовідносини, впливи і взаємовпливи, у які вступають між собою дорослі і діти, і, які за своїм характером, завжди є виховними і

¹ Соціальна система [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_система

² Ильчиков М. З. Социология воспитания : монография / М. З. Ильчиков, Б. А. Смирнов ; Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова. – М. : Фирма «Гардарика», 1996. – 116 с.

виховуючими. Основним критерієм реалізації виховання є міра відповідності властивостей і якостей особистості вимогам життя¹.

Соціальні функції виховання, його спрямованість, зміст, форми та методи завжди визначаються характером суспільних відносин, що свідчить про його соціальну природу. Це дає підстави розглядати його у широкому соціальному значенні як соціальний феномен.

1.2. Виховання як феномен культури

Культура як соціальний феномен є складним поліструктурним явищем. Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності. Полісемантичність поняття «культура» та глибина змісту обумовили появу багатьох його наукових визначень. На сучасному етапі поняття «культура» трактують як у широкому розумінні (характеристика історичних епох, конкретних суспільств, народностей і націй, а також специфічних сфер суспільного життя або людської діяльності), так і у вузькому значенні – сфера духовного життя людей. «Культура включає предметні результати діяльності людей (машини, будови, результати пізнання, твори мистецтва, результати, норми моралі і права та ін.), а також людські сили і здібності, що реалізуються в діяльності (знання, вміння, навички, рівень інтелекту, моральний та естетичний розвиток, світогляд, способи і форми спілкування людей). Широта охоплених культурою явищ впливає на закріплення за цим поняттям багатьох смислових відтінків, що, у свою чергу, сприяє варіативному його тлумаченню, розумінню й використанню різними науками»².

Використання категорії культури у процесі дослідження сутності виховання є традиційно актуальним. Це пояснюється тим, що, по-перше, «соціальний і персональний простір, історичний і особистий час буття як дорослої людини, так і дитини заповнений предметами, відносинами, цінностями, інформацією і технологіями, що мають пряме відношення як до матеріальної, так і духовної культури»³. По-друге, «мета виховання, зміст, закономірності процесу виховання,

¹ Лихачев Б. Т. Педагогика : курс лекцій [Электронный ресурс] / Б. Т. Лихачев. – М. : Юрайт-М, 2001. – Режим доступа: <http://www.studfiles.ru/preview/1633266/>.

² Історія світової культури : навч. посіб. / кер. авт. кол. Л. Т. Левчук. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Центр учбової л-ри, 2010. – С. 6–7.

³ Максакова В. И. Лекции 1–5 // В. И. Максакова // Максакова В. И. Педагогическая антропология : учеб. пособ. [для студ. высш. пед. учеб. заведений]. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – С. 12–14.

методи і засоби – усі ці педагогічні поняття взаємопов'язані з філософсько-культурологічними категоріями, такими як культурно-історичний тип, культурно-історичне середовище, духовний субстрат певної культури, аксіо- і гносеологічна традиція тієї чи іншої культури»¹.

Таким чином, культура є змістом виховання, матеріалом, з якого вона складається. Культура робить людину людиною. Оволодіння культурою – це завдання і в той же час засіб виховання. Індивідуальний культурний досвід дитини визначає критерії самооцінки і характеристики, а також формує завдання виховання і способи їх досягнення. Зміст виховання, його традиції, аксіологічні акценти, технології, форми прояву вихованості людей та їх поведінка – важливі складові будь-якої культури.

Лише засвоївши знання, вірування, ідеали, символи, цінності, норми, звичаї, традиції соціальної групи, свого народу і всього людства, індивід стає повноцінною особистістю і членом суспільства. Кожне нове покоління, кожна окрема особистість незмінно проходить свій власний шлях освоєння культури суспільства. Він може реалізовуватись як організовано під контролем суспільства і його структур в установах виховання і освіти, так і самостійним шляхом самовиховання і самоосвіти. У результаті людина не тільки стає носієм і продовжувачем культури, а й долучається до соціального життя, отримує або змінює свій соціальний статус і соціальну роль². Таким чином відбувається виховання людини, у процесі якого реалізуються потреби, можливості та здібності, встановлюються відносини з іншими членами суспільства. Виховання відбувається протягом усього життя. Воно стабілізує суспільство, забезпечує необхідні умови його функціонування, наступність розвитку. Характер виховання, його механізми зумовлюються типом культури. Механізмом передачі культури виступає «традиція», яка стереотипізує існуючий досвід, надає стійкості певним культурним формам і у такому вигляді забезпечує його передачу новим поколінням. У контексті виховання «традиції – це культурно обумовлені його стереотипи, які надають соціального характеру

¹ Гагаев П. А. Культурно-исторический аспект развития отечественных философско-педагогических учений XVIII–XX веков : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / П. А. Гагаев ; Волгоград. гос. пед. ун-т. – Волгоград : [б. и.], 2000. – 518 с.

² Соколова В. А. Основы социологии : учеб. пособие / В. А. Соколова. – Ростов н/Д. : Феникс, 2004. – С. 112.

педагогічній дії і забезпечують культуровідповідне формування людської суб'єктивності»¹.

Виховання як соціальне явище впливає і на долю конкретних культур. Воно сприяє збереженню і розвитку культур або стає засобом їх руйнування: консервує або модернізує культуру, надає їй цілісності або фрагментарності, елітарності або масовості.

Культурне середовище – основне поле діяльності вихователя. Соціологи вважають, що створення та збереження культури не є самоціллю, а способом виживання та існування людини як суспільної істоти, як людської організації. З цього випливають основні завдання виховання, які розв'язує культура. По-перше, це соціалізація людини, тобто збереження і примноження у ній усього істинно людського, а значить, і соціального. По-друге, це така організація життя суспільства, яка сприяє подальшому суспільному процвітанню². Вирішення поставлених завдань обумовлюється співвідношенням явищ природи і культури. У цьому контексті природа розглядається як об'єктивна, незалежна реальність, яка передує людському соціально-культурному існуванню, навіть і самій людині. Закони природи є зовнішньою силою, діють паралельно із законами суспільного розвитку, але по-різному впливають на сторони суспільного життя. На думку В. Ляміна, виділяються такі особливості цього впливу:

1. Природа створює можливості розвитку суспільства, але лише з розвитком матеріального виробництва ця можливість стає дійсністю.

2. Закони природи, впливаючи на виробництво, можуть надавати специфічні ознаки багатьом соціальним явищам.

3. Дія природних законів може прискорювати або сповільнювати суспільний розвиток через природні ресурси.

4. Специфічні закони розвитку природи зумовлюють особливості розвитку сільського господарства, а своєрідність органічного світу впливає на розвиток виробничих сил.

5. Закономірності функціонування і прояву природних явищ можуть знищувати плоди цивілізації.

6. Вплив природного середовища значною мірою визначає характер виробництва, розміщення виробничих сил суспільства, побутове життя.

¹ Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТИ и МИО РАО, 1994. – С. 48.

² Голубева Г. А. Социология : учеб. пособие / Г. А. Голубева, А. В. Дмитриев. – М. : Экзамен, 2004. – С. 57.

7. Природні умови впливають на формування і розвиток фізіологічних, психічних і духовних особливостей народів.

8. Неконтрольована могутня індустріальна діяльність людства набула такого масштабу, що склалася загроза самим природним основам існування людей і всього живого¹.

Перераховані особливості вказують на вплив природи на людину і суспільство та свідчать про те, що процес людського буття не може існувати без взаємозв'язку із природою. Цей взаємозв'язок є необхідною передумовою існування людини. Однак, змістом людського буття є культурне вивільнення із стану безпосередньої залежності від природи, її підпорядкування людському розуму. «Перебуваючи в об'єктивному, незалежному від неї зв'язку з природою, людина виробляє суб'єктивні засоби та створює умови оволодіння цим зв'язком. Таким чином, у процесі праці створюється «друга природа», яка предметно уведена у сферу соціальних зв'язків, олюднена, соціалізована природа. Фізіологічна непристосованість людини, порівняно з представниками рослинного і тваринного світів, до навколишнього середовища компенсується її здатністю досягнути світ в особливий духовний спосіб і пристосуватися до нього (світу) через окультурення стосунків природи і людства². Отже, культура і природа знаходяться в діалектичній єдності. Об'єктивно-історичне існування природи, культури і суспільства представляє собою нерозривну єдність, цілісність, розвиваючись як природно-історичний та культуротворчий процес життєдіяльності суспільства. Можливості буття культури задаються природою. Природа, в тій чи іншій інтерпретації відтворюється у культурі, що проявляється на всіх рівнях її існування: від виготовлення знарядь праці й розвитку технологій трудової діяльності до особливостей побуту та явищ духовного життя»³.

У результаті взаємозв'язку культури, природи та людини формується олюднене (окультурене) природне середовище. На думку П. Сорокіна, воно проявляється у формі людей (мертвих і живих), результатів їх діяльності у вигляді «матеріальної культури» (будинки, дороги, заводи, книги, тощо), духовної культури (знань, вірувань,

¹ Лямин В. С. Философские проблемы географии / В. С. Лямин // Современные проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук : [учеб. для асп.] / под ред. В. В. Миронова. – М. : Гардарики, 2006. – 639 с.

² Історія світової культури : навч. посіб. / кер. авт. кол. Л. Т. Левчук. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Центр учбової л-ри, 2010. – С. 7–8.

³ Там само. – С. 6–7

почуттів, мови, звичаїв, тощо)¹. В соціології окультурене природне середовище називається «соціально-психологічним». П. Сорокін звертає увагу на швидке зростання ролі соціально-психологічного середовища в життєдіяльності людей. «У процесі історичного розвитку покоління людей залишали після себе шар соціально-психологічного середовища, як результат свого життя і діяльності, який, накопичуючись, утворював межу, що віддалила людей від природи. Сьогодні людина живе не стільки у лоні природи, скільки у лоні культури. Вона оточує нас усюди, і людина тепер пристосовується не стільки до умов природного, скільки до умов культурного середовища. Пристосовуючись до культури, ми пристосовуємось і видозмінюємо природу»². В окультуреному «соціально-психологічному середовищі» розгортається весь процес виховання, тобто виникає соціокультурний простір формування і розвитку особистості.

Для дослідження соціокультурної сутності процесу виховання важливе значення має розмежування понять «культура і цивілізація». У філософському значенні поняття «культура» часто виступає синонімом поняття «цивілізація» і відображає людський прогрес загалом. «Культуру розуміють як духовну сторону суспільного життя, а цивілізацію – як матеріальну культуру»³.

Матеріальна культура, у контексті поняття «цивілізація», має свою внутрішню структуру: «предмети матеріального виробництва, культура відтворення людства, способи поведінки людини, фізична культура, соціально-політична культура тощо»⁴.

На думку сучасних науковців, використання категорії «цивілізація» створює можливість здійснення аналізу виховання у соціологічному контексті. Це дає можливість виявити закономірності розвитку виховання відповідно до історичних етапів розвитку суспільства; розкрити сутність багатьох важливих рис виховних традицій, виявити їх історичне коріння та соціокультурні детермінанти, що обумовили їх появу; зробити зрозумілим історичне походження передумов і наслідків появи виховних традицій; відкрити

¹ Сорокін П. А. Общедоступный учебник социологии : статьи разных лет / П. А. Сорокин. – М. : Наука, 1994. – С. 16–21.

² Там само. – С. 182–183.

³ Васильев Л. С. Цивілізації Сходу : специфіка, тенденції, перспективи / Л. С. Васильев // Цивілізації. – М. : Наука, 1995. – Вип. 3. – С. 141–151.

⁴ Дик П. Ф. Культурология : учеб. пособие для вузов [Электронный ресурс] / П. Ф. Дик, Н. Ф. Дик. – Ростов н/Д. : Феникс, 2006. – 384 с. – Режим доступа: http://www.rummuseum.ru/lib_d/dikkult05.php].

соціально-історичну перспективу розгляду процесу виховання, його функцій, цілей і норм, інституційних зв'язків і можливостей^{1;2;3}.

На думку Л. Васильєва, цивілізація визначає межі виховних систем, а культура наповнює їх змістом⁴.

У контексті виховання культура формує цінності (духовні та матеріальні), які є соціально значущими для даного історичного часу. Сформованість у людини тих чи інших цінностей є критерієм її вихованості для конкретного суспільства або соціальної групи.

Духовні цінності продукуються різними формами суспільної свідомості (ідеологія, політика, мораль, право, наука, мистецтво, релігія) і визначають ціннісні орієнтири виховання.

Ідеологія – це історично обумовлена сукупність ідей, поглядів, теорій, що пояснюють картину і явища світу. Ідеологія забезпечує формування у підростаючого покоління світогляду, поглядів, переконань, ідейно-емоційних відношень до явищ дійсності.⁵

Політика – цілі й завдання, що їх ставлять суспільні класи у боротьбі за свої інтереси; методи і засоби досягнення цих цілей і завдань⁶. Політика є частиною ідеології. Результатом виховання, що здійснюється у системі політичних відносин, є знання про політичні ідеї, події, здатність до їх аналізу і оцінки, активність особистості у проведенні політичних ідей у життя. Політика утверджується у свідомості суспільства та окремої особистості через виховання.

Мораль – система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства⁷. Мораль є регулятором відношень людей один до одного. Моральне виховання передбачає засвоєння підростаючими поколіннями основних норм і правил поведінки, їх теоретичне і практичне обґрунтування. Воно реалізовується у повсякденних моральних відносинах, результатом яких є формування

¹ Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТИ и МИО РАО, 1994. – 265 с.

² Рижанова А. О. Развитие социальной педагогики в социокультурном контексте : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / А. О. Рижанова ; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ : [б. и.], 2005. – 44 с.

³ Лобанова С. І. Соціокультурні детермінанти формування моделей виховання дітей і молоді у Стародавньому Римі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. І. Лобанова ; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : [б. в.], 2011. – 221 с.

⁴ Васильєв Л. С. Цивілізації Сходу : специфіка, тенденції, перспективи / Л. С. Васильєв // Цивілізації. – М. : Наука, 1995. – Вип. 3. – С. 141–151.

⁵ Лихачев Б. Т. Педагогика : курс лекций [Электронный ресурс] / Б. Т. Лихачев. – М. : Юрайт-М, 2001. – 607 с. – Режим доступа: <http://www.studfiles.ru/preview/1633266/>

⁶ Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/polityka>

⁷ Там само.

у дітей та молоді моральної свідомості, морального мислення і навичок поведінки.

Право – здійснювана державою форма законодавства, залежна від соціального устрою країни¹. Право формує у свідомості підростаючого покоління правову свідомість, почуття громадянськості та ідею неприпустимості порушення закону (моральна поведінка співпадає з вимогами закону).

Наука – одна з форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу; система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на оточуючий світ². Наукові знання є одним із найважливіших компонентів змісту виховання як соціальної системи. Наукова освіта полягає в поступовому оволодінні дитиною об'єктивними, достовірними, перевіреними практикою знаннями та навичками, необхідними для входження у суспільно-виробниче життя. Наукове виховання здійснюється у процесі реального пізнання, яке розвиває особистість, формує аналітичне відношення до природи і суспільства³.

Мистецтво – творче відображення дійсності в художніх образах, творча художня діяльність⁴. Мистецтво формує в людині ідейно-емоційне, естетичне відношення до світу. Витвори мистецтва мають конкретно-історичний характер, відображають духовно-естетичні цінності свого часу. Мистецтво є важливою складовою виховання як соціального явища.

Релігія – погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил. Релігія формує світогляд людини.

Кожна із форм суспільної свідомості реалізується через діяльність соціальних інститутів, які формують певну виховну систему в конкретний історичний період часу. Духовні і матеріальні цінності проявляються через діяльність специфічних соціальних інститутів культури (інститут політики, інститут моралі, інститут права, інститут сім'ї і шлюбу, інститут фізичної культури і спорту, інститут архітектури тощо). Вони забезпечують виробництво, яке розглядається як створення духовних і матеріальних цінностей, у чому і полягає суть діяльності вказаних інститутів.

¹ Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/polityka>

² Там само.

³ Лихачев Б. Т. Педагогика : курс лекцій [Електронний ресурс] / Б. Т. Лихачев. – М. : Юрайт-М, 2001. – 607 с. – Режим доступу: <http://www.studfiles.ru/preview/1633266/>.

⁴ Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/polityka>.

У контексті культури соціальні інститути виконують функцію включення людей у систему існуючих матеріальних, соціальних і духовних зв'язків і відносин (соціально-інтегративну). Саме цю мету реалізують інститути науки, мистецтва, релігії тощо. Вони організовують складну систему матеріальної та духовної діяльності у сфері наукової, художньої, релігійної та іншої творчості, а також забезпечують освоєння і розподіл продуктів цієї творчості^{1;2;3}.

Отже, соціальні інститути культури постають як суб'єкти виховних впливів у суспільстві, які спрямовані на засвоєння підростаючими поколіннями існуючих культурних цінностей. «Культурні цінності – це вихована у свідомості людей значущість тих чи інших дій, предметів, властивостей людини, явищ, процесів тощо і сприйняття їх як мети життя. Це абстрактне поняття про те, що таке «добро» й «зло», правильне й неправильне, потрібне й непотрібне, позитивне й негативне тощо. Цінності є еталоном, ідеалом. Жодне суспільство не може обійтися без цінностей, і кожний суспільний устрій устанавлює, що саме для нього є цінністю⁴. Культурні цінності як результат виховання є соціальним капіталом, який визначає цивілізаційний ступінь розвитку суспільства.

Складність і поліструктурність соціального феномену культури, його педагогічний зміст вказують на те, що виховання є не лише соціальним, але і культурним феноменом. Різниця полягає у тому, що у контексті соціології акцентується функціональність виховання як соціального інституту, а у контексті культури акцент ставиться на його нормативно-ціннісному змісті, регулятивній ролі і консолідуючому потенціалі.

1.3. Екстраполяція соціокультурного середовища у виховний простір

У контексті соціокультурного підходу Т. Барсукова визначає виховання як «соціокультурне явище, змістовою суттю якого є система норм і цінностей, що передаються від покоління до

¹ Друкер П. Управление в обществе будущего / Питер Ф. Друкер ; [пер. с англ.]. – М. : Вильямс, 2007. – 306 с.

² Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – 788 с.

³ Клименко А. В. Обществознание / А. В. Клименко, В. В. Румынина. – М. : Юнити-Дана, 2004. – 480 с.

⁴ Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Г. В. Дворецька. – К. : КНЕУ, 2013. – 428 с. – Режим доступу : ipk-dszu.kiev.ua...Posibnik/Lukashevitchsh Soziolog

покоління через цілеспрямовану соціалізацію, у результаті якої формується особистість з певним набором якостей, затребуваних даним суспільством»¹. Наведене визначення свідчить, що виховання включає *атрибути культури, зміст і форма яких обумовлені суспільними відносинами*.

Суспільні відносини – це різноманітні зв'язки, що виникають між окремими людьми та соціальними спільнотами (групами, націями, класами) у процесі їх економічного, соціального, політичного, культурного життя та діяльності. Вони пронизують усі сфери життя суспільства. Суспільні відносини поділяють на матеріальні (економічні, виробничі) та ідеологічні (політичні, правові, моральні тощо). За марксистською ідеологією визначальними є матеріальні відносини, ідеологічні є похідними від них².

Таким чином, виховання як соціокультурний феномен обумовлюється матеріальними та ідеологічними відносинами у суспільстві. Воно є способом перетворення цінностей соціуму у цінності особистості, які є *змістом* виховання. Форми його реалізації залежать від існуючої *системи суспільних відносин*.

Упорядкування *суспільних відносин* відбувається за певними сферами життєдіяльності людини через *соціальні інститути*, які є сукупністю установ, соціальних норм і культурних зразків соціальної поведінки та дії, що визначають її сталі форми. Усі соціальні інститути взаємодіють між собою та здійснюють соціальний вплив на особистість та соціальну групу³.

Сказане дає можливість стверджувати, що соціальна взаємодія та соціальний вплив мають виховний характер, оскільки їх метою є забезпечити: а) поведінку людини, яка буде відповідати системі норм і цінностей, притаманних існуючим суспільним відносинам; б) процес включення індивіда у суспільне життя через здійснення впливу на його соціальне становлення. Саме так реалізується виховна функція соціальних інститутів.

¹ Барсукова Т. И. Воспитание в современном российском обществе (социокультурный анализ) : дис. ... д-ра социол. наук : 22.00.06 [Электронный ресурс] / Т. И. Барсукова ; Северо-Кавказ. гос. техн. ун-т. – Ставрополь : [б. и.], 2006. – 380 с. – Режим доступа: <http://www.dslib.net/sociologia-kultury/vospitanie-v-sovremennom-rossijskom-obwestve.html>

² Асламова Т. Громадянська освіта: теорія і методика навчання / Т. Асламова, Т. Бакка, В. Бортніков [та ін.]. – К. : ЕТНА-1, 2008. – С. 25–31.

³ Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Т. М. Кузьменко. – К. : Центр учбової л-ри, 2010. – 320 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/10560412/sotsiologiya/sotsialni_instituti.

Термін «функція» означає призначення, роль чого-небудь¹. На виховній функції соціальних інститутів акцентує увагу і відомий науковець у галузі соціальної педагогіки І. Мардахаєв. Він вважає, що у суспільстві «безпосередніми вихователями виступають соціальні інститути та сама людина. Саме вони вирішують соціальні завдання формування особистості. Будь-який соціальний інститут представляє в соціально-виховному відношенні те особливе, що характеризує його виховну діяльність у державі (суспільстві). Він вирішує загальні (державні), спеціальні і специфічні соціально-виховні завдання». Відповідно до завдань науковець виділяє такі напрями виховання у суспільстві з позицій соціальних інститутів:

– *«офіційно обумовлене (державно-обумовлене), нормативне виховання. Будь-який інститут керується законами держави, нормами, правилами і традиціями, що склалися у суспільстві, і готує людей для життя в ньому. Він вирішує соціально-виховні завдання притаманними йому засобами і методами;*

– *соціально-обумовлене (особливе) виховання, яке визначається соціальним статусом, призначенням установи. Воно спрямоване на формування у вихованця такого менталітету, який відрізняє його від інших, наповнює соціальною своєрідністю;*

– *спеціальне (специфічне) соціальне виховання, яке притаманне саме певному середовищу (сім'ї, організації)»².*

Функції соціальних інститутів є формальними і латентними. Формальні фіксуються у нормативних документах, латентні – офіційно не заявлені, але фактично реалізуються. Наприклад, формальною функцією інституту освіти є освітня функція, латентною – функція «соціальної селекції», суть якої полягає у закріпленні й досягненні через систему освіти соціальної нерівності.

Соціальні інститути, функціонуючи у просторі і часі, трансформують природне, соціальне і культурне середовище у соціокультурне. Чим більша і різноманітніша палітра складових цього середовища, тим інтенсивнішим є його розвиток та різноманітніші умови життєдіяльності особистості. Сфери соціокультурного середовища (політична, соціальна, духовна, матеріальна) формують певні очікування щодо поведінки особистості. Науковці вважають, що ці очікування перетворюються відповідними

¹ Словник української мови : в 11 т. Т. 10 : Т–Ф / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 653.

² Мардахаєв Л. В. Социальная педагогика : учебник / Л. В. Мардахаев. – М. : Гардарики, 2005. – С. 99–100.

соціальними інститутами у цілі, завдання, зміст виховання^{1;2}. Таким чином соціокультурне середовище набуває педагогічних характеристик і екстраполюється у виховний простір.

Сьогодні проблему виховного простору активно досліджують, проте єдиного підходу до його розуміння немає. Виділяючи різні аспекти цього явища, багато науковців вважають, що його необхідно розглядати як спеціально організоване педагогічне середовище, структуровану систему педагогічних чинників і умов, що оточують дитину^{3;4;5}.

Виховний простір вважається *хронотипним* [від *гр.* *chronicos* – час + *гр.* *topos* – місце] середовищем спільного буття, яке перетворене усіма соціокультурними структурами (інститутами), що задіяні у виховному процесі у відповідний час, на певній території («тут і зараз») у *чинник інтегрованого впливу на процес формування і розвитку особистості*. Виховний простір забезпечує більш високий ступінь координування взаємодії людини із соціокультурним оточенням. Екстраполяція соціокультурного середовища у виховний простір не тільки підвищує його виховний потенціал, а й створює можливість більш ефективно ним керувати^{6;7}.

У сучасній соціологічній і педагогічній літературі (М. Ільчиков, А. Капська, В. Караковський, Л. Новікова, Б. Смірнов та ін.) актуальною є проблема *структури виховного простору*. На думку вчених (В. Кириченко, Г. Ковганич), поняття «виховний простір» містить *природну, соціальну, інформаційну і культурну складові*⁸. Проте, якщо розглядати культуру у вузькому значенні як сферу

¹ Андрущенко В. П. Соціальна робота./ В. П. Андрущенко, В. П. Вех, М. П. Лукашевич, І.І. Мигович, І. М. Пінчук; Ін-т вищої освіти АПН України; Держ. центр соц. служб для молоді. – К.: УДЦССМ, 2001. – Кн. 1: Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть. – 344 с.

² Городяненко В. Г. Соціологія : підручник / В. Г. Городяненко. – К. : Вид. центр «Академія», 2005. – 560 с.

³ Борытко Н. М. Педагог в пространствах современного воспитания [Электронный ресурс] / Н. М. Борытко ; науч. ред. Н. К. Сергеев. – Волгоград : Перемена, 2001. – 214 с. – Режим доступа: http://savelevva.ucoz.ru/borytko_pedagog_v_prostranstvakh_sovremennogo_vosp.pdf

⁴ Новикова Л. И. Воспитательное пространство как открытая система / Л. И. Новикова, М. В. Соколовський // Общественные науки и современность. – 1998. – № 1. – С. 132–143.

⁵ Селиванова Н. Л. Современные представления о воспитательном пространстве / Н. Л. Селиванова // Педагогика. – 2000. – № 6. – С. 35–39.

⁶ Управление воспитательной системой школы: проблемы и решения / под ред. В. А. Караковского, Л. И. Новиковой, Н. Л. Селивановой и др. – М. : Пед. об-во России, 1999. – С. 34.

⁷ Новикова Л. И. Школа и среда / Л. И. Новикова. – М. : Знание, 1985. – 80 с.

⁸ Кириченко В. І. Виховний простір: сутність і технологія створення [Електронний ресурс] / В. Кириченко, Г. Ковганич // Постметодика. – 2009. – № 2(86). – Режим доступу : http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Postmetodyka/2009_2/kirichenko.pdf

духовного життя людей, то інформаційну складову доцільно включити у зміст поняття «культура». У такому контексті виховний простір буде мати три сегменти: природний, соціальний і культурний (рис 1.1).

Рис. 1.1. Соціокультурний контекст системи виховання

Виховний простір як і соціокультурне середовище є багатомірним і багаторівневим утворенням, якому властиві *сила виховного впливу і простір (розміри)*, а також певний термін часу дії та зміст¹.

Сила впливу виховного простору визначається способом реалізації виховної функції того чи іншого соціального інституту. Він може впливати на людину «безпосередньо або опосередковано, цілеспрямовано або стихійно, випадково або закономірно, мати постійний, стійкий або тимчасовий характер. Його вплив також буває позитивним або негативним»².

За представленими характеристиками виховних впливів нами визначено таку класифікацію виховних функцій соціокультурних інститутів:

1. *За виховною спрямованістю* – освітньо-виховна, просвітницько-виховна, соціалізаційно-виховна, соціалізаційна.

2. *За способом впливу* – цілеспрямована, опосередкована, стихійна.

3. *За терміном дії* – дискретна, тимчасова, тривала, постійна.

Класифікація функцій *за виховною спрямованістю* є системотвірною.

Освітньо-виховна функція притаманна соціальним інституціям, метою яких є цілеспрямована організація навчання і виховання особистості. У своїй сукупності ці інституції утворюють інститут освіти. «*Освіта як соціальний інститут*, з одного боку, є сукупністю певних установ, осіб, що забезпечені певними матеріальними засобами і виконують відповідні соціальні функції, а з другого – це система ідей, правил, норм, стандартів поведінки учасників освітянської діяльності. Освіта – це один з найдавніших і найважливіших інститутів суспільства. Соціальний інститут освіти надає сталості та визначеності суспільним відносинам, які забезпечують нагромадження та передачу знань, соціального досвіду, відтворення та розвитку культури, цілеспрямованого формування особистості, інтелектуального потенціалу суспільства»³. Метою інституту освіти є формування знань, умінь і навичок учнів, а

¹ Прохоренко Н. Є. Виховний простір як чинник впливу на розвиток молоді [Електронний ресурс] / Н. Є. Прохоренко. – Режим доступу : <http://eprints.kname.edu.ua/31416/1/6.pdf>

² Ильчиков М. З. Социология воспитания : монография / М. З. Ильчиков, Б. А. Смирнов ; Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова. – М. : [б. и.], 1996. – С. 79.

³ Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Г. В. Дворецька. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с. – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-67.html>

виховний процес має спеціально організований, цілеспрямований характер. Залежно від мети і змісту діяльності інституту освіти та способів впливу на особистість його виховну функцію можна охарактеризувати як *освітньо-виховну за спрямованістю, цілеспрямованою за способом впливу та дискретну (перервну) – за тривалістю*.

Просвітницько-виховна функція притаманна інститутам культури, основною метою діяльності яких є вироблення духовно-матеріальних цінностей суспільства. До них відносять інститут науки, релігії, мистецтва, духовних та матеріальних цінностей тощо. З одного боку, знання, цінності, витвори мистецтва, що продукують інститути культури, є змістом освіти і виховання, а з іншого – їх поширення у суспільстві має на меті здійснення просвіти широких мас населення, у процесі якого *опосередковано* відбувається виховання. Виховний вплив інститутів культури здійснюється допоки існує сам інститут. Наприклад, інститут ЗМІ. Метою його діяльності є розповсюдження інформації. Разом з тим, людина, отримуючи інформацію, корегує свою поведінку, розширює світогляд, формує власну думку щодо тих і інших подій тощо. Таким чином відбувається соціалізація індивіда, тобто його пристосування до потрібних суспільству норм соціального життя. Одночасно здійснюється і його виховання, відбувається засвоєння норм і правил поведінки, цінностей і певних знань у різних сферах життєдіяльності суспільства. Процес виховання, у даному випадку, є лише частково контрольованим, оскільки інформація, що подається ЗМІ, опосередкована особистим трактуванням автора, залежить від редакційної політики, політики держави тощо. Таким чином, його *виховну функцію можна охарактеризувати як просвітницько-виховну за спрямованістю, опосередковану за способом впливу, тривалу за терміном дії*.

Соціалізаційно-виховна функція притаманна інститутам, зміст діяльності яких спрямований на санкціонування і підтримку соціальних норм, що забезпечують організацію суспільного життя і стійкість соціальних відносин. До цих інститутів відносять: інститут сім'ї, інститут політичної влади та інші інститути, що регулюють соціальну поведінку людей. Їх *виховна функція характеризується: за виховною спрямованістю як соціалізаційно-виховна, за способом впливу – опосередкована, за терміном дії – тривала*.

Соціалізаційною за виховною спрямованістю є функція інститутів, яким притаманний стихійний спосіб впливу на

особистість. За терміном дії він є постійним. Стихійний вплив притаманний інститутам, що існують незалежно від волі окремої людини та змінюються чи зникають лише під тиском обставин історичного соціокультурного розвитку суспільства. Наприклад, інститут суспільних економічних відносин. Виховання лише взаємодіє з ним, але не впливає на його зміну. Воно намагається пристосувати людину до об'єктивно існуючої специфіки економічних відносин у суспільстві, здійснюючи економічне виховання особистості. Інститут суспільних економічних відносин впливає на виховання особистості, але стихійно, оскільки ним управляють економічні закони суспільного розвитку. Він обумовлює мету економічного виховання, пропонує ціннісні економічні установки, що об'єктивно існують у суспільній свідомості, і змінити їх людина (як суб'єктивний чинник) не може, а значить не може контролювати їх вплив на особистість. Тобто, чим менше той або інший інститут піддається суб'єктивним впливам, тим вища їх стихійність, і навпаки. Наслідки стихійного впливу є досить непередбачуваними, тому суспільство зацікавлене у підпорядкуванні такого впливу суспільному контролю через систему виховання.

Характер виховного впливу усіх без винятку соціокультурних інститутів може бути як соціально позитивним, так і соціально негативним.

Радіус дії виховної функції конкретного соціокультурного інституту визначає розміри виховного простору, оскільки ці інститути є його компонентами. З одного боку, виховний простір постає як цілісне утворення, а з іншого – у процесі інтеграції виховного потенціалу соціокультурних інститутів і виникнення між ними взаємозв'язків – інтегрується у виховну систему. Саме тому, *виховний простір є системоутвірною основною системи виховання загалом.*

Розуміння виховання як соціокультурного феномену і його функціонування у виховному просторі дає можливість представити виховання у вигляді моделі (рис. 1.2). Для її побудови необхідно виділити інститути, що функціонують у соціальній і культурній сферах життєдіяльності людини і у взаємодії утворюють соціокультурне середовище.

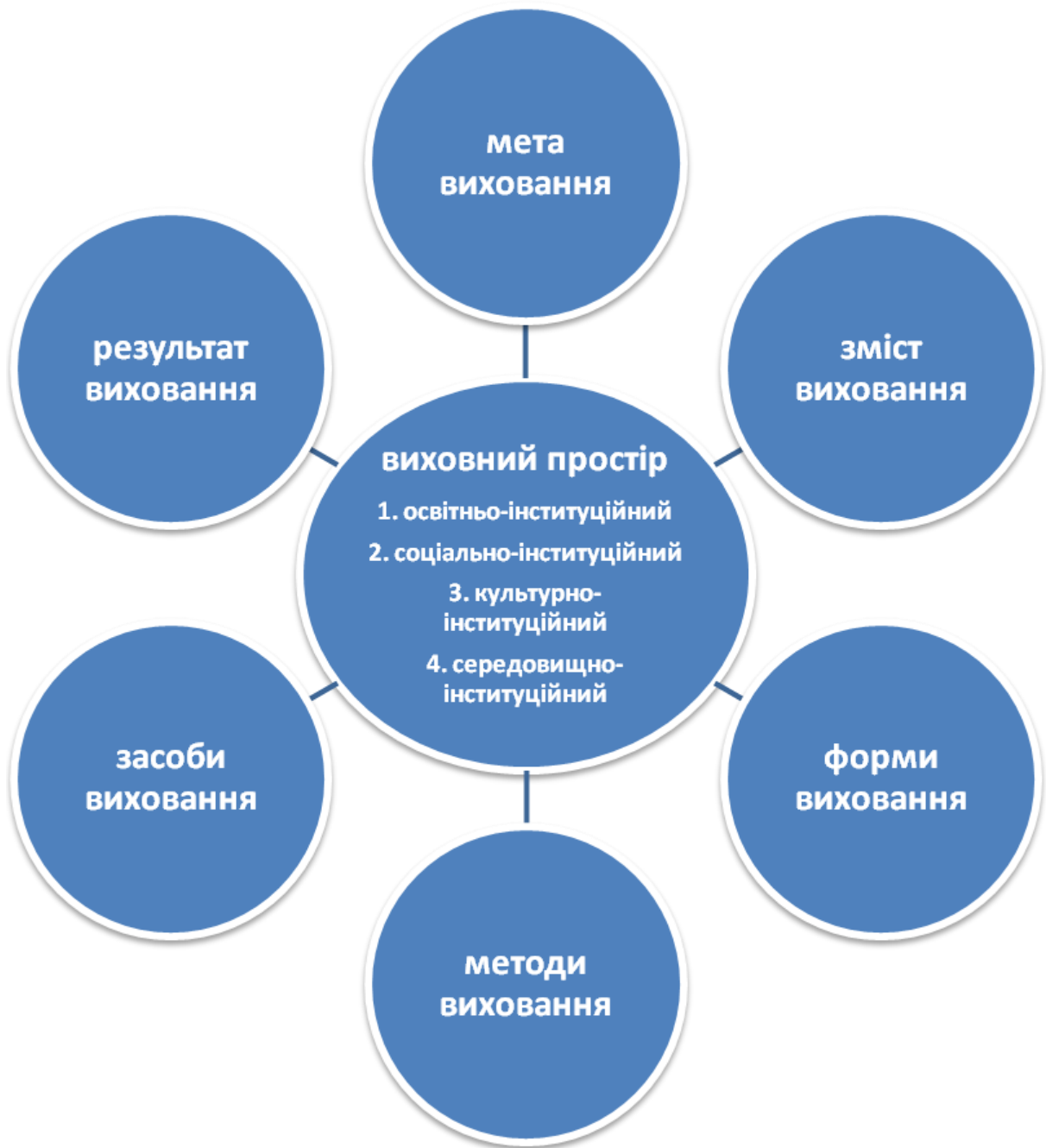

Рис. 1.2. Модель виховання за системою-орієнтованою основою виховного простору

У соціальній сфері життєдіяльності доцільно виділити такі основні суб'єкти виховних впливів: інститут держави (органи державної влади, суд, армія, пенітерціарна система тощо), громадсько-політичний інститут (громада, община, рід, громадські товариства тощо), економічний інститут (система виробничих відносин, право власності, гроші тощо), інститут сім'ї, інститут освіти. Провідним інститутом, що надає характерної спрямованості тій чи іншій системі виховання, є держава (як орган політичної та

економічної влади), якій притаманні єдина територія, державна мова, правовий простір, національна культура.

Культурна сфера життєдіяльності включає різноманітні специфічні інститути духовної і матеріальної культури. *Духовна культура* представлена такими *інститутами*, як: інститут духовних цінностей, інститут релігії, інститут мистецтва (усі види), інститут науки, інститут права, інститут ЗМІ тощо. *Матеріальна культура* представлена інститутом суспільних відносин, інститутом предметно-матеріальної культури (одяг, речі, засоби і предмети виробництва, технології тощо), інститутом охорони здоров'я і фізичної культури (спорт, профілактика захворювань і лікування, активний відпочинок, тощо).

Соціокультурні інститути виникають, функціонують та зникають відповідно до соціальної потреби. На кожному етапі свого історичного розвитку суспільство створює соціокультурні інститути, виховні функції яких можуть набувати відповідних йому характеристик. Це обумовить зміну їх ролі у розв'язанні завдань, детермінованих виховним простором.

Означені *соціокультурні інститути як суб'єкти виховних впливів взаємодіють між собою окреслюючи межі (часові і територіальні) виховного простору*, який можна структурувати за *системотвірною ознакою їх виховної функції - виховною спрямованістю*. Таке групування соціальних інститутів дозволяє виділити наступні структурні компоненти виховного простору:

1. Освітньо-інституційний – навчально-виховні заклади із спеціально-організованою, дискретною, цілеспрямованою освітньо-виховною функцією;

2. Культурно-інституційний – специфічні соціальні інститути культури з опосередкованою, тривалою просвітницько-виховною функцією;

3. Соціально-інституційний – соціальні інституції з опосередкованою, тривалою, соціалізаційно-виховною функцією;

4. Середовищно-інституційний – усі соціокультурні інститути із постійною, стихійною, соціально-неконтрольованою функцією (рис.1.3).

Між компонентами освітнього простору існують взаємозв'язки, встановлення яких дає можливість спостерігати, як суб'єкти виховних впливів з різних сфер виховного простору інтегруються у цілісну систему виховання. Взаємодія соціокультурних інститутів з

різними за способом виховними впливами (цілеспрямований і опосередкований), що відбувається на фоні і під стихійним впливом інститутів з неконтрольованою (соціалізаційною) виховною функцією, утворює виховний простір системи виховання конкретного суспільства (народу, цивілізації) у певний історичний період його розвитку. На нашу думку, базовим компонентом виховного простору є середовищно-інституційний, оскільки його вплив на процес виховання і розвиток людини (дитини) є постійним і безперервним протягом її життя. На його основі вибудовується соціально-інституційний, культурно-інституційний і освітньо-інституційний компоненти, які, залежно від особливостей соціокультурного розвитку суспільства, можуть ставати домінуючими у вирішенні виховних завдань.

Рис. 1.3 Соціокультурна надбудова компонентів виховного простору

Запропонований підхід до розуміння сутності виховання дає можливість повною мірою розкрити всі якості й сторони цього соціокультурного феномену: сутність і зміст, форми існування і способи реалізації; розглянути його як соціокультурну діяльність суб'єктів виховного впливу (соціокультурних інститутів), визначити суб'єктивне і об'єктивне у вихованні, розкрити соціокультурні функції і механізми виховання в їх історичній ретроспективі.

Врахування і використання впливу соціокультурних інститутів у виховному просторі (посилення позитивного і усунення негативного) у процесі організації виховання є надзвичайно актуальним для сучасної виховної практики.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості історичної еволюції наукових підходів до розуміння сутності виховання.
2. Обґрунтуйте, чи доцільно використовувати при розгляді поняття «виховання» термін «феномен».
3. Доведіть, що виховання є соціальним явищем.
4. Охарактеризуйте поняття «соціальний інститут».
5. Які соціальні інститути, на вашу думку, є важливішими для суспільства – формальні чи неформальні?
6. Назвіть найбільш загальні функції виховання як соціального інституту.
7. Обґрунтуйте тезу про те, що виховання є соціальним інститутом.
8. Що складає сутність виховання як соціальної системи?
9. З якими соціальними інститутами взаємодіє інститут виховання?
10. Назвіть ознаки виховання як соціального феномену.
11. Чому «культура» є полісемантичним поняттям?
12. Розкрийте взаємозв'язок виховання і культури.
13. Які основні завдання вирішує культура у контексті виховання?
14. Обґрунтуйте, чому культуру поділяють на духовну і матеріальну.
15. Обґрунтуйте, у чому полягає діалектична єдність культури і природи.
16. Як розмежовуються поняття «культура» і «цивілізація»?
17. Дайте визначення поняття «суспільні відносини» і розкрийте їх вплив на виховання.
18. Охарактеризуйте виховний простір як соціально-педагогічне утворення.
19. Обґрунтуйте багатогранність виховної функції будь-якого соціального інституту.
20. Розкрийте механізм утворення виховних систем.

РОЗДІЛ 2

СОЦІОКУЛЬТУРНА ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ. СТАРОДАВНЯ СПАРТА

Становлення універсальних традицій виховання європейської цивілізації розпочалося в період Античності. Визначальним чинником їх формування і розвитку стали соціокультурні особливості полісних суспільств Стародавньої Греції та Риму. Соціокультурний характер виховання античних полісів дає можливість розглянути цей феномен з позицій представленої концепції.

Досвід старогрецького виховання завжди цікавив науковців. Значний внесок у його дослідження здійснили такі учені XIX – першої половини XX століття, як А.-І. Марру, П. Монро, К. Шмідт, Л. Модзалевський, Ф. Крамер та ін. Взаємозв'язку грецького виховання та культури присвячені праці й багатьох інших відомих учених XX ст., зокрема: А. Боннар «Грецька цивілізація і книги», Л. Віннічук «Люди, мораль і звичаї стародавньої Греції та Риму», В. Дюрант «Життя в Греції», К. Колобова «Стародавнє місто Афіни і його пам'ятники», К. Куманецький «Історія культури Стародавньої Греції та Риму», Л. Любимов «Мистецтво стародавнього світу», В. Нерсисянц «Сократ», А. Лосєва «Платон. Аристотель», Ю. Андрєєв «Спарта як тип полісу», «Ціна свободи і гармонії: декілька штрихів до портрету грецької цивілізації», Р. Пельман «Історія античного соціального виховання і соціалізму», С. Лур'є «Про фашистську ідеалізацію поліцейського режиму у Стародавній Спарті», К. Поппер «Відкрите суспільство і його вороги», В. Хачатурян «Стародавня Греція: історія, побут і мораль» та інші. У своїх працях вони здійснили глибокий культурологічний аналіз виховання, але соціальні, економічні, природно-культурні складові залишилися поза їх увагою. Відсутність сучасних досліджень грецького виховання як соціокультурного феномену не дає можливості об'єктивно розкрити його природу. Для вирішення цієї проблеми потрібно розглянути особливості соціокультурного середовища життєдіяльності греків, виявити у ньому соціальні інститути, що були суб'єктами виховних впливів, визначити межі виховного простору, який вони утворювали, і, таким чином, відтворити полісні системи старогрецького виховання.

2.1. Виховання у Стародавній Греції в умовах соціокультурного середовища

Система виховання античності стала ґрунтом, на якому вибудовувалася майбутня модель виховання західноєвропейської цивілізації з її демократичними принципами, творчою особистістю та повагою до прав і свобод громадянина.

У грецьких полісах свобода індивіда реалізовувалась у сфері політичних прав. У Греції вперше сформувалась ідея суспільного блага, вірності громадянина державі, турботи влади про інтереси народу, уявлення про права індивіда. Вражає рівень добровільного підпорядкування кожного громадянина вимогам держави та свобода думки і слова, що панували у суспільстві. Перед греками стояло завдання – знайти принцип поведінки, що включає в себе волю індивіда і піднімає її на рівень моральної свободи через визнання особистої моральної відповідальності¹. Наведена характеристика мети грецького виховання, зроблена американським вченим П. Монро, свідчить про те, що основне завдання грецького виховання полягало у пошуку механізмів гармонізації інтересів суспільства та індивіда. Тобто, греками вперше було *усвідомлено взаємозв'язок і взаємозалежність розвитку суспільства і виховання*. Це дало можливість грецьким полісам створити виховні системи, які більшою чи меншою мірою вирішували поставлене завдання.

У сучасній історичній науці існує наступна періодизація розвитку Стародавньої Греції: гомерівський і архаїчний період (XII–VI ст. до н. е.), класичний (V–IV ст. до н. е.) та – елліністичний. Третій період починається походами Олександра Македонського (остання третина IV ст. до н. е.) і завершується в 30-х рр. до н. е., коли Птолемеївський Єгипет був завойований Римом. У кожному історичному періоді соціокультурна складова життєдіяльності полісів визначала основні характеристики їх виховних традицій.

Дослідники історії античного грецького виховання традиційно поділяють його розвиток на два періоди: *старогрецький* (приблизно до V ст. до н. е.) та *новогрецький* (V ст. до н. е. – до кінця IV ст. до н. е.). Основним критерієм вказаної періодизації виступає політичний поділ Стародавньої Греції та якісні зміни, що відбувались у старогрецькій

¹ Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 42–43.

культури. В історико-педагогічній науці ця періодизація є найбільш поширеною. Такої думки дотримується багато сучасних науковців, зокрема А. Духавнева та Л. Столяренко¹. Проте, американський дослідник XIX століття П. Монро, виділяючи два основні періоди в історії грецького виховання (стародавній і новий), акцентує увагу на проміжних етапах його розвитку². Старогрецькому вихованню передувало виховання первісних часів і часів Гомера. За цим «героїчним періодом» йшов «історичний період», коли розвиток виховання відбувався за двома абсолютно різними напрямками, представленими Спартою і Афінами. *Новогрецький період* характеризувався появою нових виховних, релігійних і моральних ідей, коли розвивалось нове філософське мислення і формувались нові педагогічні прийоми, що передувало наступному періоду, коли відбулось злиття грецької культури з римською. Розумове життя Греції набуло у цей час космополітичного характеру³.

Наведені періодизації розвитку грецького виховання вказують на спроби науковців пояснити зміни його якісних характеристик особливостями соціокультурного розвитку суспільства у різні історичні періоди. Для розуміння цих змін потрібно виділити соціокультурні чинники, які обумовлюють взаємозв'язок між рівнем розвитку суспільства і вихованням як соціокультурним і педагогічним явищем. На існування такого взаємозв'язку вказує, наприклад, зміна мети виховання у старогрецькому суспільстві в різні історичні періоди. Так, *метою старогрецького* виховання П. Монро вважав розвиток індивіда задля благополуччя всього соціуму; *метою* виховання новогрецького періоду було «встановлення для кожної людини найкращого в житті, заради чого є сенс жити»⁴.

У всіх полісах Стародавньої Греції з найдавніших часів *виховання функціонувало не як педагогічне, а як соціальне явище*. Соціалізація індивіда забезпечувалась соціально-педагогічним впливом усього суспільства через адаптацію дитини до її потреб. Виховання охоплювало усе життя людини – від народження і до самої смерті. Його здійснювали самі різноманітні соціальні інститути: спеціально сформовані групи юнаків, язичницькі релігійні осередки, жерці,

¹ Духавнева А. В. История зарубежной педагогики и философия образования / А. В. Духавнева, Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – С. 17–18.

² Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 51.

³ Там само.

⁴ Там само. –С. 55.

армійські формування. До таких інститутів можуть бути віднесені й спартанські «сиситії» або критські «андрії», коли до груп дорослих чоловіків, що збирались для спільного обіду, допускали і дітей (хлопчиків), щоб вони вивчали традиції старших. Схожі звичаї існували у Стародавній Греції архаїчного і класичного періодів. Тобто, з моменту своєї появи, виховання було явищем соціальним і виконувало певні соціальні функції. Шкільний компонент був лише додатковим, допоміжним до нього, який в силу змін у соціокультурному розвитку суспільства набув домінуючого значення.

Аналіз процесів соціалізації індивіда у грецькому суспільстві вказує, що вони забезпечувались самим способом життєдіяльності даного суспільства, закріпленим у його матеріальній (природно-культурне середовище), суспільній (соціальне середовище) і духовній (духовне середовище) сферах. Система виховання відображала особливості розвитку усіх трьох сфер середовища життєдіяльності на кожному конкретному етапі їх історичної еволюції.

Визначальними у формуванні особливостей соціокультурного розвитку та способу життєдіяльності грецького суспільства стали природні і кліматичні умови (природне середовище). Ідея про те, що суспільство формується під впливом природного середовища започаткована ще у творах давньогрецького лікаря Гіппократа (близько 460–370 рр. до н. е.), де вказано на зв'язок географічного розташування місця проживання людей, властивостей ґрунту та клімату з людським характером. Багато аналогічних спостережень містять трактати давньогрецьких істориків: Геродота (між 490 та 480 рр. до н. е.), Фукидіда (близько 460–400 рр. до н. е.) та інших авторів. Стародавні греки вважали, що вплив географічних умов позначається, головним чином, на постійних, незмінюваних аспектах життя людей, включаючи їхні стабільні душевні якості, темперамент та особливості господарського ладу^{1;2}.

Сучасний дослідник античності Ю. Андрєєв вважає, що одним з головних чинників формування особливого грецького менталітету і, власне, грецької цивілізації була природа. В епоху давнини людина

¹ Білополий В. В. Культурологічний підхід / В. В. Білополий, К. А. Прокоф'єва, М. Г. Складановська ; за заг. ред. К. А. Прокоф'євої. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2013. – С. 42–59

² Жоль К. К. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с. – Режим доступу : http://uchebникonline.com/soziologia/sotsiologiya_-_zhol_kk/sotsiologiya_-_zhol_kk.htm].

була тісно пов'язана з природою. Розуміючи своє безсилля перед нею, людина намагалась не підкорити її, а пристосуватись до неї. Усі стародавні цивілізації відображають країни, що їх породили, їх ландшафти і клімат, рослинний і тваринний світ. Грецька цивілізація не є у цьому плані виключенням¹.

Стародавня Греція займала невелику (645 тис. кв. км.), але різнорідну за своїм географічним положення територію. Вона поділялась на три частини: Північну, Південну і Середню, яка не лише їх об'єднувала, але і зосереджувала в собі майже все культурне життя.

На думку Ю. Андрєєва, визначальними рисами грецького ландшафту завжди залишались море і гори. На материковій частині не було жодного місця, віддаленого від моря більше, ніж на 90 км. Море було для греків місцем, яке з'єднало їх відособлений світ з великим світом стародавніх цивілізацій Сходу. Воно ж і захищало їх від близького контакту з цими народами. Центр ваги грецької цивілізації був зміщений в сторону Егейського моря. Інша риса грецького ландшафту – гірські хребти, що пересікали його у всіх напрямках, утворюючи багато ізольованих від зовнішнього світу місць. Сухопутне сполучення у Греції завжди було утруднене через порізаність рельєфу. Гори займали майже 80% території Греції. Землі для ведення сільського господарства і тваринництва було обмаль. Лише деякі держави володіли необхідною кількістю землі для таких видів діяльності, наприклад Спарта, яка у тяжкій боротьбі завоювала плодючі землі Лаконії і Мессенії на півдні Пелопоннеса. Інші поліси, у тому числі Афіни, потерпали від малоземелля і змушені були ввозити необхідні продукти харчування. Нестача землі обумовила не лише грецьку колонізацію, але й грецьку урбанізацію в IX–VIII ст. до н. е. Постійні війни за землю з сусідськими общинами змушували селитися компактними масами у невеликих укріплених полісах, де було легше знайти захист від військових набігів, ніж у сільській місцевості. Причиною конфліктів також була і нестача прісної води, тому проблема водопостачання була дуже гострою. Не вистачало

¹ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев – СПб: Алтея, 1998. - С. 35 – Режим доступа: [Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija__1998.pdf](#)

інших природних ресурсів: мідь, залізо і олово приходилось привозити. Проте, було вдосталь каміння (мармуру) і глини. Усе сказане про грецьку природу свідчить, що життя греків було складним. Його супроводжували матеріальні нестатки, війни, громадянські конфлікти, стихійні лиха і безперервна боротьба з голодом і бідністю¹. Далі дослідник робить висновок: «Природа була безсердечною нянькою і вихователькою грецького народу».

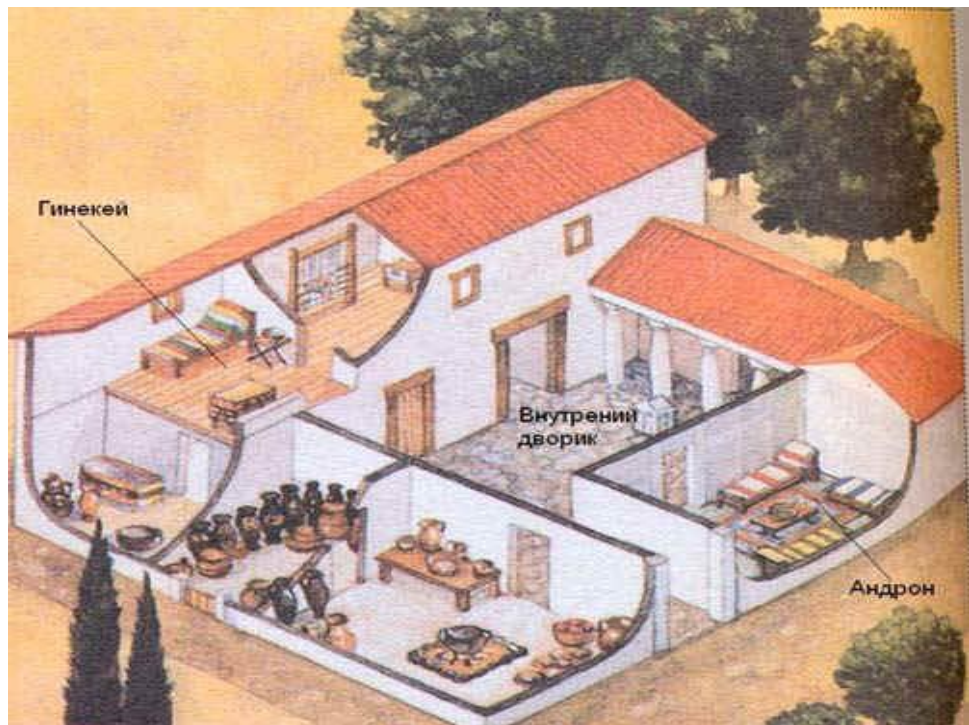
Мапа Стародавньої Греції (російськомовна версія)

Клімат країни вплинув на формування особливостей *матеріальної культури* Греції, рівень розвитку якої, значною мірою, змінив *умови природного середовища* проживання людей. Це стосувалося, головним чином, розвитку архітектури та містобудування, яке здійснювалось за концепцією регулярного планування міста з виділенням політичного і релігійного центрів (агора й акрополь), районів з чітким функціональним призначенням (житлова частина, порт, торговельна та промислова зони), прямих вулиць, що утворювали квартали, тощо.

¹ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев. – СПб: Алтея, 1998. - С. 37–42. – Режим доступа: [Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija__1998.pdf](#)

М'який і теплий клімат обумовлював специфіку архітектурних будівель, дозволяв робити їх відкритими, без вікон, з галереями та колонами. Вершиною грецької архітектури стали храми, при будівництві яких головна увага приділялась красі і гармонії зовнішнього вигляду. У містах будували площі для прогулянок, амфітеатри під відкритим небом, різного роду громадські будівлі, храми і спортивні споруди. Їх прикрашали витвори грецьких скульпторів, оскільки, все життя греків проходило у громадських (публічних) місцях на відкритому повітрі. Навіть приватне життя сім'ї за громадськими традиціями зосереджувалось у внутрішніх частинах будинків, що представляли собою естетично оформлений відкритий двір, оточений колонами і верандами, де відбувалися прийоми гостей. З часом було удосконалено житлові будинки: вони стали дво- і триповерховими з великими садами.

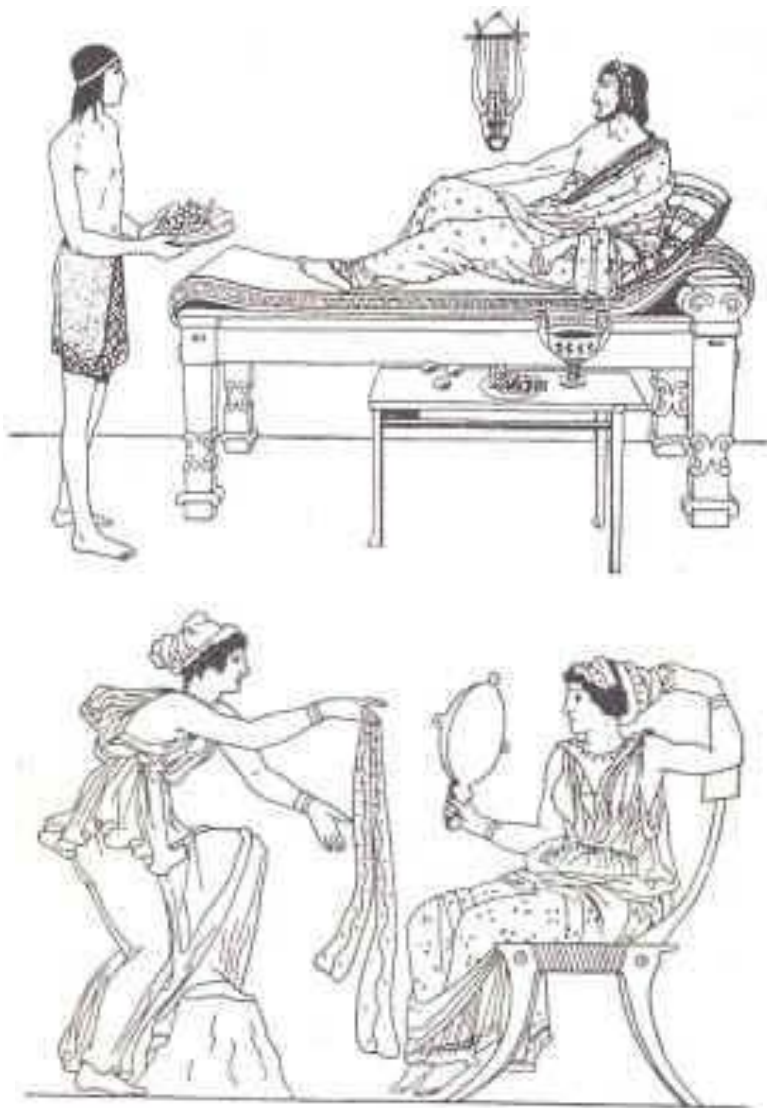
Кліматичні умови визначали характер харчування та одяг людей. Нормальний денний раціон грека складався з маслин, декількох коржіків, сушеної риби, цибулі, часнику і вина, розбавленого водою, адже у теплом кліматі організм лю-

**Типовий грецький приватний будинок
(російськомовна версія)**

дини вимагає значно менше харчування, ніж у холодному. Одяг греків залишався незмінним упродовж всього року – хітон і сандалі¹.

¹ Балух В. О. Історія Стародавньої Греції : курс лекцій / В. О. Балух, Ю. І. Макар. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 12–13

Сцени з приватного життя

середовища проживання людей, високий комфорт надавали йому *виховних функцій*.

Природні і кліматичні умови мали безпосередній вплив на формування особливостей соціальної організації суспільства. Гірськими хребтами Греція розділялася на безліч дрібних общин. Як державне утворення поліси сформувались у VIII столітті до н. е. Терміном «поліс» греки позначали колектив громадян, який управляє державою. «Поліс» у перекладі означає «місто-держава», проте сучасні науковці наголошують на тому, що дослівний переклад не досить точно відображає його суть. Поліс не є механічним

Про складні умови побуту стародавніх греків Ю. Андреев пише: продуктів харчування не вистачало, м'ясо вважалося делікатесом, на симпозіумах вино пили розбавлене водою, тому в побутовому житті греки були надзвичайно поміркованими та цілком тверезими¹. Далі автор наголошує, що надзвичайно жорсткі умови природного середовища стимулювали греків удосконалювати своє мистецтво обробітку землі, художнє почуття і знамените відчуття міри, що стало основою не лише грецького мистецтва, а й усїєї цивілізації².

Таким чином, художньо-естетичне перетворення умов природного рівень його матеріального

¹ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. [Электронный ресурс] / Ю.В. Андреев – СПб: Алтея, 1998. - С. 43. – Режим доступа: [Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija_1998.pdf](#)

² Там само.

відображенням міста. Його значення набагато глибше, а структура більш складна. Поліс був зосередженням усього суспільного життя держави, включав усе громадянське населення разом з територією держави і поставав як особлива соціально-політична єдність громадян, які уособлюють у собі державу¹. І. Суриков вважає, що поліс - це громадянська община, яка конститує себе як державу. Для життя поліса ключове значення має категорія громадянина і громадянства, міський (в античному розумінні) тип полісної цивілізації та політичний суверенітет².

У VIII столітті до н. е. грецькі поліси поставали як порівняно невеликі за розміром і достатньо ізольовані один від одного поселення. Щодо внутрішньої організації, то поліс був закритою державою, в якій раби і вихідці з інших полісів не володіли політичними та громадянськими правами. Для самих громадян поліс через політичний устрій, традиції і звичаї був гарантією безпеки. Автономія (життя за своїми законами) і автаркія (самозабезпечення) були основними рисами грецького поліса. Ю. Андрєєв акцентує, що *ідеал автаркії* передбачав абсолютну самозабезпеченість держави усім необхідним для нормального існування і підтримки її незалежності. Цей ідеал займає надзвичайно важливе місце у грецькій політичній теорії. Втілити його у життя повною мірою могли лише громадяни такої великої і дуже багатой за грецькими уявленнями держави, як Спарта і лише ціною відмови від багатьох життєвих благ, визнаних законодавцем Лікургом непотрібними і навіть шкідливими. Переважно грецькі поліси не могли існувати і нормально розвиватись без зв'язків із зовнішніми ринками як у самій Греції, так і за її межами³.

Організація життєдіяльності кожного грецького поліса характеризувалась специфікою його соціально-політичного та економічного розвитку, що мало безпосередній вплив на формування особливостей полісних виховних традицій.

¹ Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса. [Электронный ресурс]/ Э. Д. Фролов. Издание второе. – СПб.: Издат. Дом СПбГУ, 2004 - Режим доступа:

http://www.sno.pro1.ru/lib/frolov_rozhdnie_grecheskogo_polisa/index.htm

² Суриков И. Греческий полис архаической и классической эпохи//Античный полис. Курс лекций/ Отв. Ред. В. В. Дементьев, И. Е. Суриков. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. - С. 23.

³ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. [Электронный ресурс]. – СПб: Алтея, 1998. - С. 77 – Режим доступа: [Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija__1998.pdf](#)

У цьому контексті потрібно звернути увагу на досягнення греків у сфері *духовної культури*. Художній естетизм як основна характеристика грецької культури, значною мірою, зумовлювався природно-кліматичними умовами середовища та красою навколишньої природи. Значну роль відіграло і те, що грецька культура створювалася, насамперед, на основі передового способу виробництва, а також рабства. Важливе значення у створенні культурних цінностей мала соціальна активність громадян та демократичний устрій грецьких полісів. У даному контексті необхідно згадати культурний переворот, що відбувся у VIII–V ст. до н. е. у Стародавній Греції. Він дав величезний поштовх для розвитку політичного устрою, традицій і звичаїв грецького народу. Цей “переворот” принципово відрізнявся від культурних зрушень, що відбувались у середині I тис. до н. е. на Сході: рух пророків в Індії і Палестині, буддизм та індуїзм в Індії, конфуціанство і даосизм у Китаї. Культурний переворот у Греції спирався на світське і раціональне бачення світу, що мало визначальне значення у формуванні основного принципу життя суспільства. На Заході утверджувались устої цивілізації, що кардинально не співпадали за своїми функціональними основами зі східними суспільствами, які орієнтувались на переборення традиційних стереотипів, творчу особистість, раціоналізм, практичний, утилітарно-прагматичний успіх. Ці зміни у способі життєдіяльності грецького суспільства різко відобразились на системі виховання. Г. Корнетов наголошує, що у цей період система соціального наслідування починає нести в собі заряд, який орієнтує людей не на репродуктивний, а на творчий розвиток культури. Вільна творчість у колах повноправних громадян стає нормою життя, соціальною цінністю, метою і навіть сенсом людської діяльності¹.

Таким чином, досягнення у сфері духовного розвитку грецьких полісів стали тими ціннісними орієнтаціями, що визначали зміст і мету їх виховних традицій.

У VI–V ст. до н. е. на перший план серед інших полісів вийшли два найбільш сильні – Афіни і Спарта. У процесі протиборства Афін і Спарти розвивається подальша історія Стародавньої Греції. Суперництво Афін і Спарти відобразилось не лише у змаганнях

¹ Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИГиИМИОРАО, 1994. – С. 101.

політичних устроїв, але й у функціонуванні освітньо-виховних систем, коли виховання як соціокультурний феномен зайняло особливе місце у суспільстві, ставши механізмом його еволюції або занепаду. Дві моделі виховання старогрецьких «супердержав» відобразили сутність двох своєрідних типів античного полісу, які, за типологією І. Сурікова, можна визначити як архаїчний (Спарта) і класичний (Афіни)¹. Безумовно, що кожен із них мав свої особливості у межах даної типології: Спарта зберігала багато архаїчних традицій суспільного життя протягом всього свого існування, тоді як Афіни «були полісом унікальним, «модернізованим», який практично не мав аналогів»². Тому доцільно детально розглянути виховні системи вказаних полісів у контексті їх соціокультурного становлення. Це дасть можливість виявити специфіку виховної функції полісних інститутів, окреслити сформований ними виховний простір, у якому розгортався соціокультурний феномен спартанського і афінського виховання.

2.2. Соціокультурні особливості спартанського виховання

Формування виховного простору спартанської системи виховання, відбувалось у трьох сферах соціокультурного середовища життєдіяльності греків: природному, соціальному і культурному. Соціокультурні інститути з цілеспрямованими і опосередкованими виховними впливами функціонували на фоні стихійних впливів різноманітних матеріально-культурних суб'єктів природного середовища. Їх виховні впливи через взаємозв'язки інтегрувалися у єдину цілісну виховну систему із специфічними педагогічними традиціями.

2.2.1. Матеріально-культурні суб'єкти виховних впливів середовища життєдіяльності спартанського суспільства

Спартанський поліс почав формуватися на початку IX ст. до н. е. Умови природного середовища (нестача сільськогосподарської землі) спонукали Спарту до військових завоювань. У тяжкій боротьбі вона

¹ Суриков И. Греческий полис архаической и классической эпохи//Античный полис. Курс лекций/ Отв. Ред. В. В. Дементьев, И. Е. Суриков. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. - С. 16.

² Там само.- С. 17.

завоювала плодючі землі Лаконії і Мессенії на півдні Пелопоннеса, значно розширивши таким чином свої території. У першій половині VIII ст. до н. е. була перша війна з сусідньою Мессенією, яка завершилася її повним підкоренням і поневоленням жителів. У VII ст. до н. е. відбулася друга мессенська війна, спричинена тяжким становищем підкореного населення, проте й вона закінчилась перемогою Спарти. Захоплення території Мессенії обумовило фіксацію замкнутості общини спартіатів – усі можливі шляхи доступу до Спарти закривались або природними перешкодами, або територіями, де проживало підкорене населення.

Після завоювань Спарта, або Лакедемон, займала південну частину Пелопоннеського півострова, який є південним краєм Балканського півострова. З Середньою Грецією і всією іншою частиною Балкан Пелопоннес з'єднаний вузьким перешийком у кілька десятків кілометрів завширшки. Лаконською долиною, що була основною територією Спарти, протікала річка Еврот, яка влітку сильно міліла. Північна частина Лаконської долини обмежувалась високим хребтом. Долина була важкодоступною, а місцевість – суворою і диною. Далі на південь був розташований центр Спарти. У цьому місці гірський хребет Тайгет обривався з боку Еврота стрімкими стінами в 500 метрів заввишки. Біля підніжжя гори розташовувалися високо підняті над самою долиною тераси, покриті лісами з великою кількістю дикорослих фруктових дерев, численними річками і струмками. Ближче до річки по дну ущелини тягнулись родючі і добре зрошувані, зручні для землеробства землі, а в східній частині цієї ущелини, переважали вапняні, бідні водами і малопродатні для землеробства ґрунти. З півдня ущелина обмежувалась пасмами пагорбів, що утворювали родючі і добре зрошені землі^{1;2}. Таким чином, територія Спарти була досить замкнута, а шляхи до неї важкодоступними.

Спарта, назва якої може означати «розкидана» (існують і інші тлумачення), поділялась на п'ять об. Кожна об. представляла собою селище, а сама Спарта – об'єднання п'яти поселень, центром якого був невеликий пагорб, який пізніше став акрополем. Спочатку місто не мало стін і лише у II ст. до н. е. вони були побудовані. На фоні розкоші й величі афінської архітектури і містобудування епохи Перікла Спарта

¹ Балух В. О. Історія Стародавньої Греції : курс лекцій / В. О. Балух, Ю. І. Макар. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 420 с.

² История Древней Греции : учеб. для вузов / под ред. В. И. Кузищина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1996. – 399 с.

здавалася невиразним провінційним селищем. У період римського володарювання, починаючи з 146 р. до н. е., Спарта поступово перетворилась у звичайне містечко з притаманними для його статусу військовими і оборонними спорудами. Спарта існувала до 396 р. н. е.^{1;2;3}.

Природно-географічна замкнутість територій, необхідність захисту здобутих земельних ресурсів, необхідність тримати у покорі велику кількість поневоленого населення стали тими чинниками, що вплинули на ментальність і характер спартіатів. Ю. Андрєєв пише: «Після завоювань Месенії у Спарті склалася дуже напружена ситуація, що загрожувала соціальною катастрофою. Оточені з усіх сторін переважаючою кількістю підкореного і залежного населення, спартіати жили у безперервному страху, постійно очікуючи нових повстань ілотів»⁴. Необхідність підтримки постійної бойової готовності стала причиною існування у суспільній свідомості психологічного відчуття небезпеки, що викликало підсвідому потребу у захисті. Усі ці риси характеру і психіки склали сутність ментальності спартіатів. Вони відображали специфіку культури, особливий тип мислення, стійкі зразки поведінки, емоційні переваги, властиві спартанській спільноті та її культурній традиції.

Ментальність спартанців наклала відбиток на формування ідеалу людини, який панував у суспільстві – це особистість, яка поєднувала у собі громадянські чесноти, фізичну досконалість та військову майстерність. Особиста доблесть була найвищою чеснотою, але вона підпорядковувалася інтересам поліса і його громадян. Колективно-військова ментальність спартанців мала значний вплив на формування всієї системи виховання. У Спарті воно було спрямоване на згуртування громадян, їх фізичну і військову підготовку, розвиток дисципліни, сили, витривалості, волі, мужності, кмітливості. Молодь готувалась до служіння полісу, до боротьби за його існування, збереження і примноження його могутності. «У результаті головними

¹ Карпюк С. Г. Лекции по истории Древней Греции / С. Г. Карпюк. – М. : Ладомир, 1997. – 160 с.

² Кругликова И. Т. Античная археология : учеб. пособие для вузов по спец. «история» / И.Т. Кругликова. – М. : Высш. шк., 1984. – 216 с.

³ История Древней Греции. [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузищин, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2005. – 399 с. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/350209/>

⁴ Андреев Ю. Спарта как полис. [Электронный ресурс]. / Ю. Андреев // Античная Греция. Проблемы развития полиса : в 2 т. Т. 1 / под ред. Е. С. Голубцовой. – М. : Наука, 1983. – 422 с. – Режим доступа: <http://helpiks.org/1-120247.html>

рисами характеру спартанців стали: колективізм, глибока релігійність, безперечний авторитет предків, своєрідний кодекс честі, який робив неможливим, наприклад, втечу з поля бою, здачу у полон тощо»¹.

Таким чином, природно-географічна та соціальна замкнутість спартанської громади відмежували Спарту від решти території Еллади, перетворивши її в абсолютно своєрідний соціокультурний організм, який зберігав багато ознак архаїчної свідомості. Колективно-військова ментальність продукувала військово-громадянські цінності, ідеал воїна-громадянина. Відповідно, сформувалась мета виховання – формування військових умінь та фізичне загартування у поєднанні з патріотизмом. Вказані особливості свідомості спартіатів обумовили виникнення специфічних педагогічних характеристик виховного простору, в якому розгорталась система виховання: аскетизм, суворість, військовий характер життєдіяльності і поведінки.

2.2.2. Соціальні інститути соціокультурного середовища життєдіяльності спартанського суспільства

До соціальних інститутів спартанського суспільства можна віднести: громадянську общину, інститут економіки, інститут держави, інститут судочинства, інститут сім'ї, інститут освіти та армії, інститут громадських об'єднань. Вони виступають основними суб'єктами виховних впливів.

Спартанська родова община виникла внаслідок пересувань племен дорійців на Балканському півострові в кінці XIII ст. до н. е. Дорійці поступово захоплювали долину Еврото – Лаконіку і прилеглі до неї території на півострові Пелопоннес, підкорюючи місцеві ахейські племена. І хоча соціальна організація Спарти відповідала рабовласницькому типу держави, у ній зберігалось надзвичайно багато традицій родової общини.

а) громадянська община Спарти як важливий інститут виховних впливів на особистість

Родова община була історично першою формою самоорганізації і, відповідно, *першим соціальним інститутом*. Рід представляв собою групу (спільність) людей, об'єднаних кровним спорідненням,

¹ Ляпустин Б. С. Древняя Греция [Электронный ресурс] / Б. С. Ляпустин, И. Е. Суриков. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/165245/read>.

спільною власністю і працею, зрівняльним розподілом. Цей соціальний інститут забезпечував виживання людей, які багато у чому залежали від природних сил і могли існувати лише на основі колективної господарсько-соціальної діяльності¹.

Спартанська община поділялася на три дорійські родові філи, які, у свою чергу, – на фратрії. За чисельністю рівноправних спартіатів нараховувалось близько дев'яти тисяч чоловік. Проте з часом їх кількість зменшувалась, родовий устрій поступово витіснявся полісним, а родовий поділ – територіальним. У Спарті було проведено ряд реформ, у результаті яких сформувалась спартанська громадянська община. Ю. Андреев вважає, що центральне місце у цих перетвореннях займала аграрна реформа, яка спричинила розподіл земель, разом із прикріпленими до них ілотами, між общинниками. Наділи землі мали приблизно однакову дохідність і стали у подальшому основою матеріальної бази спартанської «общини рівних». Роздача земель у Месенії і Лаконіці дала можливість розширити межі громадянської общини через залучення у її склад малозабезпечених спартіатів, що дозволило кожному з них вести безбідне існування за рахунок підневільної праці ілотів. Цією реформою був зроблений перший крок до перетворення спартанського демоса у замкнуту верству професійних воїнів-гоплітів, які силою зброї здійснювали своє панування над багатотисячною масою підневільного населення².

Для формування громадянської общини, як стверджує Ю. Андреев, важливими були й здійснені у Спарті соціально-політичні реформи, спрямовані на демократизацію спартанського суспільства та перетворення її у військовий табір, готовий протистояти загрозі ілотського повстання. У число цих нововведень входило запровадження системи сісистій, організація державного виховання молоді, встановлення систематичного контролю над особистим життям і господарською діяльністю спартіатів тощо. Очевидно, з цими подіями пов'язане і підвищення соціально-

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. [Електронний ресурс] / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с. – Режим доступу : <http://uristinfo.net/2010-12-16-20-00-40/133-kg-volinka-teorija-derzhavi-i-prava/3668-rozdil-3-spivvidnoshennja-suspilstva-derzhavi-i-prava.html>

² Андреев Ю. Спарта как полис. [Электронный ресурс] / Ю. Андреев. // Античная Греция. Проблемы развития полиса : в 2 т. Т. 1 / под ред. Е. С. Голубцовой. – М. : Наука, 1983. – 422 с. – Режим доступа: <http://helpiks.org/1-120247.html>

політичної ролі колегії ефорів, яка до середини VI ст. до н. е. не приймала активної участі в управлінні державою¹.

У результаті проведених реформ була сформована спартанська громадянська «община рівних». Спартіати усвідомлювали себе вільними, такими, які нікому не підпорядковуються громадянами самого могутнього полісу Греції – Лакедемонської держави. За свою свободу вони готові були воювати і загинути. Проте, свобода повноправного громадянина не була його власною свободою, що належала лише йому. Вона належала усім членам «общини рівних». Це була не персональна, а колективна, корпоративна або свобода певної соціальної верстви, оскільки ілоти вважались рабами усієї спартанської держави і роздавалися окремим спартіатам у тимчасове користування на умовах добросовісного виконання громадянами своїх обов'язків перед державою (військової служби). Спартіат, який покинув поле бою, позбавлявся усіх громадянських прав і привілеїв та автоматично потрапляв в особливу соціальну категорію «тих, хто здригнувся», що відкривало перед ним єдину перспективу життя – смерть².

Термін «громадянська община» не є рівнозначний терміну «спартанське суспільство». Науковці виділяють декілька соціальних верств, які утворювали спартанське суспільство. Найпривілейованішими були *спартіати* – *найвища суспільна верства*, наділена всіма політичними та економічними правами. Вони утворювали «общину рівних» і мали статус «громадян». Статусу громадянина і воїна юнак набував у 20 років. Якщо він не був воїном, то не міг мати і громадянських прав. Військову службу чоловіки відбували з 20 до 60 років. Дієздатність спартіату надавалася з 20-річного віку, до 30 років він був зобов'язаний одружитися.

Періеками називали жителів сусідніх зі Спартою територій, на які вона поширювала свій протекторат. Вони користувалися особистою свободою, могли мати сім'ю, майно, землю; займалися будь-яким видом діяльності, але були позбавлені громадянства, а відтак – політичних прав. Правила виховання та організації побуту спартіатів

¹ Андреев Ю. Спарта как полис. [Электронный ресурс] / Ю. Андреев. // Античная Греция. Проблемы развития полиса : в 2 т. Т. 1 / под ред. Е. С. Голубцовой. – М. : Наука, 1983. – 422 с. – Режим доступа: <http://helpiks.org/1-120247.html>

² Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. [Электронный ресурс]. – СПб: Алтея, 1998. С. 143 – Режим доступа: Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija__1998.pdf

на них не поширювалися. Періеки виконували різноманітні повинності на користь держави і служили у важкоозброєній піхоті, користувалися самоуправлінням, яке обмежувалося контролем над ними спеціальних урядовців – гармостів.

Ілоти – поневолене Спартою населення, статус якого мало відрізнявся від рабів. Вони були позбавлені політичних і майнових прав і по 10–15 осіб прикріплювалися до спартіанських земельних ділянок – клерів. Ілоти могли мати сім'ю, вести своє господарство, володіти реманентом і житлом. Спартіат міг карати ілота, передавати його іншому володарю, але не міг продати. Ілоти повинні були платити спартіатам оброк у вигляді продуктів харчування, за необхідності відбувати військову службу під контролем спартіатів.

Рабами у Спарті ставали захоплені в полон чужоземці або перетворені на рабів періеки та ілоти. Їхній статус не відрізнявся від статусу класичних рабів інших античних держав¹.

У Спарті на 9 тис. родин спартіатів припадало близько 250 тис. рабів та ілотів, серед яких часто виникали повстання. Це примушувало спартіатів силою зброї підтримувати своє панування. Організація суспільного життя обумовлювалася військовими потребами. Все чоловіче населення складало військо, яке ніколи не розпускалось і завжди було готове швидко виступити або відбити зовнішній напад, або придушити часті повстання ілотів².

Суспільне життя характеризувалося максимальним напруженням усіх сил громадян поліса, які намагались зберегти своє положення в умовах безперервної боротьби з підкореними багаточисельними ілотами, а також сусідніми полісами³.

Загалом, серед грецьких полісів Спарта займала особливе місце. Ця своєрідність Спарті полягала у тому, що деякі характерні риси полісного устрою проявились у ній з особливою силою і повнотою. На відміну від демократичних Афін, Спарта обрала інший шлях утвердження принципу «колективної приватної власності», встановивши систему безпосереднього контролю над повсякденним

¹ Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Б. Й. Тищик. – Л. : Світ, 2001. – С. 198–201. – Режим доступу : <http://zavantag.com/docs/11/index-1955286.html?page=29>

² Духавнева А. В. История зарубежной педагогики и философия образования / А. В. Духавнева, Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – С. 18–19.

³ Андреев Ю. В. Спарта или тип полиса. [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев // Античная Греция. Проблемы развития полиса : в 2 т. Т. 1 / под ред. Е. С. Голубцовой. – М. : Наука, 1983. – 422 с. – Режим доступа: <http://helpiks.org/1-120247.html>

життям громадян. За відсталої економіки перед постійною загрозою повстання поневоленого населення така система була найбільш простим і раціональним способом консолідації громадянського колективу. Ця система привела до окостенілості усього суспільного життя Спарти, її ізоляції від зовнішнього світу, результатом чого став повний занепад і духовне виродження. Порівняно з Афінами, Спарта класичного періоду постає як досить примітивний тип поліса. Однак, відсталість Спарти не можна перебільшувати. У досить специфічній і односторонній формі полісний устрій тут досягнув досить високого ступеня розвитку, продемонструвавши свою військову і політичну ефективність¹.

Отже, основними специфічними ознаками спартанської громадянської общини була общинно-приватна власність на землю і прикріплених до неї ілотів, нерівномірне співвідношення громадян і підкореного населення, військова організація соціуму, контроль над особистим життям і господарською діяльністю спартіатів, колективізм, корпоративне почуття свободи. Разом з тим, «община рівних», як наголошує Л. Печатнова, була фікцією. Держава не могла надовго зберегти навіть ілюзію економічної рівності, проте, могла заставити багатих громадян дотримуватись встановлених норм поведінки. Вимога простоти способу життя розповсюджувалась на усі сфери побуту, зменшуючи тим самим соціальну заздрість і забезпечуючи моральну єдність суспільства. Багаті і знатні нічим не відрізнялись від бідних: їх будинки були такі ж прості, а стіл такий же скромний, як і у менш успішних співгромадян. За цим чітко слідкували ефори, які навіть царів заставляли дотримуватись неписаних законів, спрямованих проти розкоші. Усі спартіати, незалежно від соціального становища, жили в однакових умовах, носили однаковий простий і грубий позбавлений прикрас одяг, користувалися однаковим домашнім начинням. Громадянам не можна було на тривалий час покидати територію Спарти, «аби громадяни не заражувалися від чужинців легковажністю». Вимога постійного перебування громадян у полісі ускладнювала залучення спартанців до зовнішньої торгівлі².

¹ Андреев Ю. В. Спарта или тип полиса. [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев // Античная Греция. Проблемы развития полиса : в 2 т. Т. 1 / под ред. Е. С. Голубцовой. – М. : Наука, 1983. – 422 с.

– Режим доступа: <http://helpiks.org/1-120247.html>

² Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гумманитарная Академия, 2001. - С. 285-286.

Нерівність громадян проявлялась також у тому, що були сім'ї, які могли впливати на кар'єру своїх дітей, допомагаючи їм займати державні посади з покоління у покоління. Це означало, що всередині спартанської общини збереглися елементи спадкової аристократії. «Фактично, у Спарті завжди існувало коло привілейованих громадян, знатність, багатство і особисті заслуги яких допомагали займати високі посади. Незважаючи на те, що спартанська знать не могла себе відкрито протиставляти основній масі співгромадян, існували об'єднання, в яких елітарність громадян була яскраво вираженою (сиситі, корпус вершників, еклесія, герусія)»¹.

Такі *особливості спартанської общини як соціального інституту* мали прямий, безпосередній вплив на особливості його виховної функції, завдання якої полягало у формуванні поведінки громадянина. П. Монро пише: «Повне панування держави над окремою людиною забезпечувалось системою законів, які за своєю суттю мали виховний характер»². Спартіати традиційно не займались виробничою і трудовою діяльністю. Торгівля і ремесло вважались у Спарті заняттями, які ганьбили громадянина. Як стверджують науковці, спартанські землевласники присвячували життя постійним військовим тренуванням та спорту. Землеробство, ремесла й торгівля стали справою ілотів та періеків^{3;4}. Це спричинило відсутність такого виду виховання як трудове і гостру потребу у фізичному і військовому.

Ізоляція у поєднанні із суворістю військового побуту породила особливу спартанську манеру висловлюватися, що зветься лаконічною за назвою навколишньої Лаконської долини. Лаконічність означає надзвичайну небагатослівність. Ізоляція також відрізала спартанців від нових ідей, які могли б сприяти творчості. Спартанці не культивували філософські дебати або історичні описи.

¹ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гумманитарная Академия, 2001. - С. 286.

² Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 53.

³ Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2012. – 446 с. – Режим доступу : http://uchebnikonline.com/istoria/vsesvitnya_istoriya_istoriya_tsivilizatsiy_-orlova_tv/vsesvitnya_istoriya_istoriya_tsivilizatsiy_-orlova_tv.htm

⁴ История Древней Греции: ученик.[Электронный ресурс]./ Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузищин, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

Військовий дух не забезпечував належну атмосферу для загального розвитку мистецтв. Проте, як би не оцінювали традиції суспільного життя спартанського суспільства сучасники і наступники, вони успішно зберігались. Громадяни були суверенними у питаннях війни і миру, і коли вони обирали війну, то це було їх власним вибором. Для решти греків Спарта стала символом зятості і сили^{1; 2}. Навіть формальна рівність громадян, всезагальне їх підкорення закону сприяло надзвичайній розвиненості таких цінностей суспільного життя, як патріотизм, хоробрість, готовність до самопожертви, витривалість. Ці моральні якості і традиції поведінки не можна розглядати поза контекстом реального буття спартанців.

Отже, спартанська громадянська община як соціальний інститут виступала важливим суб'єктом виховних впливів. Механізмом реалізації цих впливів були традиції життя, які забезпечували формування у дітей правил суспільної поведінки, а також моральних і фізичних якостей, необхідних громадянину общини (фізична витривалість, невибагливість, небагатослівність, скромність тощо). Виховну функцію общини як соціального інституту спартанського суспільства можна схарактеризувати як *опосередковану, тривалу, соціалізаційно-виховну*.

б) особливості соціального інституту економіки як суб'єкта виховних впливів

Важливим суб'єктом виховних впливів у спартанському суспільстві був інститут економіки.

Інститут економіки Спарти, незважаючи на оформлення античної форми власності (общинно-приватної), зберігав багато *архаїчних* характеристик, що проявлялися в майновій рівності громадян, відсутності торгово-ремісничої діяльності, нерозвиненості товарно-грошових відношень тощо. Ці особливості обумовили специфіку виховної функції інституту економіки спартанського суспільства.

¹ Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2012. – 446 с. – Режим доступу : http://uchebnikionline.com/istoria/vsesvitnya_istoriya_istoriya_tsivilizatsiy_-orlova_tv/vsesvitnya_istoriya_istoriya_tsivilizatsiy_-orlova_tv.htm

² История Древней Греции : учебник [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузищин, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузищина. – М. : Высш. шк., 2003. – 399 с. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

Історики вважають, що протягом всього свого існування Спарта залишалась аграрною землеробською країною. Найбільш родючі землі були розділені, відповідно до кількості повноправних громадян, на 9000 наділів і роздані спартіатам у тимчасове володіння. Їх не можна було дарувати, подрібнювати, заповідати. Після смерті спартіата вони повертались державі. Спартіати колективно експлуатували підкорене населення – ілотів. Кожен наділ землі обробляли закріплені за ним декілька сімей ілотів, за який раз у рік були зобов'язані платити натуральний оброк, що дорівнював приблизно 1/6 – 1/7 врожаю¹.

Отже, матеріальну основу общини склала земля. Відсутність виключно приватної власності на землю та традиція колективної експлуатації рабів та ілотів обумовили існування *політичної та економічної рівності громадян*. Це була військова община з колективною власністю і колективною робочою силою.

У державі діяла ціла система заходів, спрямованих на забезпечення майнової рівності серед спартіатів. З цією метою була вилучена з обігу золота і срібна монети. Їх замінили залізними, накопичення яких було дуже незручним. Це привело до припинення торгівлі з іноземними купцями. Оскільки у Спарті різні види операцій з продажу землі знаходилися під заборонаю, то й основні шляхи накопичення багатства перед громадянами були закриті. Утім, якщо кому-небудь з них вдавалося нагромадити багато майна, скористатися ним під пильним поглядом ефорів він все одно не міг. На виробництво і використання предметів розкоші у Спарті були накладені заборони. Місцеві ремісники виготовляли лише найпростіше і необхідне начиння, знаряддя праці та зброю².

Німецький історик Р. Пельман у трактуванні спартанського суспільного укладу вказує на тотальне підкорення громадянина державі: «...за громадянином не визнається право ні на яку іншу освіту або поклик, окрім одного – бути воїном. Держава кожному визначає його діяльність [...], назавжди залишаючи за собою

¹ Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К. : Знання, 2012. – 446 с. – Режим доступу : http://uchebnikionline.com/istoria/vsesvitnya_istoriya_istoriya_tsivilizatsiy_-_orlova_tv/vsesvitnya_istoriya_istoriya_tsivilizatsiy_-_orlova_tv.htm.

² Балух В. О. Історія Стародавньої Греції : курс лекцій / В. О. Балух, Ю. І. Макар. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 97–99.

володіння особистістю громадянина, погрожуючи смертю емігрантам, і, загалом сильно обмежуючи свободу пересування».¹

Таким чином, економічний устрій Спарти був глибоко пов'язаний з первісною соціальною організацією і розвинувся з глибини людського суспільства.² Слабкість економіки, її архаїчність як соціально-економічного інституту надали *негативного характеру* його виховним впливам, оскільки консервували архаїчний тип економічних стосунків у свідомості громадян і стимулювали їх до посилення традицій військового способу життя. *Інститут економіки як суб'єкт виховних впливів* здійснював за способом дії – *стихийний*, за терміном дії – *постійний*, за виховною спрямованістю – *соціалізаційний* вплив на виховання громадян загалом.

в) інститут держави як системотвірний суб'єкт виховних впливів спартанської системи виховання

Держава як соціальний інститут формує стратегічні завдання виховання та окреслює межі виховного простору для їх вирішення. Це дає підстави визначати його як цілеутворювальний елемент виховної системи.

Історики вважають, що спартіати створили сильну в умовах Стародавньої Греції, але примітивну за своєю структурою, воєнізовану олігархічно-аристократичну державу. Вони боялися будь-яких змін, які могли б привести їх суспільну систему до загибелі³.

Найвищим органом державної влади формально вважалися *Народні збори (апелла)* за участю всіх воїнів-спартанців не молодших 30 років. Проте, порівняно з афінськими зборами, вони мали значно менше прав: могли приймати або відхиляти закони, але не обговорювати їх. Не обговорювалися також фінансові питання, не контролювалася діяльність магістратів, не розглядалися судові справи. Фактично, це був орган спартанської олігархії⁴.

¹ Пельман Р. История античного коммунизма и социализма / Р. Пельман ; под ред. М. И. Ростовцева ; [пер. с нем.] // Общая история европейской культуры. Т. 2. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1910. – С. 491–492.

² Балух В. О. Історія Стародавньої Греції : курс лекцій / В. О. Балух, Ю. І. Макар. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 93.

³ Там само. – С. 97–99.

⁴ Там само.

Незважаючи на те, що на їх розгляд виносилися усі важливі питання і без їх згоди не міг бути проведений ні один закон,

Народні збори у Спарті

В. Дюрант вважає, народні збори спартанською поступкою демократії. До Лікургової конституції законів майже не додавалось, народні збори могли лише приймати або відхиляти, але не обговорювати чи вносити поправки до них.

Теоретично

апелла володіла всією повнотою державної влади, однак поправка внесена у закони після Лікурга, дозволяла раді їх відмінити¹.

Вищим політичним органом влади була *рада старійшин – герусія*. Члени *ради* обиралися на народних зборах з найвпливовіших родів у складі 30 чоловік старших 60 років. 28 із них обиралися довічно. Рада ніким не контролювалася і мала право скасовувати рішення народних зборів. Вона фактично вирішувала усі справи держави. Це був аристократичний орган влади. До складу геронтів входили і *два виборні воєначальники – архагети (царі)*, які належали до двох династій. Кожний з них користувався однаковою владою і був підконтрольний апеллі, герусії та колегії наглядачів. Прерогативою царів було верховне військове керівництво, керівництво релігійним культом та судовими справами, пов'язаними із сімейним правом. Найбільша влада зосереджувалася у руках *ефорів* (спостерігачів). Вони утворювали колегію із п'яти чоловік, яка щороку обиралася народними зборами за рекомендацією герусії. Ефори стежили не лише за герусією і царями, а й за вихованням підростаючого покоління в агелах, спостерігали за поведінкою та моральністю спартанців у побуті, під час сисситій були присутніми на військових

¹ Дюрант В. Жизнь Греции. [Электронный ресурс] / В. Дюрант - Москва: Крон-Пресс, 1997. - С. 89. – Режим доступа: с. http://www.sno.pro1.ru/lib/durant_zhizn_grezii/8.htm

заняттях. Щоб не допустити посилення царської влади, вони мали право притягати царів до суду. У подальшому (V–IV ст. до н. е.) інститут ефорів перетворився в олігархічний орган, що захищав інтереси верхівки громадянства.

Форма державного управління у Спарті мала всі ознаки олігархічно-аристократичної республіки. Функціонування народних зборів на основі загального виборчого права для громадян свідчило про формування у Спарті республіканської форми правління. Зосередження влади у руках герусії та колегії ефорів через надання права відмінити закони, що приймали народні збори і навіть розпускати їх, свідчило про те, що реальна влада знаходилася в руках обраних (аристократії). Загалом спартанський державний устрій характеризувався поєднанням громадянської та військової влади, в якому влада вузької спартанської олігархії урівноважувалась авторитетом військових командирів на чолі з царями, з якими змушені були рахуватися спартанські виборні органи¹. Олігархічно-аристократичний устрій держави обумовив державний характер виховної системи, оскільки держава визначала мету та формувала суспільне замовлення на необхідні для неї параметри особистості. Для Спарти – це військовий громадянин-воїн, який беззаперечно підкоряється вимогам влади.

Отже, органи державної влади – *народні збори, герусія та колегія ефорів*, володіли виховною функцією, яку можна схарактеризувати *опосередкованою* за способом впливу, *тривалою* за терміном та *соціалізаційно-виховною* за її спрямованістю. Незважаючи на те, що спосіб виховного впливу держави як соціального інституту був опосередкованим, його необхідно розглядати як системотвірний компонент усієї спартанської системи виховання.

г) інститут сім'ї як суб'єкт виховних впливів

Виховна функція інституту сім'ї у спартіатів мала свої особливості, що сформувались під впливом військового способу організації соціального життя, які були закріплені законами держави.

Шлюб не розглядався у Спарті як приватна справа громадянина. Спартанська община здійснювала контроль, а при необхідності і

¹ Всесвітня історія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Б. М. Гончар, М. Ю. Козицький та ін. – К. : Знання, 2002. – 565 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1286030340785/istoriya/starodavnya_sparta.

безпосередній тиск на своїх молодих співгромадян, примушуючи їх до своєчасного вступу у шлюб. Безшлюбність каралась. Неодружені потрапляли під справжній моральний терор суспільства. Навіть високопосадовці потрапляли під всезагальний осуд, який спеціально культивувався владою¹.

Сімейно-шлюбні стосунки спартіатів обумовлювали специфіку змісту, форм і методів сімейного виховання. Сім'я зупинилася на стадії шлюбу, який у багатьох випадках нагадував груповий. Укладання чи розірвання шлюбу не викликало ніяких труднощів. Спартіату можна було мати двох дружин, а брати могли ділити спільну дружину. Спартіат, якому подобалась дружина друга, міг жити разом з ними. Тобто, спостерігаються залишки родових традицій. В. Кравець пише: «Чоловіка приваблює лише чоловіче товариство, куди він прагне не лише вдень, а й уночі. У сім'ї його ніщо не цікавить і не утримує, його справжній «дім» – чоловіче товариство. Саме тут чоловік проявляє себе, свій авторитет, стає мужем, доблесним і славним воїном. Нікого не цікавить, який він сім'янин, важливо, щоб діти стали такими ж доблесними захисниками вітчизни, як батько. А для цього не можна було заплямувати себе зв'язками з жінками, щоб не втратити обличчя в очах товаришів, серед яких є, можливо, і твій коханий. Позбавлений внутрішніх зв'язків, такий шлюб не міг бути міцним².

Природно, що сімейне виховання і роль батьків у ньому були малозначущими, оскільки значення сім'ї як структурної одиниці суспільства було нівельовано. Економічна функція сім'ї також була малопомітною, оскільки у спартанському суспільстві існувала соціальна і матеріальна гомогенність, і, як наслідок, відповідальність батьків за виховання була короткотривалою, лише до семи років, поки хлопчики перебували вдома. На цій особливості спартанської сім'ї наголошують історики. Зокрема, Л. Печатнова вважає, що роль сім'ї у спартанському вихованні була зведена до мінімуму. Про девальвацію сім'ї і сімейних відносин свідчить той факт, що хлопчики покидали сім'ю у дуже ранньому віці – 7 років. Усе життя спартанських громадян від народження до смерті проходило поза сім'єю, що

¹ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики). – СПб. : Гуманитарная Академия. 2001. – С. 275.

² Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки : навч. посіб. / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2005. – С. 67–68.

сприяло формуванню своєрідного складу психіки, який закріплювався вихованням. Громадські школи, громадські обіди, військові походи, полювання, заняття спортом – все те, що наповнювало життя спартіата, ніяк не було пов'язане із сім'єю¹.

Соціокультурні традиції військового способу організації життя обумовлювали панування інституту держави над інститутом сім'ї. Держава контролювала сімейне виховання дітей з моменту їх народження і ця традиція впливала на форми, методи і зміст сімейного виховання. Л. Модзалевський пише: «Панування держави над кожним її членом розпочиналось з першим диханням дитини»².

Старійшини оглядали новонароджених і тільки здорових передавали батькам, хворі і слабкі знищувались. У подальшому процесі дорослішання дитини відбувалося під впливом батьків, проте його зміст і характер обумовлювався традиціями соціокультурного життя. Діти, як правило, виховувались матір'ю за допомогою годувальниць-рабинь. Часто це були жінки освічені, які мали педагогічний досвід.

Огляд дітей старійшинами

Годувальниці турбувалися про життя і здоров'я дітей, загартовували їх, прищеплювали властиві спартіатам навички поведінки. Основна мета сімейного виховання полягала у тому, щоб закласти основи фізичної витривалості та привчити зневажати біль. Особлива увага приділялась формуванню у дитини притаманного спартіатам духовного стану відсутності страху. Для цього у сімейному вихованні використовувалось багато різноманітних прийомів і методів. Наприклад, від народження дитину

¹ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики). – СПб. : Гуманитарная Академия. 2001. – С.269.

² Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 82–83.

не сповивали, купали у вині, вважаючи що воно загартовує її організм, а також надовго залишали на свіжому повітрі, не ховаючи від дощу, вітру або сонця. Від страху і боягузтва відучували, коли дитина підростала, надовго замикаючи її у темне приміщення. З маленького віку привчали до військової виправки. Від плаксивості і ниття дитину відучували палицею і побиттям. Фізичне покарання – це був найбільш популярний метод сімейного виховання дітей. До 7 років таке виховання було притаманне і хлопчикам, і дівчаткам. Далі хлопчики переходили у державні виховні заклади, де вплив батьків, а особливо матері, взагалі нівелювався. Дівчаток продовжували виховувати вдома.

Малозначущість сім'ї як виховного інституту у спартанському полісі обумовлювалась також її низьким соціальним статусом. «Сімейне життя визнавалось, але не віталось. Навіть шлюб для чоловіка аж до 30-ти років по суті залишався напівлегальним. Він міг відвідувати дружину лише таємно і вночі, а вдень він повинен був знаходитись з однолітками у казармі... В умовах казарми сім'я могла існувати на периферії свідомості і буття громадян»¹. Це обумовило виникнення специфічних методів *статевого і сексуального виховання жіночої і чоловічої молоді, формування специфічних стереотипів поведінки* дорослих жінок і чоловіків у суспільстві.

Про специфічні методи виховання хлопчиків після досягнення ними фізіологічного стану статевої зрілості ми будемо говорити під час огляду навчально-виховного процесу у спартанських школах. Оскільки дівчатка не відвідували шкіл, здійснимо огляд традицій їхнього виховання у сімейному середовищі після досягнення семиліття.

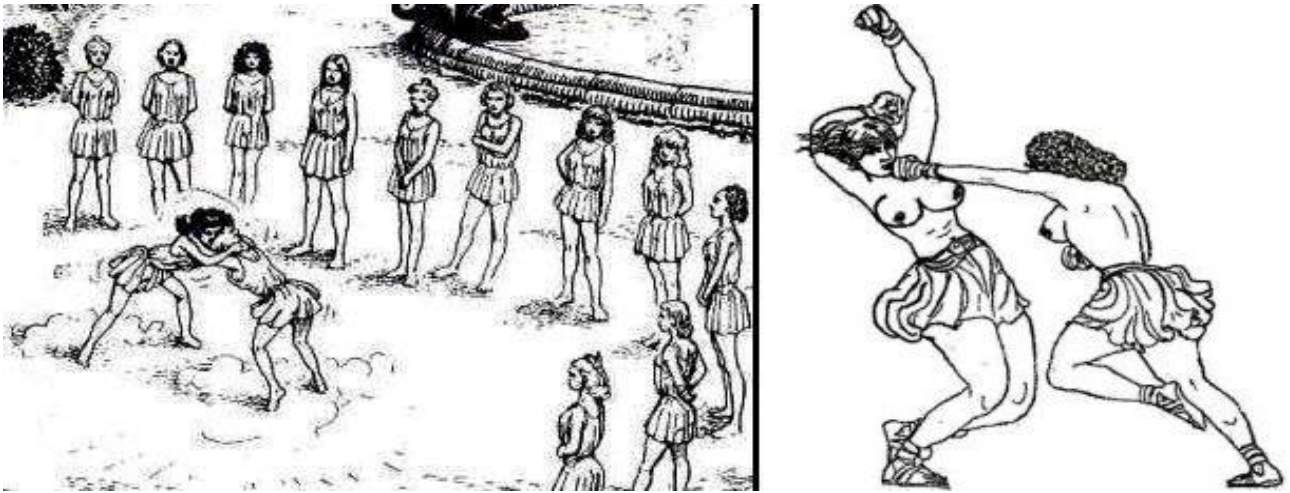
Специфіка спартанського способу життя надзвичайно сильно вплинула на жінок. Вони потрапили під тотальний вплив чоловічої етики і були вимушені формувати свої співтовариства за типом чоловічих, імітуючи їх систему виховання, включаючи обряди ініціацій і культові церемонії. Навіть весільні церемонії з їх звичаєм переодягання нареченої в чоловічий одяг і голінням її голови представляли собою імітацію чоловічих союзів².

Після досягнення семиліття дівчатка продовжували *виховання вдома*, але воно мало чим відрізнялось від виховання хлопців, оскільки за характером було громадським. Особлива увага зверталась на фізичне загартування – жінки повинні народжувати здорових і міцних

¹ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики). – СПб. : Гуманитарная Академия. 2001. – С. 269.

² Там само. – С. 270.

дітей. Л. Модзалевський так описує виховання дівчаток: «Жіноче виховання у Спарті, подібне до чоловічого, було громадським. Щоб зробити дівчат здатними до народження здорових дітей, що і вважалося головним призначенням благородних жінок, дівчатам в державних інтересах призначався гімнастичний курс. Вони вправлялись на спеціально пристосованих до цього плацах, поділялись на різні класи відповідно до віку. Такими вправами були стрибки, біг на п'ятках, боротьба, метання списа і диска. Як і хлопчики, вони також носили легкий бавовняний одяг, лише трохи довший»¹.

Виховання дівчат у Спарті

На перше місце ставився *фізичний розвиток, військова підготовка та формування вмінь управляти рабами*. Коли чоловіки йшли на війну, жінки самі охороняли своє місто і тримали у покорі ілотів та рабів. Дівчатка брали участь у деяких громадських святах і спортивних змаганнях.

Розумова й естетична освіта у системі спартанського виховання займала незначне місце. «Окрім того, вони вчилися багатьом музичним мелодіям. У свята юнаки і дівчата виконували хоричні танці і співали хорали»².

Моральне виховання дівчаток не заперечувало безконтрольного сексуального життя. Історичні дослідження свідчать, що на деяких святах і змаганнях дівчата з'являлися оголеними і в їхній наготі не було нічого непристойного. Усе це само по собі спонукало молодь до шлюбу і примушувало турбуватися про своє тіло, не позбавляючи

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 83.

² Там само. – С. 84.

дівчат сором'язливості¹. Таку ж думку, стосовно морального і сексуального виховання дівчаток, висловлює і Л. Модзалевський: «Дівчата з'являлись з відкритим обличчям і напівоголені не лише на гімнастичному плацу або при публічних процесіях, але також і на ринку і часто у супроводі юнаків»².

Виховання дівчат у Спарті

Разом з тим спартанській жінці було притаманне почуття достоїнства, гордості, соціальна активність. «Вони не були майстринями прясти і ткати, але вміли управляти господарством і, усвідомлюючи себе членами держави, могли сміливо і вільно розмовляти

з чоловіками про державні справи. Одягаючись у прості плаття і виходячи після заміжжя з дому не інакше як під накидкою, вони були проникнуті розумінням державних потреб і мали сильний і глибокий вплив на своїх чоловіків і синів. Їх погляди поважали, їх осуду боялись, їх похвали ревно шукали чоловіки»³.

Спартанські жінки, як і чоловіки, були мужніми і їх часто можна було бачити у храмах, коли вони дякували богам, що їх чоловіки і сини з честю прийняли смерть за вітчизну. «Бували випадки, коли мати власною рукою вбивала сина, якщо він покинув поле бою як боягуз. Дружина знаменитого царя Леоніда, вручаючи своєму сину перед битвою щит, сказала слова, що увійшли в історію «Зі щитом, або на щиті»⁴. Певною мірою жінки були позбавлені політичних прав (не могли брати участі у народних зборах та бути посадовими

¹ Балух В. О. Історія Стародавньої Греції : курс лекцій / В. О. Балух, Ю. І. Макар. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 103.

² Модзалевський Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 84.

³ Там само.

⁴ Там само.

особами), але в силу військового способу організації життєдіяльності соціуму, мали досить широке поле для соціальної діяльності. Отже, хоча дівчатка і не полишали сім'ї після 7 років, проте їх виховання було громадським за характером, фізичним за формою і громадянським за змістом. Головною метою і результатом виховання жінки залишалось її здатність народжувати і виховувати здорових дітей – майбутніх громадян держави.

Здійснений огляд традицій сімейного виховання дає підстави вважати, що основне завдання сім'ї полягало у цілеспрямованому формуванні таких фізичних і моральних якостей дитини, які були потрібні державі і суспільству. Цей аспект сімейного виховання мав спеціально організований характер, про що свідчать його методи і прийоми. Проте, такий важливий напрям сімейного виховання дитини, як підготовка до сімейного життя здійснювалась опосередковано. Дитина мимовільно засвоювала його традиції, специфіку ролі батька і матері у ньому, формувала модель майбутньої власної поведінки у сім'ї.

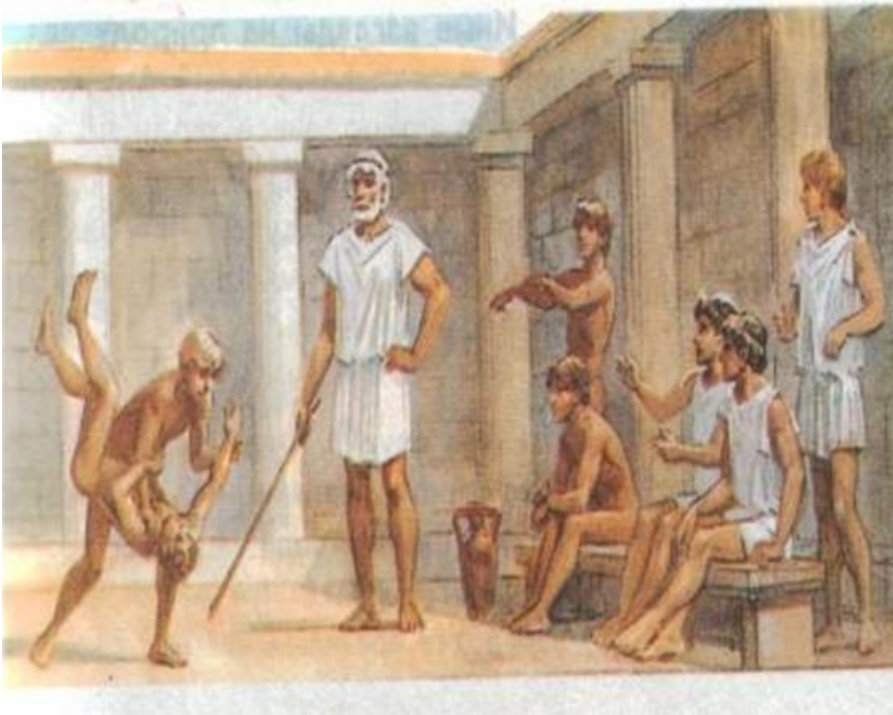
Інститут сім'ї у структурі виховної системи Спарти володів виховною функцією, яка мала різноякісну характеристику. Його *виховний вплив для хлопчиків і дівчаток* був за способом дії *цілеспрямований* до 7 років і *опосередкований* після 7 років, для дівчаток після досягнення семиліття продовжував залишатися *цілеспрямованим*; за терміном дії *тимчасовим* для хлопчиків і *тривалим* для дівчаток; за виховною спрямованістю – *соціалізаційно-виховний* для обох статей.

д) інститут освіти

Структурування спартанського суспільства за військовим зразком обумовлювало його чіткий поділ на вікові категорії і їх підпорядкування одна одній відповідно до віку. Принцип вікового поділу був застосований в організації виховання підростаючого покоління. Молодші вікові групи підпорядковувались старшим, реалізуючи принцип вікового підпорядкування.¹

¹ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гумманитарная Академия, 2001. - С. 273.

Інститут освіти у Спарті був представлений державною школою, зміст навчання в якій мав швидше виховний, ніж освітній характер. Метою державної системи навчально-виховних закладів було виховання стійких, загартованих майбутніх рабовласників і воїнів, підготовка співчленів військової кланової общини. Соціальне виховання як вид виховання переважало над освітою. Після досягнення семирічного віку для хлопчиків сім'я як осередок виховання переставала існувати. Домінантна функція виховання зміщувалась до іншого соціального інституту – школи, яка мала державний характер і структурно складалась із декількох ступенів. Функціонування школи як державного виховного закладу забезпечувалось на законодавчому рівні.

Спартанська школа

Після 7 років хлопчиків забирали з сім'ї в агели (*стада*), де вони виховувались до 18 років. Сини спартанської аристократії мали право приводити з собою в агели хлопчиків-однолітків, які походили від вільних батьків без громадянських прав. Вони називались «мофаками», що означає «ті, що беруть

участь у бою». Мофаки, призначені знатному юнаку у товариші, вибирались його батьками у кількості двох-трьох чоловік. Шляхом усиновлення, але без правил успадкування майна, вони приймались у знатну сім'ю на правах молодших братів юнака. Пройшовши із своїм патроном школу військового виховання, мофаки залишались пов'язаними з ним усе життя, супроводжуючи його в походах, воюючи поряд з ним і захищаючи його у час небезпеки. Таким способом спартіати готували контингент досвідчених воїнів-негромадян, покладаючи на них одночасно охорону життя і безпеки

спартанської знаті. Мофаки, які відзначились особливою доблестю і подвигами, навіть могли отримати громадянські права¹.

Описуючи виховні заклади спартіатів Л. Модзалевський указує, що спартанське юнацтво виховувалось у громадських виховних закладах з особливими приміщеннями для гімнастики, музики, сну. У подібних закладах могли знаходитись від 8 до 9 тисяч вихованців, і лише спадкоємець престолу був виключенням з цього правила. Але це стосувалося лише старшого сина, решту царських синів не мали ніяких привілеїв. Сини людей, що не мали повного громадянства, допускались у такі заклади лише в особливих випадках, наприклад, за особливі доблесті і військові заслуги їхніх батьків, а сини іноземців, навіть якщо вони назавжди залишались у Спарті – ніколи. Зате жоден спартанець не міг бути вихований в іншій державі»²

Життя дітей було надзвичайно суворим, покарання було запроваджено за кожне зайве слово, адже воїн мав зростати стриманим, зносити терпляче різні фізичні випробування. Прийняті на виховання хлопчики розподілялись на декілька відділів, які разом утворювали один загін. Л. Модзалевський пише, що розподіл хлопчиків на групи відбувався відповідно до віку: «до вступу у юнацький вік вони ділились на три класи: від 7 до 12, від 12 до 15 і від 15 до 18 років. Розпочинаючи з юнацького віку і до зрілості, тобто до 30-річного віку, потрібно було також проходити, щонайменше, через три класи³. Під керівництвом ілархів та вуагорів, під спостереженням пайдонома хлопчики проходили гімнастичний курс. Л. Модзалевський стверджує, що гімнастичні вправи у Спарті розглядали як головний освітній засіб. Гімнастика для молодших хлопчиків розпочиналась з бігу та стрибків, гри в м'яч, що повинно було укріплювати руки. У старших класах навчались єдиноборству, метанню диска і списа.

Одночасно з гімнастичними вправами вивчались орхестричні. Головними видами танців були військові, які вчили ухилятися від натиску і ударів ворога. Існували також танці хорові, що відображали релігійні обряди. Духовна освіта досягала у Спарті виключно засобами музики. Хлопчики і дівчатка вчилися грати на кіфарі і

¹ Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глушкина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 97. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

² Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 82.

³ Там само.

співати. Визначені ефорами хорали мали на меті насадити в серцях молодих людей зерна спартанської моралі: мужність, дисципліну, гордість, благородство, скромність і честюлюбство доблесті. Юнаки заучували і співали закони. Читання і письмо не входили у систему спартанського виховання. Проте, граматичне читання існувало. Інші навчальні дисципліни, за виключенням усного рахунку, не були потрібні у практичному житті. Ораторське мистецтво взагалі не було визнане у Спарті. Трагедії і комедії були заборонені. Наука і пов'язана з нею діяльність не користувалися повагою. Практичний склад розуму, мистецтво коротко і ясно висловлювати свої думки, здатність швидко усвідомлювати сутність кожного явища, вміння прямо і швидко досягати своєї мети, використовувати хитрість – ось мета військового виховання спартанців¹.

Л. Печатнова акцентує увагу на важливості ідеологічного виховання підростаючого покоління, метою якого було формування у спартанської молоді духу безумовного патріотизму. Воно досягалось через читання Гомера і спартанських поетів-патріотів, головним із яких був Тіртей. У Спарті поезія заміняла письмове законодавство. Вона відігравала величезну роль у створенні і закріпленні у суспільній свідомості потрібних державі норм поведінки. Письмова культура прирівнювалась до предметів розкоші і розглядалась як щось небезпечне. Єдиним гуманітарним предметом, вивчення якого заохочувалось, була музика. Хоровий спів слугував єдиній меті – вихованню безумовної поваги до старших через фіксування заслуг старшого покоління перед державою².

Основним методом навчання у спартанських школах були фізичні і військові тренування, засобом – різноманітні фізичні вправи. Для виховання мужнього і безстрашного воїна використовувалося ряд нетолерантних в сучасному розумінні методів виховання: «нацьковування» одного загону на інший, розпалювання бійки з найменшого приводу, похвала найбільш активних у бійці і побиття тих, хто ухилився від неї тощо. Починаючи із дванадцяти років хлопчики ходили босоніж з непокритою головою і коротко остриженим волоссям. Їх одяг був незмінний і влітку, і взимку. Їм

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 80–81.

² Печатнова Л.Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гумманитарная Академия, 2001. – С. 271–272.

заборонялося митися і використовувати пахощі, крім визначених днів. У хлопчиків було обмежене харчування, але й про нього вони були зобов'язані подбати самі. Тому хлопчики вдавалися до різноманітних хитрощів, злодійства тощо. Якщо про їх злочини ставало відомо, то хлопчиків чекало покарання у вигляді побиття і голодування, але не за здійснений злочин, а за те, що про нього стало відомо¹.

Використання таких жорстоких і антигуманних у сучасному розумінні методів виховання дозволяло формувати у дітей якості необхідні для воїна: сміливість, хоробрість, хитрість, самовладання, витримку тощо.

З 12-ти років (саме такий вік називається Плутархом в біографії Лікурга) особливу роль у вихованні хлопчиків починав відігравати метод наставництва. Він полягав у тому, що «кожен «достойний хлопчик» 12–16 років, еромен, мав свого ераста – наставника, неодруженого чоловіка 20–30 років. *Наставництво включало статевий контакт між зрілим чоловіком та підлітком. Такі стосунки отримали назву «педерастія» – від стар.-грець. παις – «дитя», «хлопчик», і ἔραστῆς – «той, хто любить», тобто «любов до хлопчиків». У сучасному трактуванні – це протиприродні статеві зносини між особами чоловічої статі, мужолозтво*².

Французький дослідник історії виховання античності А-І. Марру вважає, що педерастичні стосунки у Спарті носили виховний характер і розглядались як окремий освітній метод. Батько хлопчика також повинен був погодити такі стосунки. Наставник був зобов'язаний навчати підлітка та слідкувати за його навчанням, дарувати йому відповідні подарунки. За проступки вихованця наставник міг бути покараний. Найчастіше педерастичні стосунки між підлітком і дорослим чоловіком виникали у процесі навчання військовій справі у військових співтовариствах, що характерно для Спарті. У таких співтовариствах педерастія відігравала важливу інституційну педагогічну роль і виступала як головний засіб виховання і передачі ціннісних установок життя. Вважалось, що

¹ Древняя Греция: История. Быт. Культура / сост. Л. С. Ильинская. – М. : Моск. лицей, 1997. – С. 260–265.

² Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D4%E5%ED%EE%EC%E5%ED>

педерастичні стосунки укріплювали армію, оскільки коханці пліч-о-пліч стояли у бою, підтримуючи один одного¹.

Педерастія як домінуючий метод виховання виконувала і іншу функцію – компенсації малозначущості сім'ї у житті хлопчиків, продовжуючи одночасно нівелювати роль батьків у вихованні дітей та послаблювати виховні функції сім'ї як інституту виховання. Метод наставництва включав різні за характером виховні впливи (цілеспрямовані, опосередковані і стихійні), оскільки їх суб'єктом виступала доросла людина. Її педагогічна діяльність характеризувалась суб'єктивними якостями, цілеспрямованість і контроль яких не могли гарантувати ні школа, ні держава.

Ефективність фізичного виховання у спартанських школах забезпечувалась публічним характером заключних етапів підготовки на кожному ступені навчання у школі. Існувала спеціальна система ініціацій, які відбувалися публічно і вимагали наявності неабияких моральних і фізичних якостей у підлітка. Зокрема, після досягнення підлітками 14 років під час ініціації їх піддавали болючим випробуванням, а саме, публічному побиттю, яке необхідно було витримати без сліз і крику.² Це випробування здійснювалося на честь богині Артеміди Орфії і називалось агон. Під час його проведення багато юнаків гинуло, хоча відбувалось воно у присутності батьків. У своїх історичних свідченнях Лукіан так пише про це свято: «Не смійся, якщо побачиш, як спартанських юнаків б'ють перед вітварями і вони обливаються кров'ю, а їхні матері та батьки стоять тут же і не жаліють їх, а погрожують їм, якщо вони не витримують ударів, і благають своїх дітей довше терпіти біль і зберігати самовладання. Багато юнаків померали у цьому змаганні, не бажаючи за життя здатися на очах у своїх домашніх або показати, що вони ослабли». І далі письменник дає дуже високу оцінку таких методів виховання: «Потрапивши у полон, такий юнак не видасть таємниць вітчизни, навіть якщо вороги будуть його мучити, він з насмішкою буде переносити удари батога, змагаючись з тим, хто б'є його, у тому, хто з них перший утомиться»³.

¹ Марру А-И. История воспитания в античности. (Греция) – Гл. 3. Педерастия как образование. [Электронный ресурс]/ А-И. Марру. Издательство: Греко-латинский кабинет Ю. Шичалина, 1998. С.49 - Режим доступа: http://www.mgl.ru/library/68/Marrou_Historie_de_1%26%23039%3Beducation_dans_1%26%23039%3Bantiquite.html

² Джурицкий А. Н. История педагогики / А. Н. Джурицкий. – М. : Владос, 2000. – С. 44.

³ Лукиан. Избранное : Проза. Поэзия / Лукиан ; сост. и предисл. И. Нахова ; [пер. с древнегр.]. – М. : Терра, 1996. – С. 12.

Присутність батьків і публічність здійснення ініціацій свідчать про домінування у шкільній системі суспільних методів виховання (громадська думка, похвала, осуд), суб'єктом реалізації яких були такі соціальні інститути як сім'я та громадянська община. Разом з тим, ініціації виступали як педагогічна форма контролю цілеспрямованої підготовки підлітків до виконання ними відповідної соціальної ролі – безстрашного, мужнього воїна. Таким чином, агон як форма ініціації поєднував у собі опосередковані за своїм характером виховні впливи сім'ї та громади, та цілеспрямовані впливи, що здійснювались у спеціальних навчально-виховних закладах – агеллах.

Інтеграція опосередкованих і цілеспрямованих педагогічних виховних впливів притаманна і наступному етапу виховання юнаків. По досягненню 15 років вони проходили ще один етап ініціації, який передбачав виконання деяких функцій дорослого воїна. Ініціація розпочиналась з показового бою спартанської молоді на честь богині Артеміді Орфії. За свідченнями Лукіана під час бою у якості глядачів виступали усі члени спартанської громади: починаючи від царя і закінчуючи рядовими членами. Показові випробування тривали два дні: у перший день юні воїни приносили жертву богу війни, на другий день розпочинався бій, основною метою якого було знешкодження якомога більшої кількості супротивників. У боротьбі дозволялося користуватися будь-якими засобами за винятком зброї. Хлопчики билися ногами, руками, гризлися зубами, видряпували один одному очі, нападали поодинці або загонами, намагаючись зіштовхнути супротивників у глибокий рів, що оточував майданчик для бою. Наслідком таких боїв був великий травматизм, каліцтво і навіть смерть підлітків, проте це не викликало обурення батьків і суспільства¹.

М. Даденков пише, що дітей привчали переносити біль; той мав славу і нагороду, хто не видав жодного крику. Розвивали хитрість і спритність². У спартанських школах, як свідчить Плутарх, знали лише одну науку – як перемагати. Єдиною виховною метою було виховання солдата. Вихованці рівнялися на командира, виконували його накази, головним наслідком такого виховання була звичка підкорятися.

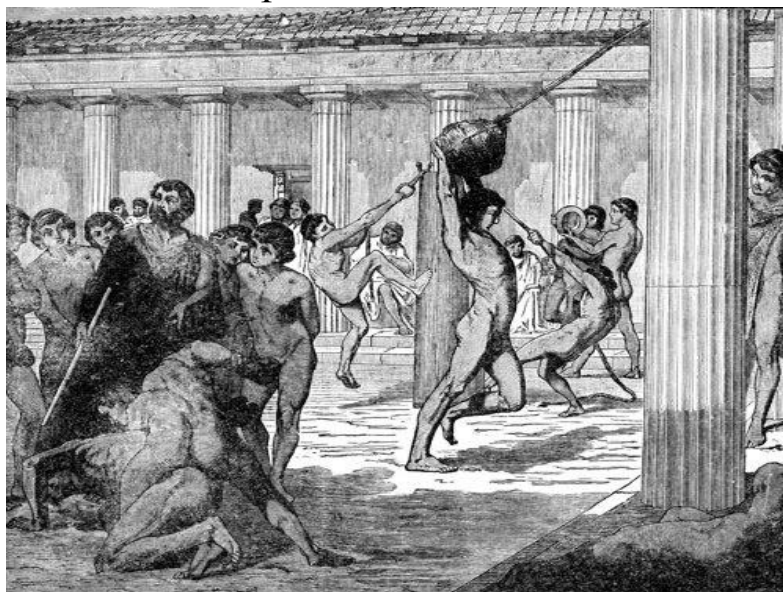
¹ Лукиан. Избранное : Проза. Поэзия / Лукиан ; сост. и предисл. И. Нахова ; [пер. с древнегр.]. – М. : Терра, 1996. – С. 12.

² Даденков М. Ф. Історія педагогіки / М. Ф. Даденков. – К.–Х. : Рад. шк., 1947. – С. 16.

Лукиан пише, що після закінчення свята на честь богині Артеміди Орфії підлітки отримували право носіння зброї, якою вони нагороджувалися за доблесть. З цього часу вони починали виконання деяких функцій дорослого воїна¹.

Рік випробувань проходив для молоді поза межами самого полісу. З підлітків формували загони і розсилали їх в усі частини країни для несення поліцейської та військової служби. Повну ілюзію військових дій підліткам створювала їх участь у фізичному винищенні рабів та ілотів, що проводилось раз на рік. Завдання хлопчика полягало у тому, що він повинен був принести до школи голову вбитого ним будь-якого раба-ілота: жінки, чоловіка або дитини»². Ці випробування називались криптії.

Платон, оцінюючи спартанські методи виховання, пише, що полювання чудово виховує терплячість. До методів, що тренують волю дитини він відносить і ходіння взимку босоніж, спання без ліжка та постелі, повне самообслуговування, мандрювання вдень і вночі по всій країні³.

Спартанська школа

Наявність традиції вбивства ілотів і рабів у спартанському вихованні переслідувала дві мети: фізичне скорочення величезної кількості рабів, формування у підлітків найважливішого військового вміння – убити ворога. Залучення учнів до участі у криптіях спрямовувалось на те, щоб зміцнити та загартувати тіло і дух майбутніх громадян.

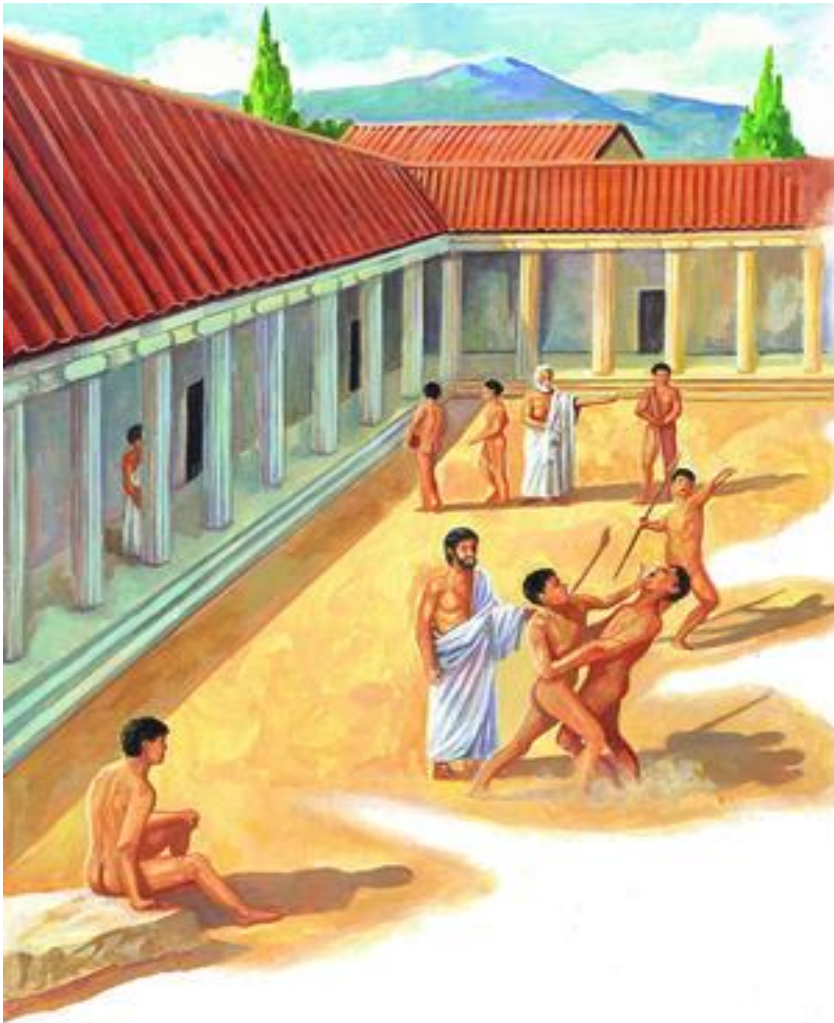
Таким чином, організація навчально-виховного процесу у школі мала на меті долучити підлітків до соціокультурних традицій суспільного життя через виконання ними дорослих соціальних ролей.

¹ Лукиан. Избранное : Проза. Поэзия / Лукиан ; сост. и предисл. И. Нахова; [пер. с древнегр.]. – М. : Терра, 1996. – С. 12.

² Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

³ Платон. Законы / Платон ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – С. 832.

«Пробний рік» завершувався поверненням до Спарти і новим публічним агонем за аналогією з попереднім біля вівтаря Артеміди, після чого молодь зараховувалася до складу ейренів – помічників пайдономів. У виховні обов'язки ейренів входило фізичне покарання молодших членів агели, розвиток мови і мислення у дітей. Військова ідеологія спартанського суспільства не потребувала великої освіченості і вживання складних фраз і зворотів у спілкуванні між людьми. На полі бою цінувалися короткі і чіткі відповіді. Саме таке уміння формувалося у дітей з самого раннього віку. Дітей вчили говорити так, щоб в їхніх словах їдка гострота змішувалася з витонченістю, щоб короткі промови викликали просторові роздуми»¹. «Лаконічна» мова (від назви держави – Лаконіка), з часом, стала загальноновизнаним позначенням стислості і логічності у передачі думки.

Спартанська школа

Отже, період навчання у школі з 7 до 15 років для спартанських підлітків був надзвичайно складним та насиченим їх безпосередньою участю у суспільному дорослому житті. Шкільне життя включало численні фізичні вправи, колективні військові ігри, змагання, вивчення військової тактики і вміння володіти списом і мечем. Поєднання опосередкованих виховних впливів суспільства (грумада) і цілеспрямованих (школа, сім'я) давало можливість ефективно досягати основної мети

¹ Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 97. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

спартанського виховання – формувати не тільки фізично сильних воїнів, які звикли до залізної дисципліни, а й виробляти у дітей почуття власної переваги над більш слабкими. Традиції соціального життя, відповідно до яких грабіж, вбивство та крадіжка вважалися доблестю і благородством, формували у дітей світогляд, відповідно до якого переможений ворог розглядався як істота неповноцінна і варта презирства. Така ментальність соціального середовища сприяла формуванню у підлітків тих моральних поглядів, які потрібні ідеальному солдату.

Характеризуючи наступні етапи виховання підлітків, науковці акцентують увагу на його військових і соціальних аспектах. Починаючи з 15 років зміст навчання підлітків дещо розширювався. Вони вивчали граматику і музику. Одночасно юнаки проходили спеціальну військову підготовку в ефебіях і лише по завершенню навчання з 20-річного віку протягом десяти років поступово набували статусу повноправного члена своєї общини. Період життя від 21 до 30 років був перехідним часом на шляху до отримання прав члена спартанської общини. За цей період спартанець зобов'язаний був одружитися, так як в іншому випадку він не отримував земельного наділу. Неодруженим не дозволялося відвідувати базар, їм не віддавали знаків поваги. Особливо високо цінувалося отримане у цьому віці право брати участь у святах і спільних трапезах чоловіків, на яких велися розмови про державні і військові справи. Іноді молодим людям дозволялося висловити свою думку, хоча в більшості випадків вони повинні були сидіти мовчки і набиратися досвіду»^{1;2}.

Одночасно (від 21 до 30 років) відбувалась військова підготовка фізично і морально загартованого воїна безпосередньо в армії. Тільки у тридцять років закінчувався період обов'язкової військової освіти, і спартіат ставав повноправним громадянином, який володів усім спектром соціальних і політичних прав. В. Латишев пише, що молоді люди звільнялися від нагляду педономів і проживання в агелах (навіть шлюб не позбавляв спартіата від цього обов'язку). Проте і в статусі повноправних громадян їх спосіб життя повинен був відповідати законам і традиціям. Підкорення начальникам і старшим визнавалися як безумовний обов'язок усіх громадян, незважаючи на те, що це значно обмежувало свободу індивіда. Хоча з 20 років юнаки ставали безпосередніми начальниками молодших відділень агелл, але

¹ Древняя Греция: История. Быт. Культура / сост. Л. С. Ильинская. – М. : Моск. лицей, 1997. – С. 260–265.

² Журакоковский Г. Очерки по истории античной педагогике. [Электронный ресурс] / Г. Жураковский. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РРФСР, 1963. 509 с. – Режим доступа: http://elibrary.gnpbu.ru/text/zhurakovsky_ocherk-po-istorii-antichnoy-pedagogiki_1963/go,2;fs,1/

самі були відповідальними перед будь-яким громадянином, старшим за них самих за віком. Громадянам похилого віку (не лише членами герусії) усі були зобов'язані висловлювати повагу і беззастережний послух¹.

Суть спартанського виховання влучно охарактеризував Л. Модзалевський: «Залізний скіпетр керував спартанським юнацтвом від 7 до 30-річного віку. Тілесні покарання панували»². Поважливе ставлення до старших як одну з характерних рис спартанського виховання виділяє П. Монро: «Юнаки проводили багато часу із старшими під час їжі або на вулиці; старші виховували і вправляли їх здібності до швидких і вдалих висловів, до вільної розмови, наставляли їх в поняттях справедливості і честі»³. Л. Модзалевський наголошує на такій важливій рисі спартанського виховання, як його громадський характер та шанобливість: «Виховання у Спарті було відкрите, громадське. Всякий дорослий вважався учителем хлопчика; кожен юнак повинен був поважати в мужі і старці свого учителя. Муж і старець мали не лише право, але і обов'язок вказати хлопчику на його проступок і навіть покарати його палкою на місці злочину. Хлопчики і юнаки, що виказали супротив настановам старшого, піддавались ганьбі і покаранню. Взагалі старшинство віку користувалось безпрецедентною в історії повагою»⁴.

У виховній системі Спарті великого значення надавалось формуванню якостей лідерства серед молоді. Л. Печатнова пише, що існували механізми, за допомогою яких у кожному поколінні молодих спартіатів виділялась група лідерів. Вихователі розвивали в своїх учнях дух суперництва, намагались уже на ранніх етапах виділити з їх середовища найбільш здібних. Фундаментом спартанського виховання було стимулювання не лише дисципліни, але і особистих заслуг, що стало основою створення резерву політичної і військової еліти. У подальшому за таким самим принципом обирались кандидати у корпус «вершників». Служба у корпусі була важливим кроком спартіата у віськово-політичній кар'єрі⁵.

¹ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1 : Государственные и военные древности. Военное дело в Спарте [Электронный ресурс] / В. В. Латышев. – 2-е изд., перераб. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. – С. 113–118. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/lat/index.htm>

² Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 83.

³ Там само. – С. 63.

⁴ Там само. – С. 82–83.

⁵ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики). – СПб. : Гумманитарная Академия. 2001. – С.269. – 273.

Спартанська система виховання мала ряд недоліків і суперечностей, які з позицій сучасності, негативно відображались на вихованні підростаючого покоління. Наприклад, А. Джуринський вважає, що до недоліків морального виховання не відносили необмежене статеве життя, але різко засуджували п'янство. Юнакам наочно демонстрували п'яних рабів, вказуючи на аморальність і неприйнятність такої поведінки¹.

Багато дослідників висловлюють думку про обмеженість змісту навчання у спартанських школах: спартіати були абсолютно відчужені від художнього, літературного, філософського розвитку². Турбота ж про інтелектуальний розвиток дітей була зведена до мінімуму. Так, наприклад, грамоти хлопчиків учили тільки у межах необхідності: щоб уміли прочитати наказ і написати своє ім'я. Подальше заглиблення у предмет вважалось розкішшю і його доцільність заперечувалась. На противагу цьому значну увагу спартанська влада приділяла хоровому співу. Вважалось, що ритм і мелодія відображають реальні моральні почуття людини: гнів, радість, лагідність, мужність тощо. Тому, хлопчики в агелах, чоловіки на святах, воїни на полі бою хором співали. Музика згуртовувала людей, створювала настрій єдності і сили, була зведена спартанцями до рівня культу. Усі пісні носили військовий характер і були або хвалебними, що прославляли полеглих за Спарту, або лихословили боягузів і закликали до подвигу. Грамота і музика були єдиними предметами, крім фізичних вправ, що викладалися дітям у період навчання у державних школах³.

Отже, *школа* у структурі виховної системи Спарти функціонувала лише як *одна із її складових частин*. Завершення шкільної освіти не означало, що виховання юнака закінчувалось. По закінченню школи, за свідченням Плутарха, *громадсько-військове виховання* продовжувалось до зрілого віку. Ніхто не мав права жити так, як він хотів. Місто було схоже на табір, у якому встановлений чітко визначений спосіб життя і занять, метою яких було благо для всіх. Спартіати вважали, що вони належать не собі, а вітчизні^{4;5}.

¹ Джуринський А. Н. История педагогики / А. Н. Джуринский. – М. : Владос, 2000. – С. 4.

² Духавнева А. В. История зарубежной педагогики и философия образования / А. В. Духавнева, Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – С. 18–19.

³ Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 63.

⁴ Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. Т. 1 / Плутарх ; пер. с древнегр. – М. : Правда, 1987. – С. 116.

⁵ Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 97. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

Ефективність спартанської шкільної системи виховання полягала у тому, що вона була інтегрована у соціум через тісну взаємодію з таким соціально - політичним інститутом як армія, який був органічним продовженням школи. Цю тезу підтверджує військова мета виховання, а також методи, засоби та прийоми виховання, що використовувались у школі.

Виховна функція інституту освіти (школи) за спрямованістю впливу була *освітньо-виховною*, за терміном дії – *дискретною*, за способом впливу – *цілеспрямованою*.

е) соціальний інститут армії та військово-громадських об'єднань

Важливе значення у виховному просторі, що охоплювала спартанська система виховання, належало таким соціальним інститутам як армія та військово-громадські об'єднання. У Спарті була сама професійна армія серед усіх полісів Греції. На відміну від будь-якого іншого громадянського ополчення, спартанська армія складалася лише з професіоналів.¹ Вона була чітко структурована і мала багаточисельний командний корпус, який користувався у суспільстві певним політичним впливом. В. Латишев, характеризуючи спартанську армію, пише, що організаційно вона поділялась на загони («лоха», «мори») по п'ятсот людей. Самою маленькою бойовою одиницею була «еномотія», яка складалася із сорока чоловік. Важкоозброєні піхотинці («гопліти») складали головну

Спартанський воїн

¹ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гумманитарная Академия, 2001. - С. 277-278.

військову силу Спарти. До самого закінчення греко-персидських воєн спартанська фаланга гоплітів вважалась зразковою і непереможною армією. Військо було добре озброєне, завдяки тому, що в Тайгеті були значні запаси заліза і це давало можливість виробляти залізну зброю. Озброєння всіх спартанців було однаковим, що підкреслювало соціально-політичну рівність спартіатів¹. К. Колобова та Л. Глускіна пишуть, що кожен воїн озброювався і харчувався під час війни самостійно. Озброєння гопліта складалось із бронзового панцира, а також поножів, шолома, прикрашеного султаном, овального щита, довгого списа і меча. Пізніше воно було полегшене: бронзу замінила шкіра (окрім панцира); меч став короткий. Загони спартіатів завжди розташовувались у центрі, а союзники і піреки – по фалангах. Спартанська фаланга поділялась на еномотії, що складались із 32 чоловік одного віку. Еномотії юнаків стояли в перших рядах². В армії панувала залізна дисципліна. Від воїнів вимагалось беззастережне виконання наказів. Весь вільний час воїна проходив у тренуваннях. Військова дисципліна охоплювала і цивільне життя. Навіть у мирний час підрозділи спартанського війська зберігали свою структуру. Саме військова дисципліна була тим «залізним» методом, що перетворював армію на вагомий інститут виховання.

Армія спартіатів, зазвичай, виступала у похід в повнолуння. Перед його початком спартанський цар приносив жертву. Для жертвоприношення перед армією несли взятий із Спарти вогонь з метою розпалювання вогнищ, а також старовинне зображення Діоскурів (Діоскури (Dios kouroi – «юнаки Зевса» – це Кастор і Полідевк, брати-близнюки). Вони символізували для Спарти ідеальний образ ефеба і воїна як братського союзу між товаришами по зброї. На кордоні Спарти цар приносив жертву Зевсу і Афіні (перед битвою приносили таку ж жертву). При здійсненні жертвоприношень жерці гадали на нутрощах жертвних тварин і лише при наявності позитивних знамень військо виступало у похід і йшло далі. Табір охороняли ілоти, які розташовувались навколо. Життя воїнів в армійському таборі було вільнішим, ніж у Спарті. З дитинства, готуючись стати доблесними воїнами, вони дивились на

¹ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1 : Государственные и военные древности. Военное дело в Спарте [Электронный ресурс] / В. В. Латышев. – 2-е изд., перераб. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. – С. 113–118. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/lat/index.htm>.

² Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 97. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

битву як на свято і, відповідно, так само готувались до неї: одягали пурпурний одяг замість плаща з грубої тканини, який носили у Спарті, розчісували своє довге волосся, умащувались благовоніями і прикрашали свої шоломи вінками. У таборі цар приносив жертву Еросу і Музам. Еросу тому, що від єдності воїнів залежав успіх, Музам для того, щоб вони підтримали чіткість і порядок військового строю і нагадували воїнам пісні, що спонукали до мужності. Перед самим початком битви цар приносив у жертву богині Артеміді-Агротере козу. Під звуки флейт, співаючи бойовий гімн «Касторов марш», фаланга йшла у бій стрункими рядами. Кожен воїн був переповнений жадобою слави і впевненістю у перемозі. Командири загонів йшли у перших рядах. Дисципліна і організація армії були міцні, мистецтво маневру настільки відточене, що будь-які зміни фронту, і навіть абсолютно неочікувані, виконувались легко без замішання. Ряди спартанської армії ніколи не втрачали строю; воїни бились непохитно з рішучістю не осоромити Спарту, перемогти або померти. Військова здобич вважалась власністю держави, нею розпоряджався цар разом з військовою радою; її значна частина завжди присвячувалась богам і використовувалась, здебільшого, на побудову чи прикрасу храмів у Спарті або у Дельфах (дельфійського оракула). Нагородою для тих, хто виявив у битві мужність і хоробрість, були лаврові вінки, їм надавали перші місця на громадських зібраннях та інші почесті; тих хто загинув у бою ховали з особливими урочистостями. Боягузи, які втекли з поля битви, піддавались позбавленню честі (Atimoi) і жили зневажені усіма. Вони позбавлялися усіх громадянських прав, виключались із сеситій і відлучались від участі у бесідах спартанських громадян. Під час свят їх ставили на особливе місце і при будь-якій нагоді піддавали зневазі і насмішкам. Вони повинні були носити плащ, зшитий з різнокольорових кусочків, голити половину голови, поступатись дорогою усім, навіть дітям. Ніхто не спілкувався з ними, ніхто не давав їм вогню від свого домашнього вогнища; їх дочки не могли вийти заміж за громадян і громадяни не віддавали за них своїх дочок^{1,2}.

¹ Армия спартанцев [Электронный ресурс] // Русская историческая библиотека. – Режим доступа: <http://rushist.com/index.php/greece-rome/2347-armiya-spartantsev>

² Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1 : Государственные и военные древности. Военное дело в Спарте [Электронный ресурс] / В. В. Латышев. – 2-е изд., перераб. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. – С. 113–118. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/lat/index.htm>

Армія характеризувалась добре організованою структурою підпорядкування, що забезпечувало високу ефективність виконання наказів. Тому уся освітньо-виховна система Спарти була спрямована виключно на формування військових навичок підпорядкування. Для спартанців успіх на військовому поприщі був єдиним способом досягнути високого соціального статусу у суспільстві. Героїзація ратної праці і проповідь блаженства загибелі за батьківщину були основним мотивом спартанської військової пропаганди¹.

Спартанська армія

Отже, виховна функція армії як соціального інституту реалізовувалась такими методами, як: жорстка військова дисципліна, повне підпорядкування солдата волі командира, постійні військово-фізичні тренування, заохочення через возвеличення героїв та їх подвигів та покарання у вигляді позбавлення громадянських прав (Atimoi) за боягуство.

Указані методи виховання охоплювали усе доросле чоловіче населення Спарти та проникали у цивільну сферу життя суспільства, займаючи чільне місце у спартанській системі виховання.

У цивільному житті армія як соціальний інститут мала своє продовження у громадсько-військових об'єднаннях – «сиситіях». Л. Печатнова вважає, що сисистії були центром суспільного життя Спарти. Нові члени потрапляли у сиситію лише тоді, коли за них проголосували усі її члени. Кожен учасник сиситії володів правом вето, обмежуючи тим самим коло претендентів. Сама система виборів

¹ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гумманитарная Академия, 2001. - С. 281-282.

у сиситії, незважаючи на проголошення владою соціальної рівності громадян, фіксувала їх фактичну соціальну нерівність. Спартанські аристократи використовували вибори як своєрідну соціальну нішу, де вони перебували у колі собі подібних. Членом елітарних об'єднань можна було стати лише за рекомендацією родичів, друзів. Останні виконували декілька соціально-рольових функцій і були для новачків і сексуальними партнерами, і вихователями, і покровителями. За свідченням Ксенофонта, саме такий тип відношень уважався у Спарті найкращим і найбільш корисним для виховання нового покоління¹.

Сиситії сприяли утворенню різноманітних політичних угруповань, стимулювали політичну активність громадян, допомагали своїм членам сформувати певну політичну позицію. Таким чином вони виконували функцію політичної організації².

Кожна сиситія була своєрідним військовим підрозділом у кількості 15–20 чоловік. У сиситіях були зобов'язані брати участь усі юнаки, які досягли двадцятирічного віку. Вони отримували земельний наділ і декілька ілотських господарств, з прибутку яких утримували сім'ю і вносили спеціальний податок продуктами і грошима на користь сиситії. Той, хто не міг зробити такий внесок, позбавлявся політичних прав і ставав ілотом^{3;4}. Кожен громадянин щомісяця робив свій внесок і лише витрати царів держава брала на свій рахунок. Сиситії представляли собою об'єднані тісною дружбою корпорації, члени якої жили і воювали разом. Між членами сиситії існувала міцна дружба, весь свій час вони проводили разом, займаючись військовими тренуваннями і фізичними вправами. Традиція громадського застілля, що влаштувалось сиситією, також мала свої правила. Заборонялося приходити ситими або залишати їжу. Це розглядалось як зневага до товаришів. Таку людину штрафували або виключали із сиситії. Головною їжею був ячмінний хліб і чорний суп із свинини, зварений на крові з оцтом і сіллю. Хліба, супу і вина з водою кожен міг брати скільки хотів, свинина ж розділялась на певні порції. У кінці обіду подавали сир, оливки, іноді дичину, рибу або м'ясо жертвних тварин. Для обідів у місті було

¹ Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гуманитарная Академия, 2001. – С. 277–278.

² Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гуманитарная Академия, 2001. – С. 277–278.

³ Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – С. 53.

⁴ Армия спартанцев [Электронный ресурс] // Русская истор. б-ка. – Режим доступа: <http://rushist.com/index.php/greece-rome/2347-armiya-spartantsev>

відведено спеціальне місце, для кожної корпорації своє. За порядком під час обіду наглядали полемархи¹.

Загалом, протягом усього життя поведінка чоловіків підлягала контролю з боку держави. Вони не мали права займатися ремеслами, а більшу частину свого часу проводили на полюванні, в гімнасіях, на громадських зібраннях або громадських обідах. Так, за допомогою закону та покарання, громадського способу життя через залучення до сиситій як військово-громадських об'єднань за членами спартанської общини здійснювався тотальний контроль, який забезпечував досягнення необхідних виховних результатів. Л. Печатнова вважає, що сиситії сприяли закріпленню певних ціннісних установок і формуванню почуття групової ідентичності. Така самосвідомість забезпечувала успіх існування у Спарті військової еліти. Результатом того, що спартіати як у мирний, так і у військовий час знаходились під наглядом, було формування у них стереотипів поведінки військового зразку. У результаті тотального контролю над вихованням і приватним життям громадян, Спарті вдалось створити особливий тип громадянина майже позбавленого індивідуальності, зате наділеного особливою якістю, яку умовно можна назвати соціальною доблестю. Спартанський досвід по створенню людини-функції не раз використовувався в теорії і практиці сучасної політичної думки. Ця ідеологія успішно втілювалась за допомогою одноманітного виховання і загальних для усіх стандартів поведінки².

Успіх ідеологічної обробки свідомості воїнів-громадян багато у чому залежав від того, що вона відбувалась в авторитетному об'єднанні, яким були сиситії. Спільні трапези сприяли тому, що їх учасники починали почувати себе братами. При ослаблених сімейних зв'язках сиситії заміняли спартіату сім'ю, виступаючи як її ерзац. Товариські зв'язки мали не менше значення, ніж політичні та ідеологічні чинники. Необхідність соціального самоствердження у колі товаришів розглядалась як надзвичайно дієвий виховний засіб³.

Про значення сиситій у соціальному вихованні спартіатів пишуть і сучасні дослідники виховання. Наприклад, І. Андрєєва пише, що після 30 років громадяни опосередковано через співтовариства, для яких виховання не було основною функцією, продовжували бути об'єктами

¹ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1 : Государственные и военные древности. Военное дело в Спарте [Электронный ресурс] / В. В. Латышев. – 2-е изд., перераб. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. – С. 113–118. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/lat/index.htm>

² Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гуманитарная Академия, 2001. – С. 283.

³ Там само. – С. 277–278.

громадського виховання^{1;2}. Проте, згадуючи виховний вплив сиситій, їх не розглядають як важливий соціальний інститут суспільного життя спартіатів та, відповідно, структурний компонент цілісної системи виховання, хоча саме такими вони й були.

Виховну функцію сиситій та армії як військово-політичних інститутів доцільно схарактеризувати за способом дії як *цільно-спрямовану*, за терміном дії *тривалу*, за змістовим спрямуванням як *освітньо-виховну*.

2.2.3. Специфічні інститути культури виховного середовища спартанської системи виховання

Культурна сфера життя спартанського суспільства зумовлювалась двома чинниками: складними природно-географічними умовами проживання та військово-табірним способом організації життєдіяльності суспільства. *Духовна* культура була представлена правом, релігією, гімнастикою, музикою, співами і танцями; *матеріальна* культура – архітектурою, будівництвом, побутом.

а) інститут права як важливий суб'єкт виховних впливів спартанської системи виховання

Важливим суб'єктом виховних впливів спартанської системи виховання виступав інститут права. Норми права, за якими жила спартанська держава, мали архаїчний характер і визначали весь соціокультурний уклад суспільного життя. Вони мали безпосереднє відношення до формування виховних традицій. Виховна функція права як соціокультурного інституту Спарти була, з одного боку, латентною, а з іншого, – чітко вираженою. Його педагогічна латентність проявлялась у тому, що за своїм змістом усі закони були спрямовані на встановлення норм і правил поведінки та забезпечення механізмів їх реалізації.

¹ Андреева И. Н. Антология по истории и теории социальной педагогики / И. Н. Андреева. – М. : Academia, 2000. – С. 8–9.

² Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1 : Государственные и военные древности. Военное дело в Спарте [Электронный ресурс] / В. В. Латышев. – 2-е изд., перераб. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. – С. 113–118. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/lat/index.htm>

Творцем спартанського законодавства вважають не стільки народні збори, а відому в історії міфологічну постать Лікурга, завдяки якому й оформилась держава. Лікургові закони були проголошені у період мессенських війн і панували у Спарті протягом трьох століть (VII–IV ст. до н. е.).

В. Дюрант пише, що, за переказами, Лікург як виконавець божої волі, обнародував ретри. Ретрами називали короткі вислови, змістом яких були важливі закони. Лікургова ретра поклала початок Спартанській державі. У ретрах він розробив земельну реформу, яка розв'язала проблему земельної нерівності і переваги аристократії. Лікург замінив кровно-родинну організацію спартанського суспільства територіальною. Таким чином була зміщена влада старих сімей, а коло аристократії збільшилося¹.

Велика Ретра закріпила верховну владу за народними зборами (апеллою), які з органу підпорядкованого герусії і царям, перетворилися в орган влади нарівні з цими аристократичними інститутами. Лікург зробив засідання апелли регулярними, що відбувались у фіксованому місці і у фіксований час. Велика Ретра Лікурга ознаменувала початок консолідації громадянського колективу і стала фундаментом для перетворення усіх повноправних громадян у військову еліту, яка знаходилась поза межами будь-якої виробничої діяльності².

Після уведення Лікургових законів у Спарті склалась аристократична форма правління, оскільки герусія комплектувалась із знаті. Туди із покоління у покоління потрапляли представники одних і тих самих знатних сімей незалежно від родової філи. У результаті Спарта перетворилася в поліс з аристократичною формою правління³.

З метою недопущення утворення торгівельної аристократії і витіснення земельної, Лікург заборонив громадянам займатися торгівлею і ремеслом, увозити срібло і золото, а гроші, за його визначенням, повинні були бути лише залізними. Сучасники Лікурга вважали, що його Закони були надзвичайно ефективними, оскільки поєднували у собі три форми державного управління: монархію,

¹ Дюрант В. Жизнь Греции. [Электронный ресурс] / В. Дюрант - Москва: Крон-Пресс, 1997. – 705 с. – Режим доступа: с. http://www.sno.pro1.ru/lib/durant_zhizn_grezii/8.htm

² Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) СПб. : Гуманитарная Академия, 2001. - С. 53.

³ Там само.- С. 54.

аристократію і демократію, при чому кожна з них заважала домінуванню іншої¹.

Ю. Андрєєв зауважує, що Лікурґ, надавши своїм громадянам максимум вільного часу, позбавивши їх необхідності «у поті чола свого» добувати «свій хліб насущний», звільнивши від занять торгівлею і ремеслом, піддав їх життя детальній регламентації, заповнив його великою кількістю точних правил і заборон, які у своїй сукупності утворюють «закони Лікурґа». У них усе життя громадянина було передбачено аж до дрібниць, таких як щоденний раціон, фасон його зачіски, борода і вус. Законопослушність і дисципліна були так міцно «вбиті» у голови спартанців, що вони сприймали втручання закону і його представників у самі інтимні і сокровенні сфери їх приватного життя як щось природне і розумне. Такий був «лікурґів космос»².

Таким чином, встановлення законів громадського та приватного життя мало у собі виховний аспект, оскільки визначало їхню поведінку і встановлювало санкції за її порушення, формуючи законопослушну особистість та переконання у правильності дій держави.

Лікурґове законодавство було спрямоване на формування поведінки громадян навіть у сфері інтимного життя. В. Дюрант пише, що закони Спарти мали на меті забезпечити суспільство здоровим потомством. Чоловіків і жінок попереджали про те, що при вступі у шлюб необхідно переконатись у здоров'ї того, з ким пов'язуєш своє життя. Чоловіків стимулювали пропонувати своїх дружин у користування видатним чоловікам з метою примноження кількості красивих дітей; чоловікам, ослабленим віком або хворобами, рекомендувалось запрошувати молодих людей на допомогу для народження сильного потомства. Лікурґ, за словами Плутарха, не визнавав сексуальної монополії³.

Закон проголошував *тотальний виховний обов'язок громадян*, який трансформував державу в єдиний виховний механізм. Аристотель писав: «Так як держава визначає єдину мету виховання, то зрозуміло,

¹ Дюрант В. Жизнь Греции. [Электронный ресурс] / В. Дюрант - Москва: Крон-Пресс, 1997. – 705 с. – Режим доступа: с. http://www.sno.pro1.ru/lib/durant_zhizn_grezii/8.htm.

² Андреев Ю.. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. [Электронный ресурс] / Ю. Андреев – СПб.: Алтейа, 1998. - С.144-147. Режим доступа:

Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija__1998.pdf

³ Дюрант В. Жизнь Греции. [Электронный ресурс] / В. Дюрант - Москва: Крон-Пресс, 1997. – 705 с. – Режим доступа: с. http://www.sno.pro1.ru/lib/durant_zhizn_grezii/8.htm

що для всіх потрібно єдине й однакове виховання, а турбота про це виховання має бути загальною, а не приватною справою...»¹. П. Монро наголошує, що створені Лікургом закони, метою яких було реформувати державну організацію, щоб надати їй більшої стійкості, лише санкціонували старі звичаї і ввели деякі нововведення у сфері виховання, запозичивши їх у критян. Його законодавча система була нічим іншим, як *загальним планом виховання* молодого покоління старшим. Вона залишалась без змін майже до часів македонського завоювання. Незважаючи на те, що у цей час розпочався занепад держави, виховна система продовжувала залишатись у дії до II ст. до н. е. ; потім багато у чому втратила силу, від неї залишилась лише зовнішня оболонка².

Таким чином, відповідно до законів Лікурга вся держава була єдиним виховним закладом, в якому виховання юнацтва складало одне з найважливіших завдань³. Так, якщо дорослим не давали інших наказів, вони доглядали за дітьми, які знаходились у загонах, учили їх чомусь корисному та самі навчались чомусь у старших – так описує спосіб життя дорослих спартіатів Плутарх⁴.

Сказане дає підстави зробити висновок, що спартанський інститут права потрібно розглядати як системовизначальний у створенні виховної системи. Закон був *механізмом*, що забезпечував її функціонування, визначив структуру та обов'язки громадян щодо виховання дітей. Окрім того, закон через органи державної влади втручався у всі сфери приватного життя, формуючи таким чином поведінку громадянина.

Виховну функцію спартанського інституту права можна схарактеризувати: за спрямованістю як *просвітницько-виховну*, за способом дії – *опосередковану*, за терміном дії – *тривалу*.

¹ Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / Аристотель ; ред. и авт. вступ. ст. А. И. Доватур, Ф. Х. Кессиди ; пер. с древнегр. И. В. Брагинской, М. Л. Гаспарова, С. А. Шевелева, Г. А. Миллер ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.

² Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 60.

³ Шмидт К. История педагогики Карла Шмидта, изложенная во всемирно-историческом развитии и в органичной связи с культурной жизнью народов : в 4 т. Т. 1 : История педагогики дохристианской эпохи / К. Шмидт. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1877. – С. 20.

⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Ликург и Нума Помпилий / Плутарх ; пер. В. Алексеева // Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. Т. 1 / сост. М. Томашевская. – М. : Правда, 1987. – С. 107.

б) інститут релігії

Релігія Спарти зберегла пережитки родового ладу. Спартіати, як і греки загалом, вшановували олімпійських богів та ще вклонялися ідолу Діоскурів, який представляв собою два стовпи, з'єднані перекладиною. Уважалося, що він упав з неба¹. Дерев'яні колоди символізували синів Зевса – Кастора и Полідевка, які були близнюками. Один з них, Полідевк, був безсмертним, інший – ні. Після своєї загибелі Полідевк був взятий Зевсом на Олімп, проте із любові до брата віддав частину свого безсмертя йому і тепер вони почергово з'являються на небі у вигляді ранішньої і вечірньої зорі у сузір'ї Близнюків. У міфах про Діоскурів спостерігається поклоніння божественним близнюкам, яких вважали помічниками воїнів, вершників, моряків. У цьому поклонінні присутні мотиви періодичності зміни життя і смерті, світла і п'тьми – почергове перебування у царстві мертвих і на Олімпі. Незважаючи на те, що Діоскури вважалися дорійськими героями, їх культ розповсюдився далеко за межі Спарти².

Релігії була притаманна потужна виховна *функція*, яка не тільки забезпечувала формування свідомості громадян, а й здійснювала культурно-естетичне виховання молоді. *Свята, видовища та шкільні ініціації*, що влаштовувались у Спарті *на честь богів*, можна розглядати як *форми громадського виховання*. Л. Модзалевський наводить приклад свята Аполлона, яке відбувалось щорічно у серпні. «На міській площі молодь влаштовувала танці, тут звучали хорали, глядачі спостерігали за гімнастичними іграми юнацтва. На таких святах виступало декілька хорів. Хор старців співав: «І ми були колись повними сили мужами!». На що їм відповідав хор мужів: «Такі тепер ми. Випробуй, якщо хочеш!». «Ми далеко перевершимо вас мужністю» – заперечував їм хор юнаків. Далі автор наголошує, що освітнім елементом спартанського життя були мистецтва, поезія, музика і періодичні національні торжества, коли для поклоніння богам збирался весь народ...»³.

Незважаючи на релігійний зміст свят та використання різноманітних видів мистецтв як засобів здійснення релігійних обрядів,

¹ Балух В. О. Історія Стародавньої Греції : курс лекцій / В. О. Балух, Ю. І. Макар. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 99–101.

² Мифы народов мира : энцикл. : в 2 т. Т. 1 / гл. ред. С. А. Токарев. – М. : Сов. энцикл., 1980. – С. 383–384.

³ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 82.

вони переслідували виховну мету – розвиток тіла і духу молоді та всього народу. «Все, чому училось юнацтво під час занять з гімнастики і музики, виконувалось у святкові дні перед усім народом»¹. Юнаки демонстрували своє гімнастичне, орхестичне і музичне мистецтво. Вони танцювали, співали хорали, влаштовували гімнастичні змагання. Таким чином, *гімнастика і різні види мистецтв* необхідно також розглядати як *засоби і форми* виховання та навчання.

Таким чином, релігія як соціальний інститут здійснювала опосередкований виховний вплив на дітей і молодь, пропонувала специфічні форми релігійного виховання, такі як свята, обряди, магичні ритуали і була невід’ємним структурним компонентом спартанської системи виховання. Виховну функцію інституту релігії можна схарактеризувати як *просвітницько-виховну* за спрямованістю, *опосередковану* за способом впливу, *тривалу* за терміном дії.

в) інститут архітектури і будівництва

Сучасні дослідники вважають, що той тип цивілізації, який тепер називають спартанським, не є характерним для ранньої Спарти. Археологічні дослідження свідчать, що до 600 р. до н. е. спартанська культура загалом співпадала зі способом життя інших грецьких полісів. Уламки скульптур, вишукана кераміка, фігурки із слонової кості і бронзи, що знайдені у цій місцевості, як і поезія Тіртея і Алкмана (VII ст. до н. е.) свідчать про високий рівень спартанської культури. Проте, після VI ст. до н. е. відбулась різка зміна. Мистецтво і поезія зникають, імена спартанських атлетів більше не з’являються у списках олімпійських переможців. Перш, ніж ці зміни дали про себе знати, спартанець Гітіад побудував «мідний будинок Афіни» (храм Афіни Поліухос); а вже через 50 років прийшлося запрошувати іноземних майстрів для будівництва Скіади (найвірогідніше приміщення для зборів) і храму Аполлона Гіацинтія в Аміклах. Спарта неочікувано перетворилась у військовий табір і з тих пір виховувала лише воїнів. Археологічні джерела свідчать, що у Спарті також був побудований храм Артеміди Орфії та кам’яний театр. З акрополя відкривався

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 82.

розкішний вигляд на долину Еврота та на величаву гору Тайгет, яка круто піднімалась на 2406 м. і утворювала західний кордон Спарти¹.

Отже, специфічний інститут культури – архітектура і будівництво, був представлений у Спарті у вигляді їх матеріально-предметних витворів (храми, кераміка, приміщення для народних зборів), які не набули особливого розвитку. Військовоорієнтована форма розбудови міста і обмеженість його архітектурних прикрас привчили спартіатів до невибагливості та простоти, а також відсутності потреби удосконалювати і естетизувати природне середовище свого проживання. То ж виховна функція цих інститутів культури гармонізувалась з метою усєї виховної системи Спарти – виховання воїна.

Виховну функцію указаних інститутів можна схарактеризувати як *стихийну* за способом дії, *постійну* за терміном дії, *соціалізаційну* за виховною спрямованістю.

г) інститут мистецтв (гімнастика, музика, співи, танці)

Гімнастика. У Спарті серед усіх видів спорту на першому місці стояла гімнастика. «Доряни поважали гімнастику з незапам'ятних часів, і Лікурґ, один із засновників Олімпійських ігор, встановив гімнастику законом. Вона не мала на меті виховати атлетів, але шляхом всебічного розвитку тіла надати йому гнучкості і краси. Такий погляд спартанців на гімнастику визначався військовими потребами, для яких вона була цілевідповідна. Гімнастичні вправи у Спарті проходили у спеціальних гімнастичних закладах зранку і до обіду, а увечері до вечері завжди в оголеному вигляді. Зміст вправ передбачав біг, скачки, фехтування, плавання, метання і мисливство»².

Танці. Головними видами танців, що існували у Спарті, були військові. Найбільш поширений військовий танець називався пірріхій. Він представляв собою попереджувальні рухи: «ухиляння від натиску і ударів ворога, стрибки у сторону, нахили до землі і підстрибування. Коли пірріхій виконувався озброєними воїнами у масовому масштабі, тоді рухи при нападі і обороні виконувались під музичний ритм»³. Окрім військових танців існували хоріві, що відображали містичні

¹ Дюрант В. Жизнь Греции. [Электронный ресурс] / В. Дюрант - Москва: Крон-Пресс, 1997. – 705 с. – Режим доступа: с. http://www.sno.pro1.ru/lib/durant_zhizn_grezii/8.htm

² Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 84

³ Там само.

обряди і культу. У деяких з них брали участь юнаки та дівчата. Раз у рік дівчата виконували танець на честь богині Діани.

Музика і співи. Музика виступала головним засобом і методом духовного виховання як молоді, так і дорослих. Був розповсюджений «дорійський» музичний стиль (військового характеру мелодії з чітким ритмом). Основним музичним інструментом була семиструнна кіфара і флейта. Метою музики були цілком соціальні завдання. Вона повинна була запалити у серцях хоробрість і любов до вітчизни, попередити від усілякого розбещення. Існували і богослужебні гімни, що прославляли богів. На музику були покладені Лікургові закони, які юнаки завчали напам'ять і співали. «Схвалені ефорами хорали у мужньому дорійському стилі повинні були посіяти у серцях молодих людей зерна спартанської моралі: мужність і дисципліну, благородну гордість, презирство до усього ницого і рабського, істинну скромність...»¹. Спартанський хоровий спів був дуже популярним у всій Елладі. Слова пісень були прості, але зміст їх був повчальним і серйозним. Вони оспівували мужність і подвиг, додавали людині ентузіазму. Зразком військових спартанських пісень можуть бути елегії і похідні марші поета Тіртея (VII ст. до н. е.), який прибув у Спарту з Аттики і був у захопленні від спартанської армії. Загалом, спартанці намагались надати музичному мистецтву соціального звучання.

В. Латишев наголошує на тісному зв'язку музики і поезії, які розглядались як могутні засоби морального виховання. Хоча мелодії були обмежені простотою дорійської гармонії, вони відзначались святковістю, енергією і силою. У музиці, як і інших сферах суспільного життя, спартіати дотримувались консервативного напрямку і забороняли зміну музичних мелодій, вважаючи, що зі зміною музичного стилю, зміниться сама простота спартанського життя та моралі. Найбільш поширеними інструментами були флейта та чотирьохструнна кіфара². Незважаючи на воєнізований стиль спартанського музично-співочого і танцювального мистецтва, вони були важливим інститутом виховання дітей, молоді і всього суспільства. Виховна функція цього інституту

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 86.

² Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1 : Государственные и военные древности. Военное дело в Спарте [Электронный ресурс] / В. В. Латышев. – 2-е изд., перераб. – СПб. : Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. – С. 113–118. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/lat/index.htm>.

була *опосередкованою* за способом дії, *тривалою* за терміном і *просвітницько-виховною* за спрямованістю.

2.2.4. Виховне середовище спартанського виховання

Огляд соціокультурного середовища спартанського суспільства засвідчив, що воно функціонує у вигляді економічної, політичної, соціальної і культурної сфер життєдіяльності людини, які функціонально взаємодіють і впливають одна на одну. Суспільні відносини у сферах життєдіяльності регулюються різноманітними соціальними інститутами.

Економічна сфера життєдіяльності спартанського суспільства представлена різноманітними економічними інститутами (общинно-приватне землеволодіння, майнова рівність общинників, колективна власність на знаряддя та засоби виробництва, у тому числі на ілотів і рабів, землеробство, рабовласницьке господарство); соціальна – інститутом громадянської общини та інститутом сім'ї; політична – інститутом держави (народні збори, герусія, колегія ефорів, царі), інститутом армії, інститутом громадсько-політичних об'єднань (сиситії), інститутом освіти у вигляді навчально-виховних закладів (агелли та ефебії).

Діяльність усіх соціальних інститутів характеризувалась наявністю архаїчних традицій, що надзвичайно сильно вплинуло на характер і змістове наповнення виховних функцій кожного інституту.

За виховною спрямованістю, способом впливу та терміном дії функція: інституту економіки характеризується такими ознаками: соціалізаційна, стихійна, постійна; інституту сім'ї – соціалізаційно-виховна, опосередкована, тимчасова (до семи років); інституту держави – соціалізаційно-виховна, опосередкована, тривала; інституту армії та громадських об'єднань (сиситій) – соціалізаційно-виховна, опосередкована, тривала; інституту освіти – освітньо-виховна, цілеспрямована, дискретна.

Аналіз діяльності специфічних інститутів культури засвідчив, що усі вони, більшою (інститут права, інститут мистецтв, інститут релігії) чи меншою мірою (архітектура, будівництво) були суб'єктами виховних впливів на особистість і невід'ємними структурними одиницями виховного простору. За виховною спрямованістю їх впливи були соціалізаційними, за терміном дії постійними, за способом дії –

стихійними (інститут архітектури і будівництва) та просвітницько-виховними, тривалими, опосередкованими (інститут права, інститут мистецтв, інститут релігії). У процесі функціонування ці специфічні інститути утворювали культурний контекст виховного простору, де здійснювалось виховання дітей і молоді. Культура визначала «поле» виховної і навчальної діяльності для засвоєння знань, вірувань, ідеалів, символів, цінностей, норм, звичаїв, традицій спартанської общини. Цей процес здійснювався організовано під контролем держави і суспільства у навчально-виховних закладах. Культура була змістовим і ціннісним компонентом навчально-виховного процесу, виступаючи як його форма, метод і засіб.

Соціальні інститути культури виступали структурними одиницями власне самої виховної системи Спарти, оскільки здійснювали свій виховний вплив на особистість і поза межами шкільних закладів – під час проведення свят, ритуалів, обрядів. Тому саму систему свят ритуалів, обрядів, що існували у спартанському суспільстві, потрібно розглядати як окремий важливий культурний інститут виховання. Таким чином, культура згуртовувала громадян, інтегрувала їх і забезпечувала цілісність усієї громадянської спільноти Спарти. Проте, мистецький рівень культури спартанського суспільства був невисокий, що привело до переважання права та появи свого роду «нормативної надмірності» у вихованому процесі, коли такі інститути культури як наука, література, поезія, скульптура, архітектура тощо, були визнані неважливими, а виховання опиралося на відтворення встановлених правил поведінки і соціальних ролей.

Взаємодія і взаємозв'язок виховних впливів соціокультурних інститутів, що функціонували у всіх сферах життєдіяльності спартанського суспільства, утворювали виховний простір, де й здійснювалось виховання окремої особистості.

Аналіз виховного простору як системотвірної основи виховної системи дає підстави зробити висновок, що соціокультурні особливості його організації стали тими чинниками, які, значною мірою, визначали специфіку самих суб'єктів цих впливів (соціокультурних інститутів), їх мету, зміст, цінності, форми і засоби. Серед усіх типологічних характеристик виховних функцій соціокультурних інститутів Спарти найбільш значимими є за виховною спрямованістю (соціалізаційний, соціалізаційно-виховний, освітньо-виховний та просвітницько-виховний) та за способом дії (стихійний, опосередкований, ціле-

спрямований). Групування соціокультурних інститутів за вказаними двома класифікаційними характеристиками їх виховних функцій дає можливість вибудувати матрицю виховного простору спартанської виховної системи.

Відповідно до соціокультурного підходу у виховний простір Спарти входять *соціально-інституційний, освітньо-інституційний, культурно-інституційний, середовищно-інституційний* компоненти.

Соціально-інституційний компонент виховного простору утворюється такими інститутами: держава, військово-цивільні об'єднання (сиситії), громадянська «община рівних»; армія, сім'я.

Освітньо-інституційний компонент виховного простору утворюється наступними інститутами: агели, ефебії, армія

Культурно-інституційний компонент включає такі інститути, як: лікургове законодавство, релігію, військово-спортивні змагання, релігійні свята та мистецтво.

Середовищно-інституційний компонент утворюється інститутами суспільних і економічних відносин, які поєднують у собі архаїчні і полісні традиції, інститутом матеріально-предметної культури релігійно-військового характеру, інститутом духовних цінностей військово-колективного характеру.

Вплив навчально-виховного компонента на виховання і розвиток особистості, незважаючи на його цілеспрямований характер, був дискретним; вплив двох інших (соціально-інституційного, культурно-інституційного) – тривалим, середовищно-інституційного – постійним. Взаємодія їх виховних впливів і єдність мети соціокультурних інститутів й визначали власне сутність спартанської виховної системи. Вона повною мірою відобразила соціокультурну сутність виховання як феномену. Збереження архаїчних традицій в економіці, політиці і культурі Спарти призвело в подальшому до занепаду суспільного життя, поглибленого знаменитим «спартанським вихованням». Воно було могутнім засобом «обробки» громадської думки, що позначилося на усьому життєвому устрої спартанців та вплинуло на їхню ментальність.

У всіх компонентах виховного простору спостерігається присутність таких соціальних інститутів як держава і армія. Вони домінували над усіма соціокультурними інститутами, формуючи суспільний ідеал людини та визначаючи мету і зміст виховання. У цьому контексті домінантним компонентом у виховному просторі

спартанської виховної системи був соціально-інституційний компонент (рис 2.1).

Освітньо-інституційний та просвітницько-інституційний були повністю підпорядковані соціально-інституційному компоненту, що проявилось у створенні державно-військової системи виховання. Середовищно-інституційний – формував матеріально-предметний, економічний та духовно-ціннісний контекст виховання, впливаючи на людину стихійно і постійно, закріплюючи на рівні підсвідомості необхідні для спартанського суспільства стереотипи поведінки.

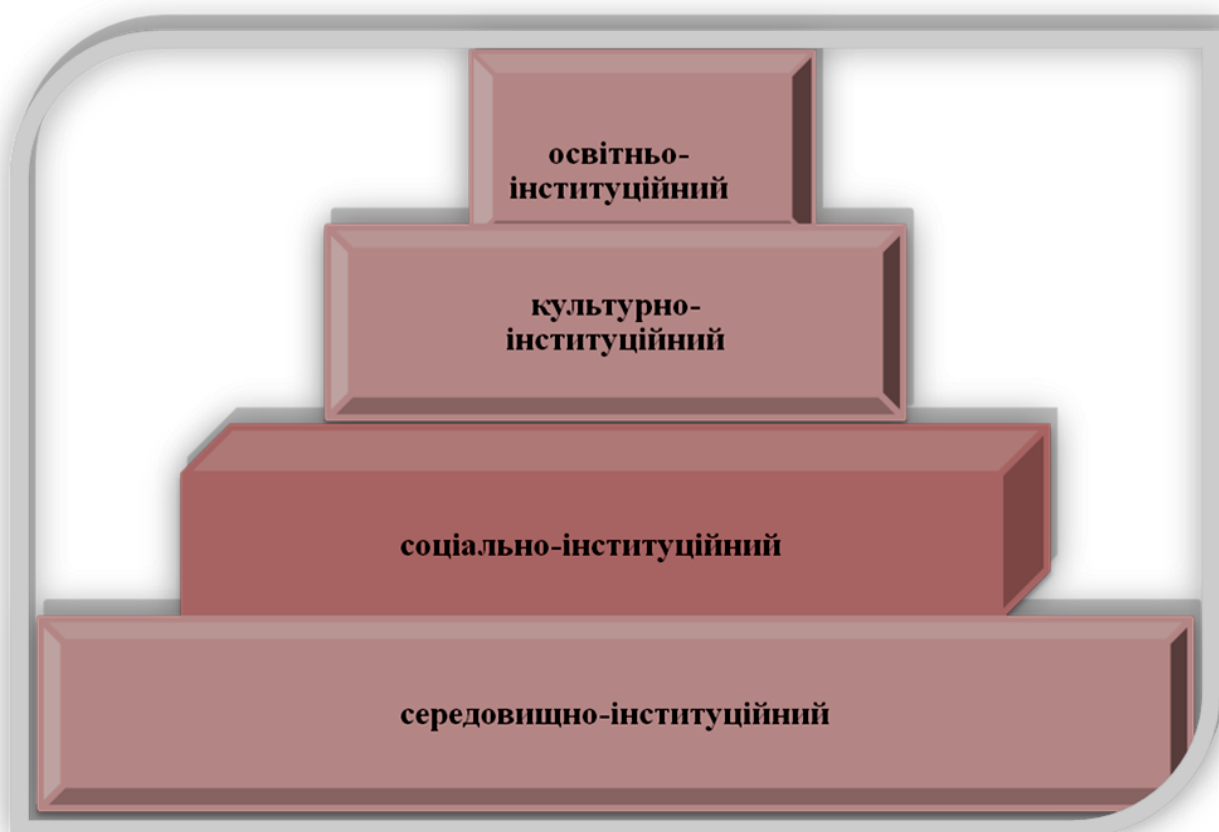

Рис. 2.1. Матриця виховного простору спартанської системи виховання за провідної ролі соціально-інституційного компонента

Інтеграція соціально-інституційного, освітньо-інституційного, культурно-інституційного та середовищно-інституційного компонентів виховного простору при домінуванні першого робила виховання індивіда надзвичайно результативним, оскільки охоплювала усі сфери і увесь період життя людини – від народження до смерті. Спарта представляла собою зразок тоталітарно-мілітарного суспільства, спосіб життя якого характеризувався жорсткою

державною регламентацією і був спрямований на мобілізацію наявного людського потенціалу для виконання головного завдання – виживання в екстремальних природних, соціально-економічних і політичних умовах. Для вирішення цього завдання було спрямовано і всю систему підготовки молоді до життя. Виховання, що здійснювалось державою у спеціальних закладах, органічно співвідносилось у своїй спрямованості із військовим способом життєдіяльності суспільства, а культура, насичена військово-громадянськими цінностями, забезпечувала змістове наповнення процесів виховання і соціалізації. Державне виховання було загальнообов'язковим для спартіатів. Його метою було виховання в індивіда військових умінь, фізичної довершеності, мужності і повного підкорення закону. Лише так можна було забезпечити виховання ідеального воїна безмежної хоробрості та громадянина – патріота своєї країни. Такий підхід до організації виховання забезпечував відповідність мети, форм і засобів отриманим результатам, а традиції фізичного виховання і загартування дітей стали предметом наслідування у виховних системах наступних епох.

Однак, виховна практика Спарти, значною мірою, не відповідала сутнісним особливостям західної освітньо-виховної традиції. У ній виділяються риси, що співпадають із традиціями архаїчних східних суспільств: авторитаризм, фізичні покарання, жорстока дисципліна. Хоч педагогіка Спарти й носила прагматичний характер, вона не прагнула до індивідуального розвитку незалежної особистості, до вільної творчості та регламентувалась традицією. Виховні традиції Спарти дали зразок реалізованого на практиці (для того часу масової) виховання, що знаходилось під повним державним контролем і органічно інтегрувалась у суспільно-політичне життя поліса.

Запитання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте причини виникнення полісної системи державності у Стародавній Греції.
2. Охарактеризуйте природно-кліматичні умови та географічне положення Спарти
3. Які риси ментальності сформувались у спартіатів під впливом природного середовища?
4. Обґрунтуйте вплив особливостей соціальної організації родової общини спартіатів на виховання.

5. Охарактеризуйте виховний вплив спартанської економіки на особистість.

6. Обґрунтуйте тезу про те, що держава виступала системотвірним компонентом спартанської виховної системи

7. Розкрийте особливості спартанської сім'ї, як суб'єкта виховних впливів.

8. Розкрийте особливості функціонування інституту освіти у спартанській системі виховання.

9. Охарактеризуйте основні методи і форми виховання спартанських хлопчиків під час навчання у школі.

10. Розкрийте особливості виховання дівчаток у Спарті.

11. Обґрунтуйте роль армії у спартанській виховній системі.

12. Розкрийте виховну функцію армії як військово-політичного інституту Спарті.

13. Через який соціальний інститут спартанська армія реалізовувала свою виховну функцію у цивільному житті. Розкрийте особливості його виховних впливів.

14. Як змінювала свої характеристики виховна функція армії протягом життя людини?

15. Чому право виступало важливим соціокультурним інститутом у виховному просторі спартанської системи виховання?

16. У чому проявлялась виховна функція релігії як соціального інституту?

17. Розкрийте особливості виховних впливів інституту мистецтв у спартанській системі виховання.

18. У чому проявлялись виховні впливи на особистість спартанської архітектури і будівництва?

19. Здійсніть загальну характеристику виховного простору спартанської виховної системи.

20. Визначте основні характеристики спартанського виховання та чинники, що їх обумовили.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОКУЛЬТУРНА ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ. СТАРОДАВНІ АФІНИ

Виховна система Афінського поліса відтворила кращі виховні традиції стародавніх греків. Сучасні науковці вважають, що Афіни були унікальним, нетиповим грецьким полісом. Ця унікальність формувалась поступово, оскільки до середини V ст. до н. е. афінський поліс, в основному, відповідав характеристикам класичного полісу. Головну роль у цьому процесі відіграли реформи Ефіальта-Перікла, у результаті яких в Афінах була встановлена сама розвинута демократія античного світу, яка опиралась на гегемонію Афін у грецькому світі¹.

Для афінського полісу була притаманна перевага ремісничого виробництва, товарно-грошових відносин та демократичний устрій. Досить широко застосовувалася рабська праця у виробництві і повсякденному житті. Афінські інститути державності сформувались дещо пізніше, ніж в інших областях Пелопоннеса. Поступово Афіни перетворились не лише в одне з наймогутніших державних утворень, але і стали відображенням полісної Греції, центром Еллади класичного часу².

3.1. Вплив інститутів матеріально-предметної та духовної культури на трансформацію соціокультурного середовища у виховний простір

а) роль інституту матеріально-предметної культури у трансформації природного середовища у виховний простір

Афінський поліс був розташований в Аттиці. Це один із найбільш посушливих районів Греції. Аттика мала форму трикутника, дві сторони якого омивались із сходу і заходу морем. Влітку афінська

¹Суриков И. Е. Греческий полис архаической и классической эпохи // Античный полис. Курс лекций / отв. ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке. 2010. – С. 16-17.

² История древней Греции: учебник. [Электронный ресурс]. / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузицин, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузицина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с:– Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

рівнина була абсолютно випалена, запасів прісної води для ведення сільського господарства було обмаль. Лише четверта частина Аттики була придатна для сільськогосподарських робіт. В Аттиці практикувалось терасне землеробство. Грунт був придатний лише для вирощування ячменю. Коли танув сніг, усі оброблені тераси заповнювались камінням і потребували очистки. Перерва в обробці землі, хоча б на один рік викликала вивітрювання родючого шару землі. Тому афінські закони забороняли під страхом жорстоких покарань викрадати родючу землю у її господарів. Пшеницю сіяли на рівнинах, але їх було обмаль, тому хліба в Афінах не вистачало. Гірська місцевість була досить багата на мармур. На південно-східному схилі Пентелікона існували стародавні каменоломні. У південно-східній частині Аттики біля мису Сунія знаходилися червонуваті схили Лавріонських гір, де були розташовані значні поклади срібла. Біля західного узбережжя Аттики гори відступали від моря, утворюючи зручні гавані. Найдавнішою гаванню Афін була гавань Фалерона. Пізніше афіняни почали використовувати інші три глибоководні гавані, що були добре захищені від штормів пагорбом Пірея та мисом Муніхія. Надзвичайно зручною для стояння військового і торгового флотів була Пірейська гавань. Географічне положення Афін в Аттиці створювало сприятливі умови для їх перетворення у центр усієї області. Афінська рівнина притягувала поселенців ще в часи неоліта. У центрі цієї рівнини піднімалась скала акрополя. Три гірські вершини захищали підступи до акрополя від зовнішніх нападів. Починаючи з VII ст. до н. е. акрополь з фортеці поступово перетворився у релігійний центр поліса, а біля його підніжжя виникло місто, відповідно до назви якого усі жителі Аттики отримали назву афіняни¹.

Історики вважають, що географічне розташування Афін сприяло їх перетворенню у центр Аттики. Афіни знаходились у центрі плононосної долини, зручної для землеробства, а їх близькість до моря, міцні укріплення на скалистому акрополі могли забезпечити захист жителів Аттики більшою мірою, ніж будь-яке інше поселення².

¹ Аттика. Природа і населення Стародавньої Греції. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://древняя.рф/attika-priroda-i-naselenie-drevnej-gretsii-istorija-drevnej-gretsii-istorija>

² История древней Греции: учебник. [Электронный ресурс]. / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузицин, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузицина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

Таким чином, природно-кліматичні та географічні умови розташування Афінського полісу, з одного боку, були вкрай несприятливими для проживання людини. Основними проблемами були нестача придатної для обробітку землі та прісної води, засушливий клімат, відсутність розмаїття корисних копалин. Такі умови природного середовища стимулювали жителів до занять ремеслом, торгівлею, пошуку раціональних шляхів виживання на даній території. З іншого боку, територіальне розташування самого міста було вкрай вигідним для захисту від зовнішніх ворогів, розвитку мореплавства та торгівлі із східними народами і, разом з тим, сприяло певному географічному і психологічному відособленню.

Вплив *природно-кліматичних умов* на формування і розвиток особистості у афінян проявився, перш за все, у *специфічних психосоціальних рисах ментальності*. Л. Модзалевський пише: «Житель півночі був похмурий, як його небо, і тому земне життя уявлялось йому переважно зі сторони своєї безпомічності і своїх втрат. Звідси у ньому з'являється суворе презирство до життя і думка про те, що лише в потойбічному світі людина може знайти істинне життя і тривалу насолоду. Напроти, грек, під своїм сяючим небом, вважав істинним життям саме те, яке він проводив на землі під веселим промінням сонця; він шукав у житті насолод. Життя підземного світу навіть саме блаженне, здавалось йому лише тінню цього життя, а тому він ревно любив життя і завжди вважав смерть нещастям»¹.

Отже, природно-географічні та кліматичні умови обумовили формування у афінян *специфічних психосоціальних рис ментальності, які характеризувались художньо-мистецьким оптимістичним сприйняттям життя, що викликало потребу його гармонізації з природою і суспільством*. К. Шмідт пише, що для грека *сутність людини полягала у красі – тілесній і духовній*. Прекрасна індивідуальність була засобом і метою життя. Життя грека – життя повне насолод і захоплення ідеальністю; це культ краси, а носій його – вільна індивідуальність. Здоров'я для грека базується на взаємодії

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 65.

духу і тіла таким чином, що тілесний розвиток підтримується духом, а дух підкріплюється тілесними вправами¹.

Художньо-мистецький характер ментальності афінян відобразився в їх ідеалі «калокагатії», що поєднував у собі естетичні і фізичні достоїнства, тілесну і духовно-моральну досконалість особистості. Поняття «калокагатії» включало в себе, «з одного боку, красу і силу, з іншого – справедливість і добродієність, мужність і розум»². Суспільний ідеал «калокагатії» визначив мету виховання підростаючого покоління – формування гармонійно розвиненої людини. К. Шмідт зауважує, що гармонійний розвиток індивідуальності і духовне устремління до краси і блага – ось що було для греків засобом і метою виховання³.

Висока духовна культура афінського суспільства відобразилась у його *повсякденному житті*. Для афінян велике значення мало споглядання людської краси, перш за все живих людей, а не лише статуй і фресок. Життя афінян постійно супроводжувалось музикою. Одним із улюблених музичних інструментів була флейта, під її акомпанемент читали вірші. В Афінах дбали про гармонійний розвиток тіла і духу, про що свідчать зразки грецької культури, що дійшли до нас. Таке ставлення до прекрасного немає аналогів в наступні часи. *Гімнастика для тіла і музика для душі* (до музики відносили поезія, драма, історія, риторика, різні види наук і саму музику) стали не лише змістом навчання, а й способом життя усіх громадян Афін.

Таким чином був сформований інший, відмінний від спартанського, спосіб життя суспільства, який культивував красу природи і людини, а за своєю суттю мав *соціально-педагогічний характер*, оскільки впливав на всіх громадян поліса незалежно від їхнього віку, статі, політичних уподобань.

¹ Шмідт К. История педагогики Карла Шмидта, изложенная во всемирно-историческом развитии и в органической связи с культурной жизнью народов : в 4 т. Т. 1 : История педагогики дохристианской эпохи / К. Шмидт. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1877. – С. 13.

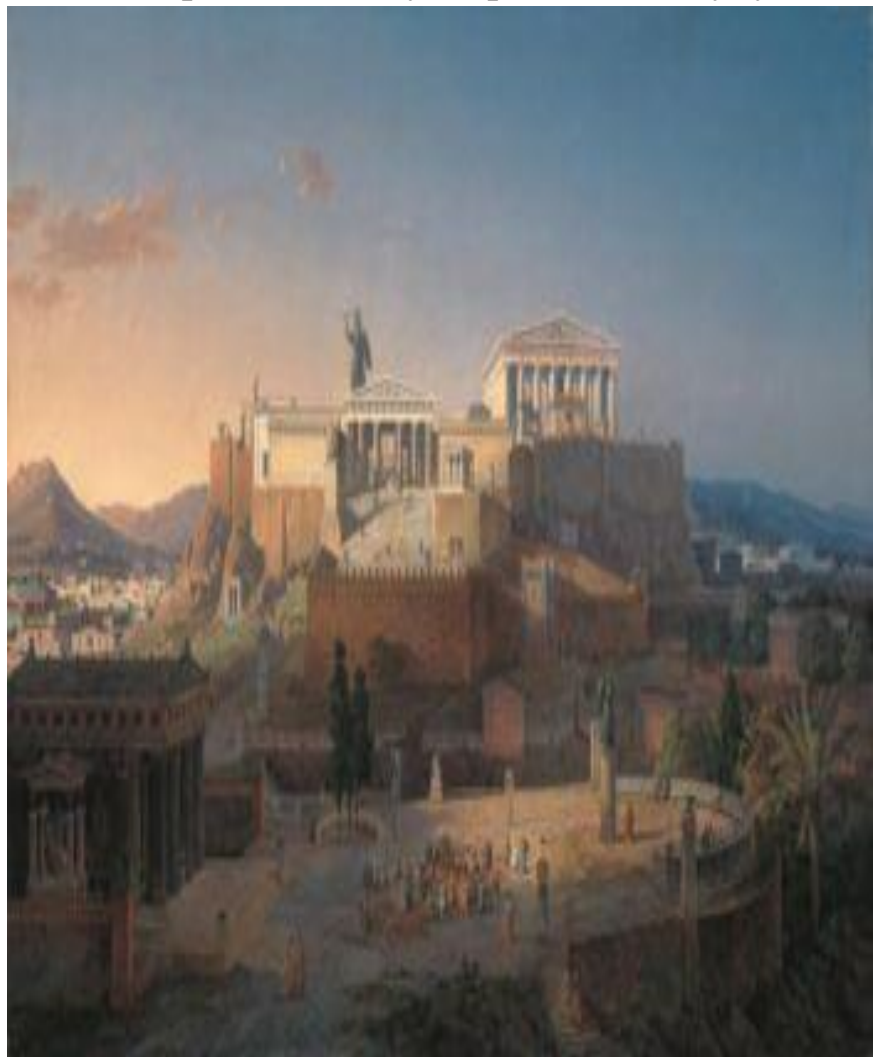
² Ирмшер Й. Словарь античности / Й. Ирмшер, Р. Йоне ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1989. – С. 243.

³ Шмідт К. История педагогики Карла Шмидта, изложенная во всемирно-историческом развитии и в органической связи с культурной жизнью народов : в 4 т. Т. 1 : История педагогики дохристианской эпохи / К. Шмидт. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1877. – С. 14.

Необхідність адаптації природного середовища до потреб суспільства та схильність греків до розуміння краси сприяли перетворенню природного середовища проживання афінян у середовище окультурене, естетизоване та педагогізоване. Саме в Афінах була зроблена перша спроба органічного поєднання природного ландшафту з антропогенними елементами. Мистецтво архітектури, містобудування, скульптури, ландшафтне мистецтво переретворили природне середовище життєдіяльності афінян у *середовище виховання, педагогізували* його.

Центром афінського полісу було місто. Культовим та архітектурно-композиційним ядром міста був храм, який будувався на вершині акрополя – високої й укріпленої частини міста. Афінам належав порт Пірей, до якого від самого міста була вимощена чудова дорога.

Як обов'язковий елемент у місті були театр, стадіон і гімнасії (навчально-виховні заклади для молоді з функцією громадських клубів). До міста підводилася вода по спеціальному водогону, яка розподілялась у різні райони, нечистоти відводилися з допомогою каналізації за межі міста. Афінські храми були від-

Афінський Акрополь.

Реконструкція Лео фон Кленце 1846 р.

критими і світлими. Архітектура була «олюднена», оскільки їй було притаманне людське метричне начало. Математичний аналіз пропорцій храмів свідчить, що вони відповідають пропорціям людської фігури. Класичний грецький храм був прямокутним та

оточеним колонадою з усіх боків. Дах будували двосхилим. Трикутні площини, які утворювалися з фасадів – фронтони, – як правило, прикрашалися скульптурами. Найбільш довершеним архітектурним ансамблем класичної Греції є афінський Акрополь. Він був споруджений у другій половині V ст. до н. е., у період найбільшої могутності Афін. Головний храм Акрополя – біломармуровий Парфенон –

храм Афін Парфенос. Ще одним видатним храмом Афін був Ерехтейон – храм, зведений на честь Посейдона, який за міфом сперечався з Афіною за право покровительства над містом, а також храм Нікі Аптерос^{1; 2; 3}.

***Парфенон – головний храм міста
розташований на Акрополі***

Вулиці
міста

прикрашались статуями богів і героїв, переможців Олімпійських ігор, великих драматургів. Вони споруджувалися у храмах і на міських майданах, в гаях і гімнасіях. Шедеври скульптури, якими не перестає захоплюватися людство, створили великі грецькі майстри Фідій, Мирон, Поліклет. Фідія називали «творцем богів». Йому належить статуї Афін і Зевса, облицьовані золотом і слоновою кісткою. Найславетнішим творцем жіночих скульптурних образів був Пракситель. Його Афродіта Кнідська має безліч наслідувань. Такою ж скульптурною технікою була створена і знаменита Афродіта

¹ Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник за заг. ред К. В. Заблоцької - Донецьк: "Східний видавничий дім", 2001. - 372 с.

² Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. - М.: Высшая школа, 1990 – 456 с.

³ Колобова К. М. Древний город Афины и его памятники. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. - 374с.

Мілоська невідомого майстра. Пропорційність класичних скульптур стала зразком для майстрів багатьох епох^{1;2}.

*Портик Каріатид. Эрехтейон.
Афінський Акрополь*

Досягнення матеріальної культури змінили природне середовище проживання афінян, забезпечивши йому, порівняно із Спартою, високий рівень педагогізації. Ю. Андреев вважає, що саме місто, яке колись зародилось у материнському лоні афінського поліса, поступово відособлювалось від нього,

перетворюючись у самостійний соціальний організм зі своїми потребами та інтересами. У свідомості афінян усе глибше укорінялись уявлення про особливий міський спосіб життя, який значно відрізнявся від сільського. Його обов'язковими атрибутами стають заняття політикою, судочинством, атлетикою, а також різноманітні свята і розваги. Міське життя починає усвідомлюватися як доля людей, які мають багато вільного часу. Відповідно і містянином визнається людина, яка нічим не зайнята, нікуди не спішить, тому має час для роздумів. Грецьке слово «міський» передає усю гаму смислових відтінків, які ми укладаємо в поняття «культурна людина»³.

Таким чином, естетизоване, окультурене природне середовище засобами матеріально-предметної культури обумовило виникнення міського способу життя з його цінностями міської людини. Воно поставало як сукупність факторів, що реально склалися і функціонували у соціумі, утворюючи матеріально-предметний контекст, на фоні якого розгорталась система афінського виховання.

¹ Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник за заг. ред К. В. Заблоцької - Донецьк: "Східний видавничий дім", 2001. –372 с.

² Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима - М.: Высшая школа, 1990 – 456 с.

³ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. [Электронный ресурс]. / Ю. В. Андреев – СПб: Алтея, 1998. – 434с. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/andreev/>

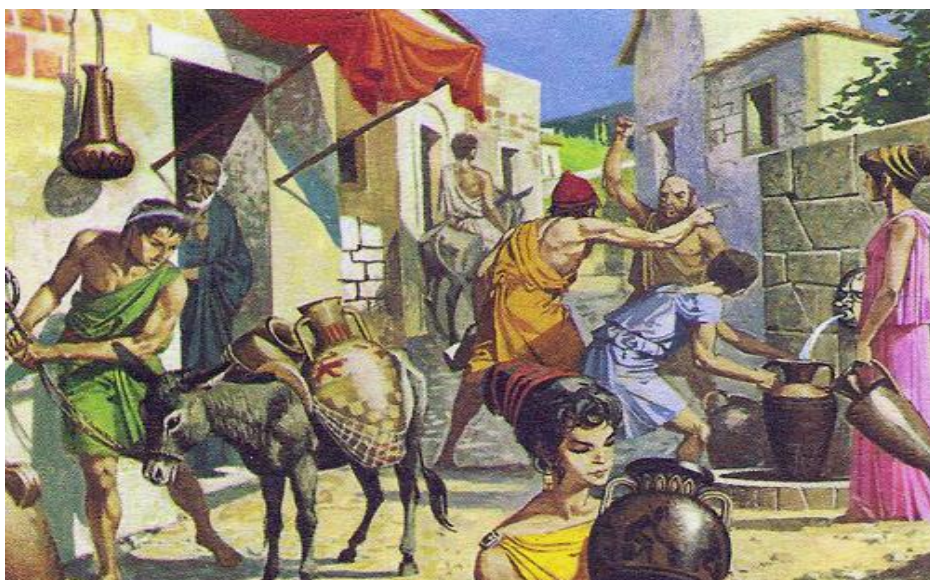
Матеріально-предметні витвори культури: скульптура, архітектура, містобудування, науково-технічні досягнення були суб'єктами виховних впливів. Вони утворювали *інститут матеріальної культури*, виховна функція якого була: за способом дії – *стихийна*, за терміном дії – *постійна*, за змістом – *соціалізаційна*.

3.2. Соціальні інститути у виховному просторі афінського суспільства

а) інститут економіки як суб'єкт виховних впливів

Економічні відносини, що сформувались в афінському полісі визначалися умовами природного середовища: вигідне географічне розташування, близькість відомих торговельних шляхів, наявність бухт, м'який теплий клімат, незначна кількість корисних копалин. Гористий рельєф місцевості

з кам'янистим ґрунтом мало-придатний для обробітки землі. Проте, ґрунт виявився сприятливим для вирощування виноградної лози, олійних і плодкових дерев, різноманітних овочів. Це сприяло збагаченню загальної структури

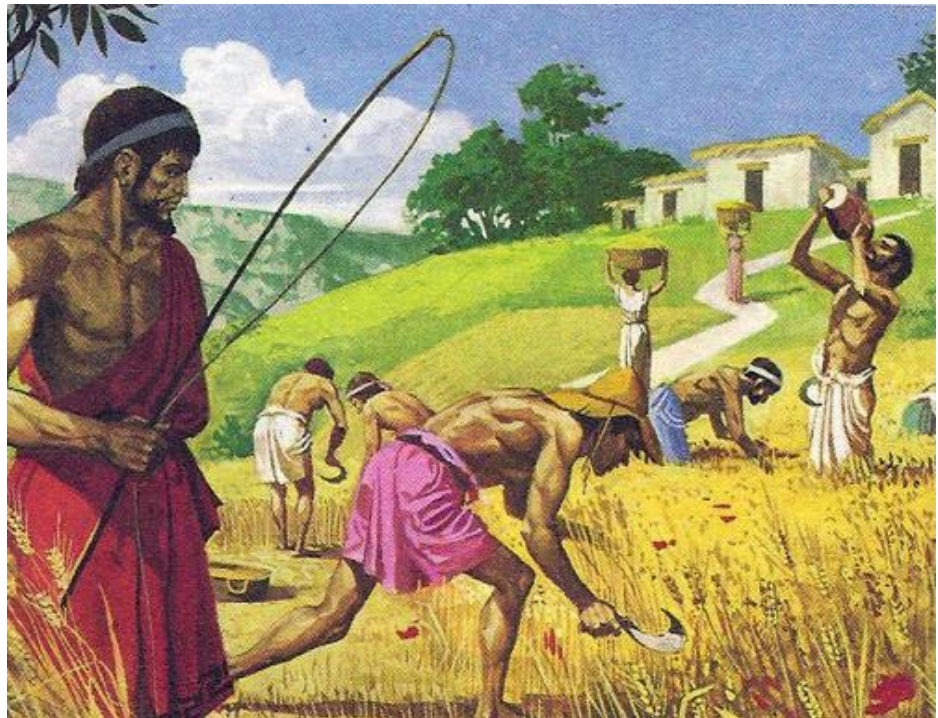
Побутова сценка з життя грецького поліса

сільськогосподарського виробництва, яке стало багатогалузевим. Якщо в архаїчну епоху у VIII–VI ст. до н. е. основними осередками сільськогосподарського виробництва були дрібні селянські господарства і маєтки родової знаті, то у V ст. до н. е. ними стають великі рабовласницькі маєтки з товарним характером виробництва. У VIII–VI ст. до н. е. також відбувається відділення ремесла від сільського господарства, що стало важливим чинником ремісничого товаровиробництва¹.

¹ История Древней Греции: учебник [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузицин, Л. П. Маринович; Под ред. В.И. Кузицина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

Відділення ремесла обумовило розвиток технічного прогресу, який проявився, перш за все, у розвитку металургії і обробці металів. Поява залізних знарядь праці, з одного боку, дала можливість розширити кількість орної землі та ефективніше її обробляти, з іншого – забезпечила розквіт ремісництва. Процвітаючою галуззю виробництва стає виготовлення різноманітних керамічних виробів. Активно розвивається будівництво: зводяться кріпосні стіни, громадські і приватні будівлі, храми і театри.

Завдяки тому, що греки освоїли обробку багатьох порід каменю, у тому числі мармуру, усі громадські споруди мали художнє оздоблення і були прикрашені різноманітними скульптурами. Важливими галузями

Праця рабів під спостереженням наглядачів

грецького ремісничого виробництва стає кораблебудування та ткацтво. Ремісничі майстерні були різними за величиною: дрібні (власник працював з 2–3 рабами або своїми домочадцями), середні (10–15 рабів) та великі (30–40 рабів), де господар був зайнятий, головним чином, наглядом і організацією виробництва. Для грецького ремесла характерний тісний зв'язок з ринком, де ремісник продавав свою продукцію, купував сировину, знаряддя праці, рабів, продовольство для харчування. Підйом ділової активності в торгово-ремісничих центрах, успіхи у технологіях, спеціалізація майстерень при стійких джерелах поповнення рабів робили заняття ремеслом вигідною справою¹.

¹ История Древней Греции: учебник. / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, Кузищин, Л. П. Маринович; Под ред. В.И. Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с: [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

Розвиток ремесла, сільського господарства і торгівлі стимулювали розвиток товарно-грошових відносин, які усе більше і більше надавали афінській економіці товарного характеру. Розвиток товарного виробництва вимагав залучення додаткової робочої сили, яка в тих умовах могла бути лише рабською. Поступово до середини V ст. до н. е., в Афінах сформувалася товарна рабовласницька економіка, яка мала досить складну і динамічну структуру, продуктивні сили якої розвивалися особливо швидко. В Афінах сформувався тип полісу, який можна умовно визначити як торгово-ремісничий. В його економічній структурі роль ремісничого виробництва і торгівлі була досить значною.

Новий тип економіки можна схарактеризувати як інтенсивний, товарний при збереженні її натуральної основи. Він вимагав значних трудових ресурсів та високого рівня організації господарства. Таким чином, в Афінах зародилася особлива модель економіки, з якої згодом виріс європейський капіталізм¹.

Значний розмах торгівлі обумовив появу зачатків банківських операцій і

елементів безготівкових розрахунків. Ці фінансові операції здійснювались спеціальними «міньями», які слідкували за курсом монетних серій, здійснювали обмін одних монет на інші, приймали гроші на зберігання, давали кредити під відсотки, здійснювали розрахунки між оптовими торговцями².

Характер і структура афінської полісної економіки зумовили значне розширення у структурі афінської громадянської верстви

Грецькі торговельні кораблі

¹ История Древней Греции: учебник. [Электронный ресурс]./Ю.В. Андреев, Г.А. Кошеленко, В. И. Кузищин, Л. П. Маринович; Под ред. В.И. Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

² Там само.

населення, яка займалась торгово-ремісницькою діяльністю, разом з тим, вони володіли земельними наділами і намагались їх зберегти. Саме для цієї соціальної верстви, завдяки її економічній діяльності, стали характерними нові ціннісні орієнтири суспільного життя, що стали визначальними у вихованні підростаючого покоління афінських громадян. Історики свідчать, що достойним громадянином вважався землероб середнього статку, який уміло вів своє господарство, добросовісно виконував громадянські обов'язки і був умілим і доблесним захисником свого полісу. Суспільна думка засуджувала громадян, які займались накопиченням багатства або вели бездіяльнісний спосіб життя. У IV ст. до н. е. працю ремісника або матроса, будівельника або рудокопа стали розглядати як обов'язок рабів, як діяльність, яка недостойна вільного громадянина¹.

Отже, соціальний інститут економіки афінського полісу потрібно розглядати як важливу складову виховного простору афінської системи виховання. Йому притаманний стихійний, неконтрольований характер впливу на виховання дітей і молоді, завдяки якому формувалися знання про економічні відносини у суспільстві та закріплювалися у свідомості ті соціально-економічні і політичні цінності, які продукувалися рабовласницьким товарним виробництвом.

Характерні ознаки виховної функції інституту економіки: за способом дії – *стихійна*, за терміном – *постійна*, за змістовим спрямуванням – *соціалізаційна*.

б) інститут афінської громадянської общини як суб'єкт виховних впливів на особистість

У грецьких полісах основою всієї соціально-економічної і політичної організації був колектив громадян, який у своїй сукупності, утворював античну общину. Класичним прикладом такого полісу є Афіни. Окрім громадян, в афінському суспільстві були також метеки і раби, кількість яких складала більшу половину усього населення. Однак, афінська полісна система була створена найперше для громадянина і опиралась саме на нього. Значним

¹ История Древней Греции: учебник. [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузицин, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузицина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

досягненням грецької політичної думки і полісного світогляду було виникнення самого поняття «громадянин»¹.

Грецький громадянин – це особа наділена невід’ємними правами, що забезпечують його життєдіяльність. Повноправним афінським громадянином міг бути житель Аттики, батьки якого мали громадянські права, а його ім’я вносилося в особливий список, який вели у демах – нижчих адміністративних одиницях Аттики. У списки вносили юнаків і дівчат по досягненню ними 18-річного віку і лише після проведеної спеціальною комісією ґрунтовної перевірки.

Повноправність громадян включала сукупність як певних прав, так і певних обов’язків. Найбільш суттєвими правами громадянина були право на свободу і особисту незалежність від будь-якої іншої людини, право на земельний наділ на полісній території і економічну допомогу від держави у разі матеріальних утруднень, право на носіння зброї і службу в ополченні, право на участь у справах держави, тобто участі у Народних зборах, Раді, виборних органах, право на поклоніння і захист вітчизняних богів, на участь у громадських святах, на захист і покровительство афінських законів².

Свого роду продовженням громадянських прав було формування обов’язків громадянина: він був зобов’язаний оберігати своє майно, працювати на земельному наділі, надавати допомогу полісу у надзвичайних ситуаціях, захищати рідний поліс від ворогів зі зброєю у руках, підкорюватися закону і обраним представникам влади, приймати активну участь у громадському житті, прославляти вітчизняних богів. Дослідники пишуть, що до обов’язків громадян також входило покриття витрат поліса на державні заходи і релігійні свята. У випадку відмови передбачалась можливість обміну майном, коли будь-який громадянин поліса на народних зборах міг запропонувати тому, хто відмовився, обмінятися майном з дотриманням зобов’язання виконувати покладені на нього громадські обов’язки³.

Ідеалом афінського повноправного громадянина була вільна людина, яка мала земельний наділ, володіла певними статками, була фізично розвинена і відповідно вихована. Володіння земельним наділом розглядалось як головна гарантія виконання громадянином

¹ История Древней Греции: учебник. [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузицин, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузицина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

² Там само.

³ Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – С. 54–55.

своїх обов'язків перед полісом, перед усією громадянською общиною. Своїми земельними наділами громадяни полісу володіли як власники з правом повної господарської самостійності аж до продажу ділянки, однак можливості продажу землі були суттєво обмежені.

Право продажу земельного наділу сприяло майновому розшаруванню громадян. Тому громадянський колектив поліса не був однорідним. Посилення товарно-грошових відносин в економічному житті поліса також сприяло матеріальній і соціальній диференціації громадянського колективу, призводило до його розшарування і послаблення.

За свідченням істориків громадянська община не була однорідною і поділялась на декілька груп. До першої групи відносили представників давньої земельної аристократії, які зберігали родові традиції, до другої - власників ремісничих майстерень, торгівельних кораблів, значних грошових сум, будинків тощо. Ця соціальна верства також не була однорідна: туди входили і громадяни і метеки. Проте, саме ця соціальна група була зацікавлена у розвитку економіки, розповсюдженні культурних досягнень, веденні активної зовнішньої політики, втіленні демократичних інститутів¹.

Утворення *громадянської общини як нової форми розвитку соціуму* мало суттєві наслідки для усіх сфер соціального життя, у тому числі, і для виховання.

По-перше, це знайшло відображення у формуванні системи полісних цінностей. Сам поліс з його своєрідними соціально-економічним, політичним та культурним життям греки вважали найвищою цінністю. На їх думку, лише у межах поліса можна існувати не лише фізично, але і вести повнокровне, справедливе, моральне життя, достойне людини. Складовими частинами поліса як вищої цінності, виступали: особиста свобода громадянина, право вибору занять і господарської діяльності, право на певне матеріальне забезпечення, у першу чергу, на земельний наділ. У системі духовних цінностей поліса сформувалось поняття громадянина як вільної особистості, яка володіє сукупністю невід'ємних прав і обов'язків. Цілком природно, що органічною частиною моральних цінностей громадянина поліса було глибоке почуття патріотизму, адже грек був повноправним лише у своєму полісі. Зміна місця проживання перетворювала його у неповноправного метека. Тому греки оберігали

¹ История Древней Греции: учебник. [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузицин, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузицина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

свій поліс, він був тим місцем, у якому громадянин найбільш повно відчував свободу, свій статок, свою безпеку, свою особистість¹.

По-друге, поява у структурі афінської общини значної кількості збіднілого демосу надзвичайно активізувала виховну функцію громадянської общини як соціального інституту. Громадянська община визначала, які види допомоги і у якій формі може отримати громадянин: надання пенсійного забезпечення громадянам, скаліченим на війні та нездатним до праці; виховання дітей загиблих воїнів за державний рахунок до їхнього повноліття та надання необхідних військових обладунків по його досягненню тощо. Існують свідчення про те, що у IV ст. до н. е. виділялись кошти бідним дівчатам-громадянкам на посаг. У неврожайні роки громадянам надавалась допомога у вигляді безкоштовного або дешевого розпродажу хліба, закупленого державою². Були й інші форми матеріальної і соціальної підтримки.

Існування *традицій соціального піклування* і опіки мали значний *виховний вплив* на суспільство, оскільки підтримували відповідний рівень його демократизації, формували у громадян почуття соціальної захищеності, стабільності, а відтак любові і відданості батьківщині.

По-третє, збільшення кількості населення, яке займалося виробничою діяльністю, неминуче стимулювало розвиток науково-технічних знань та школи як спеціально створеного соціального інституту для їх засвоєння. Історики свідчать, що у V–IV ст. до н. е. в Афінах уже було досить багато людей, які здобували необхідні їм засоби до існування різноманітними видами діяльності: ремісництвом, торгівлею, будівництвом, виробництвом зброї, обслуговуванням потреб флоту, здійсненням фінансово-грошових операцій тощо. Усі ці люди мали різне соціальне походження і соціальний статус. Серед них були раби, вільновідпущенники, іноземці-метеки і вільні громадяни³. Таким чином, значна кількість населення, у тому числі і певна частка громадян, займались такими видами діяльності, що потребували освітньої підготовки, а також певного рівня розвитку знань у різноманітних сферах життєдіяльності.

¹ История Древней Греции: учебник. [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузишин, Л.П. Маринович; Под ред. В. И. Кузишина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2003. – 399 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

² Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – С. 55–56.

³ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб: Алтея, 1998. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija__1998.pdf

По-четверте, особливий статус повноправності громадянської общини мав і деякі негативні наслідки для виховання. Зокрема, поза системою виховання залишалась значна частина населення Афін. Громадянську общину утворювали лише вільні громадяни, які користувались усією повнотою прав і обов'язків – вони склали близько 55 % населення афінського поліса. Такі верстви населення поліса, як метеки – особисто вільні, але не громадяни, найчастіше іноземці (біля 9 %) і раби – найчастіше військовополонені (біля 36 %) ¹, були поза громадянською общиною, а, відповідно, і поза системою виховання.

Таким чином, *громадянська община* як соціальний інститут мала ряд специфічних характеристик, які обумовили особливості афінської системи виховання. Найвагомішою з них був демократичний характер громадянської общини, який, на думку сучасних науковців ², отримав повний розвиток саме в афінському полісі. Розвиненість демократії обумовила формування полісних цінностей суспільства, які підтримувались наявністю розгалуженої системи прав і обов'язків афінських громадян. *Традиції життя громадянської общини виступали механізмами соціалізації індивіда, надавали громадянського характеру меті і змісту виховання, обумовлювали виникнення нових, до цього часу невідомих, методів його реалізації*: вільний обмін думками, свобода слова; удосконалення існуючої традиції, тобто *творчості* в усіх видах соціальної діяльності людини. *Традиція, яка зазвичай, лежала в основі соціального життя існуючих до цього часу людських спільнот, під час обговорення на народних зборах піддавалася змінам. «Основним принципом греків, як ніякого іншого народу, було переконання, що звичай повинен бути розумним, тому він піддавався змінам відповідно до розумного досвіду індивіда і народу»* ³. На відміну від тогочасних східних суспільств, для яких основною характеристикою способу життєдіяльності була традиція, афінянам вдалось надати їй рухомості, що забезпечило динаміку розвитку суспільного життя.

Громадянська община як соціальний інститут була важливим структурним елементом виховного простору афінського полісу. Її виховна функція реалізовувалася новими, як на той час, методами (свобода слова, громадська думка, творча діяльність, рухомість звичаю

¹ Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – С. 53.

² Суриков И. Е. Греческий полис архаической и классической эпохи // Античный полис. Курс лекций / Отв. Ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке. 2010. - С.17.

³ Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 54–55.

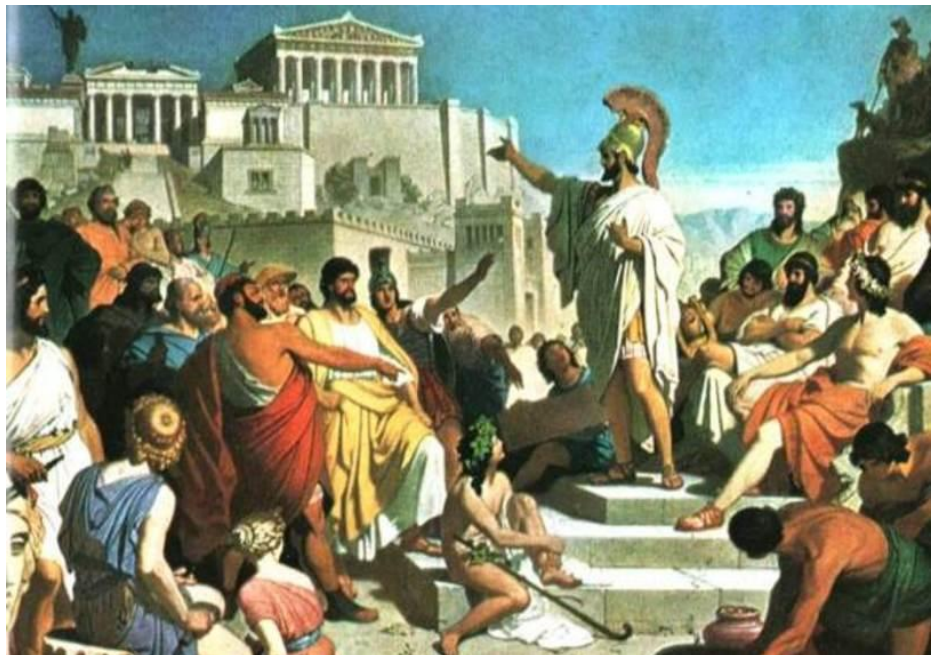
тощо) і формами виховання (різні форми соціальної благодійності та соціально-політичної активності громадян). *Механізмами реалізації виховної функції общини виступали права і обов'язки громадян. Корекція поведінки індивіда здійснювалась такими методами як свобода слова та суспільна думка.*

Виховна функція громадянської общини як соціального інституту характеризувалась наступними ознаками: за способом дії – *опосередкована*, за терміном дії – *тривала*, за виховним спрямуванням – *соціалізаційно-виховна*.

в) виховна функція інституту держави

Розмежування економічних інтересів землевласників та торгівельно-ремісничої верстви громадянської общини обумовили *політичну боротьбу* між ними. Залучення до неї збіднілих, але вільних мас громадян привело до розвитку такої форми правління, як *демократія* та

формування властивих їй політично-правових інститутів. Саме вони здійснювали постановку і забезпечували реалізацію стратегічних державних цілей виховання, окреслюючи, таким чином, межі виховного простору, у якому функціонувала система виховання. Для вияв-

Народні збори в Афінах

лення їх виховного потенціалу розглянемо діяльність афінських політико-правових інститутів детальніше.

Формування системи політичних органів афінської держави було процесом, що зайняв довгий історичний період, який розпочався з реформ Солона. Для опису державно-політичних інститутів влади афінського полісу, звернемося до праць сучасних істориків, зокрема В. Кузіщина. Він пише, що *вищим органом влади* в Афінах стали *народні збори* (еклесія), що регулярно збиралися (до десяти разів у

рік), в яких могли брати участь усі вільні громадяни-чоловіки, які досягли двадцятилітнього віку. Кожний вільний громадянин мав право внести на обговорення проект закону. Організацію роботи народних зборів здійснювала Рада. З метою упорядкування роботи народних зборів, Радою обговорювався і формувався порядок денний. Голова зборів обирався на один день за жеребом. Народні збори як державний орган володіли широкими повноваженнями: приймали державні закони, рішення про оголошення війни чи укладення миру, затверджували результати перемовин з іншими державами, ратифікували договори з ними, обирали посадові особи, вирішували справи щодо постачання продовольства у місто, здійснювали контроль за поведінкою юнаків, які готувались отримувати громадянські права. Народні збори обговорювали і затверджували державний бюджет¹.

Рада в Афінах була таким же впливовим і авторитетним органом, як і Народні збори. Вона складалася з 500 осіб по 50 від кожної з 10 афінських філ. Кожен член Ради обирався за жеребом з декількох кандидатів, що унеможлиблювало підкуп або який-небудь тиск згори. Рівномірне представництво від кожної філи забезпечувало інтереси того, хто живе там. Члени Ради обиралися на один рік, повторне обрання дозволялося через декілька років; таким чином Рада оновлювалася щорічно. Разом з Радою 500 в системі афінської демократії існувала ще і Рада Ареопагу. *Ареопаг* – один із прадавніх органів державного управління в Афінах. Ареопаг, на відміну від Ради 500, був органом аристократичним. Він складався з декількох десятків членів (можливо 60–70 осіб), що кооптувалися (а не обиралися народом) з середовища архонтату на довічний термін. Для члена Ареопагу було потрібне «хороше виховання». Вожді афінської демократії не наважилися знищити Ареопаг, але уміло пристосували його до виконання таких державних функцій, які стояли поза повноваженнями магістратів. Ареопаг в V–IV ст. до н. е. став однією з судових інстанцій: розглядав справи про умисні вбивства, підпали, порушення релігійних приписів. *Ареопаг повинен був також спостерігати за станом традицій і звичаїв, а також охороною батьківських прав і обов'язків у вихованні дітей та громадською поведінкою молоді*².

¹ История Древней Греции. : учебн. / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузищина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1996. – С. 170–171.

² История Древней Греции. Учеб. / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузищина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1996. – С. 171–175.

Державне управління здійснювали також виборні посадові особи – *магістрати*, які обов'язково звітувалися про свою діяльність на народних зборах. Особливо ретельно перевірялися звіти посадовців щодо витрачання державних коштів. Доступ до державних посад не залежав від майнового цензу. Магістрати одержували платню, що дозволяло брати участь в управлінні державою і бідним співгромадянам. В. Кузіцин так описує діяльність магістратів: «Вищими магістратами в Афінах були колегії архонтів і стратегів. Колегія дев'яти архонтів була одним з прадавніх державних органів, компетенція яких була досить широкою: за іменем першого архонта називався рік, архонти мали вплив на військові справи, контролювали найважливіші релігійні церемонії і свята, визначали порядок розгляду численних судових справ.

Однією з найавторитетніших урядових колегій в Афінах була колегія 10 стратегів. Стратеги очолювали військову організацію Афіньської держави, проводили набір війська, командували ним під час військових дій, очолювали гарнізони. Стратеги відповідали за військове фінансування, вони ж розпоряджалися захопленою здобиччю. В умовах постійних воєн в V–IV ст. до н. е. колегія стратегів зосередила у своїх руках керівництво ключовими питаннями державної політики, а найбільш визначні політичні діячі Афіньської держави займали саме посаду стратега, а не архонта. До органів управління входили і численні фінансові колегії.

В Афінах було також безліч різних колегій магістратів, основною функцією яких була організація управління внутрішнім життям поліса. 10 астиномів стежили за санітарним станом міста, 10 агораномів спостерігали за дотриманням правил ринкової торгівлі, 10 метрономів відповідали за правильність мір і ваг, 10 сітофілаків, хлібних наглядачів, постійно стежили за цінами на хліб. Поліцейські функції, включаючи нагляд за в'язницями, приведення у виконання смертних і інших вироків, здійснювала колегія з 11 членів. У їх розпорядженні перебував загін з 300 державних рабів, озброєних луками, яких називали «скіфськими стрілками» (хоча там могли бути раби і інших народностей). Обиралися й інші колегії посадовців. За словами Арістотеля, в Афінах щорічно у колегії обиралися до 700 різних посадовців.

Загалом, це був досить численний розгалужений адміністративний апарат. Але він не був бюрократичним, відокремленим від маси афіньського громадянства. Передусім усі колегії посадовців

обиралися лише на один рік. Двічі обиратися на одну і ту саму посаду заборонялося (виключення було зроблене для військових)¹.

Усі магістратури були колегіальними і можливість зосередження влади в одних руках було виключено. В Афінах існувала демократична процедура виборів: окрім військових магістратур, кандидати на усі інші обирались жеребкуванням з представників усіх майнових розрядів. Відкрите голосування повинно було виключити ризик вибору на відповідальну військову посаду людини, некомпетентної або не здатної до командування.

Ісегорія (свобода слова для усіх громадян) та *ісономія* (політична рівноправність) стали *політичними чинниками*, що обумовили появу такої форми правління соціумом як *демократія*, перетворивши *Закон* у демократичну норму, що приймалась більшістю голосів у процесі всенародного обговорення. Афіньська демократія була однією із самих розвинутих форм демократичного устрою античних рабовласницьких держав. Демократія докорінно змінила відносини між народом і владою: кожен громадянин особисто обговорював і приймав закони, за якими жила держава. Виникнення демократії мало величезне значення як для соціальної, так і для духовної сфер життя афінського суспільства і визначальне для формування системи виховання.

Народні збори, як державний орган влади стали *місцем соціальної самореалізації* індивіда. Не безпідставно їх можна вважати *громадським інститутом виховання*, якому були притаманні широкі *соціально-педагогічні функції*. На зборах, куди *хлопчики були зобов'язані супроводжувати своїх батьків*, відбувалось відкрите обговорення політичних питань, підтримувалась критичність мислення, боротьба думок, культура мови, культивувалось уміння поєднувати особисті, групові і громадські інтереси. Сучасний дослідник історії педагогіки Г. Корнетов так описує виховний вплив народних зборів на особистість: кожен афінський громадянин у принципі вважався здатним, а іноді і зобов'язаним взяти участь у дискусіях на народних зборах. Насущна потреба вирішення політичних проблем змусила афінян активно шукати відповідь на питання про те, як досягається і підтримується зразкова поведінка «арете» і яким повинно бути виховання («пайдея»), що її забезпечує².

¹ История Древней Греции : учеб. / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузищина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1996. – С. 173–175.

² Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТИиМИОРАО, 1994. – С. 103.

Афінянам, значною мірою, вдалося вирішити поставлене завдання *формування громадянської поведінки індивіда* за допомогою такого політичного органу, як народні збори та ареопаг. П. Монро пише, що викликає подив добровільне підпорядкування кожного вільного громадянина вимогам держави до його поведінки, проте, з іншого боку, не менш вражає свобода висловлення думки. Такого виховного ефекту удавалось досягнути за допомогою народних зборів. Збори одночасно ставали засобом для керівництва соціальним, політичним, військовим життям і самим головним виховним інститутом¹.

Демократичною серцевиною державно-політичних інститутів був суд присяжних – геліея (дикастерій). Народний суд вважався невід'ємною приналежністю і необхідною умовою демократичного устрою общини. Діяльнісна участь громадянина у здійсненні правосуддя була складовою частиною самого поняття «громадянин поліса». Ознаками суду були багатолюдність і публічність засідань та безапеляційність рішень. За законами Солона, судді обирались «у кількості 6 тисяч громадян, причому до їх складу могли бути обрані особи не молодші 30 років, які мали певний життєвий досвід і деякі знання, як правило, батьки сімейств. Члени геліеї розподілялися по 10 палатах (дикастеріях) по 600 осіб у кожній (500 осіб розбирали справи, 100 осіб вважались запасними). Велике число членів усієї геліеї і окремих палат можна пояснити як великою кількістю різних судових справ у такому великому і багатолюдному місті як Афіни, так і прагненням запобігти підкупу суддів (підкупити велике число суддів важко, до того ж афіняни розподіляли судові справи між палатами за жеребом). Особливо важливі справи розглядалися на об'єднаному засіданні декількох палат (до трьох). Геліея була найвищим судовим органом Афін, а тому її компетенція була дуже широка. Геліея розвантажувала Народне зібрання від судових справ і тим самим доповнювала його².

Обиратися в геліею можна було по декілька разів, що вело до накопичення у геліастів досвіду ведення судових справ, підвищувало їх професіоналізм, компетентність рішень. Вони складали загальну присягу – судити за законами і народними постановами, а у випадках, законом не передбачених, – по-совісті, без ворожості і огляду на

¹ Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 54–55.

² История Древней Греции. Учеб. / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, Л. П. Маринович; Под ред. В. И. Кузищина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1996. – С. 175

соціальний статус громадян. З часом судді за судові процеси почали отримувати платню.

Афінським законодавством були прийняті заходи для того, щоб вирок був справедливим, вільним і незалежним від підкупу та інших сторонніх впливів. Компетенція суду не обмежувалась відправленням правосуддя. Вступу на посаду кандидатів, обраних народом або вказаних жеребом, обов'язково передувало випробування їх благонадійності перед зібранням суддів, що в кінцевому рахунку й вирішувало питання про кандидата. Окрім того, будь-яка постанова народних зборів, навіть та, що увійшла у силу закону, могла бути оскаржена перед дикастерієм, як така, що не відповідає існуючим законам. Таким чином, *гелієя* (дикастерій) була вищим органом влади афінського народу, єдиним органом, що мав силу здійснити необхідні зміни в існуючих законах і державному порядку¹.

На гелією було також покладено відповідальне завдання охорони усїєї системи афінської демократії. Афінську конституцію оберігали за допомогою, так званого «Графе параномон» («скарга на протизаконня»). Суть скарги полягала у наступному: кожен афінський громадянин мав право виступити із заявою, що ухвалений Народним зібранням закон суперечить існуючому законодавству або прийнятий з порушенням встановленого порядку. Як тільки така скарга надходила, дія закону призупинялася, а спеціальна палата гелієї під головуванням архонтів починала ретельне розслідування скарги. Якщо скарга визнавалася справедливою, то неправильно ухвалений закон скасовувався, а його автор засуджувався до великого грошового штрафу, вигнання або навіть страти за те, що він увів в оману своїх співгромадян, учасників Народного зібрання. Можливість подати «скаргу на протизаконня» оберігала афінян від внесення в Народне зібрання непродуманих законопроектів. Якщо «скарга на протизаконня» не підтверджувалася, то ініціатора скарги притягали до відповідальності за кляузництво. Інститут «Графе параномон» надавав кожному громадянину право виступити на захист існуючих законів, усього ладу афінської демократії².

Наведені особливості організації і діяльності суду як соціально-правового інституту влади надали його виховній функції соціально-

¹ Дикастерий [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Дикастерий>

² История Древней Греции /. Учеб. /Ю.В.Андреев, Г.А.Кошеленко, Л.П.Маринович; Под ред. В.И.Кузицина. – 2-изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1996. – С. 176.

педагогічного характеру, оскільки виховували у громадян почуття відповідальності, поваги до Закону, справедливості тощо. Актуальність судового красномовства у соціокультурному житті Афін стимулювала розвиток *риторики як науки* і навчальної дисципліни і, відповідно, розвиток *риторичних шкіл*. «У житті давнього грека суд мав велике значення, але він відрізнявся від сучасного. Інституту прокурорів не існувало, позивачем міг бути будь-хто. Звинувачений захищався сам: виступаючи перед суддями, він прагнув не стільки переконати їх у своїй невинуватості, скільки зворушити, привернути їхні симпатії на свій бік. З цією метою застосовували найрізноманітніші прийоми. Якщо звинувачений мав велику сім'ю, він приводив своїх дітей, які благали суддів змилюватися над їхнім батьком. Якщо він був воїном, оголяв груди, показуючи рубці від ран, отриманих у боях за вітчизну. ... В умовах заплутаного судового права судитися в Давніх Афінах було справою нелегкою, до того ж не всі мали дар слова, щоб прихилити до себе суддів. Тому ті, хто позивався, вдавалися до послуг осіб досвідчених, а головне, тих, хто мав ораторський талант»¹.

Таким чином, становлення інститутів державної влади та особливості їх функціонування сприяли розвитку мистецтва сперечатися (*гр.* евристика або софістика) та риторики – мистецтва говорити. Практичне значення цих умінь і їх необхідність для державно-громадської діяльності обумовили виникнення в Афінах школи красномовства, яка обслуговувала суд та політичне життя на агорі. Її засновником був Ісократ (V–IV ст. до н. е.). Сучасні науковці вважають, що саме у цій школі були вироблені канони побудови ораторського твору, за якими твір поділяли на вступ, виклад теми, спростування аргументів опонента та висновки².

Отже, афінський суд – гелією, потрібно розглядати як один з найважливіших соціальних інститутів виховання та суб'єкт виховних впливів, який, разом з народними зборами, формував виховний простір афінської системи виховання. Демократичні інститути державної влади в Афінах надали досі небувалих характеристик вихованню. Свобода слова, політична конкуренція, рівноправність вільних громадян, відсутність тотального державного контролю за суспільним життям, приватна власність поставили у центр виховної

¹ Борухович В. Ораторское искусство Древней Греции / В. Борухович // Ораторы Греции. – М. : Художеств. л-ра, 1989. – С. 7–8.

² Риторика загальна та судова : навч. посіб. / С. Д. Абрамович, В. В. Молдован, М. Ю. Чикарькова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 62–67.

системи *вільну, творчу особистість*, активізували соціальну сутність виховання, означили його демократичні цінності та зміст. Афіньська демократія, утілена в народних зборах, була справжньою *школою політичного і громадянського виховання*, в основі якої лежало не придушення індивідуальних особливостей (Спарта), а їх стимулювання і використання на користь держави. Саме це забезпечило *демократичний* розвиток афіньського суспільства і створило такі *виховні традиції*, які стали визначальними для подальшого розвитку виховної системи усєї західноєвропейської цивілізації.

Соціально-педагогічні функції *народних зборів*, їх виховний вплив посилювались у наступному історичному періоді розвитку Греції. У результаті реформ Клісфена (біля 509 р. до н. е.) були знищені останні пережитки родового ладу, завершився процес становлення Афіньської держави. Закони Клісфена стали межею, яка розділила на *два періоди як грецьку історію, так і грецьку історію виховання*. Закінчився період старогрецького виховання і розпочався період *новогрецького*. Відбулись зміни в *економічному* розвитку афіньського полісу. У V столітті до н. е. після греко-персидських воєн Афіни почали швидко розвиватися. Порт Пірей, який після перемог над персами відбудовувався за єдиним планом, постійно розростався, перетворившись у найбільший в Середземномор'ї. Афіни, очоливши морський союз, тримали у своїх руках практично всю торгівлю цієї частини регіону¹. Фінансове благополуччя Афінь в епоху Перікла завдяки торгівлі та експлуатації казни військових союзників досягає найвищого розквіту².

Соціально-політичні та економічні зміни в житті Афіньського полісу мали важливе значення для змін у системі виховання. Вони стали ґрунтом для створення більш сприятливих умов для *індивідуального удосконалення*. П. Монро пише, що ріст демократичних начал був тріумфом торгової і ремісницької верств населення, для яких відкрились різноманітні можливості для індивідуального успіху. Наявність дозвілля, необхідного для особистого удосконалення, стала залежати виключно від багатства³.

¹ Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / К. Куманецкий ; [пер. с пол.]. – М. : Высш. шк., 1990. – С. 89–92.

² Медынский Е. Н. История педагогики в связи с экономическим развитием общества / Е. Н. Медынский. – М. : Работник просвещения, 1923. – Т. 1. – С. 79–85.

³ Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 86–87.

Автор наголошує, що створення Дельфійської ліги під час війни з персами, у якій головували Афіни, перетворило поліс на домінуючий серед інших грецьких полісів. У процесі управління військовими справами, у вирішенні політичних проблем на народних зборах, у процесі контролю і розподілу грошових сум з загального фонду в афінській державі створювався новий тип громадянських чеснот¹. На противагу старому уявленню про обов'язки індивіда перед державою, формується уявлення про *особистий інтерес*. Це стало *характерною рисою новогрецького виховання*. Політична мобільність, здатність до аргументованого переконання, які раніше проявлялись лише на зборах і в судових місцях, отримали тепер іншу, набагато *ширшу сферу реалізації – державне управління*. Народні збори і магістрати розширили свої повноваження, що посилювало їх соціально-виховну функцію. «Народні збори могли вимагати звіту від посадових осіб, які підозрювалися у зраді, безчесті, укривті прибутку, а при наявності незаперечних доказів карати винних штрафом, вигнанням і навіть смертною карою»². Право остракізму – вигнання без права повернення небезпечних для держави осіб та надзвичайно знаменитих і впливових громадян, які здатні були використати свій авторитет для встановлення єдиновладдя, виступало як *покарання за порушення законів суспільства*³.

Таким чином, у новогрецький період *народні збори* продовжували залишатись важливим *суб'єктом виховних впливів* на індивіда, але при цьому розширили сферу реалізації його талантів і здібностей, можливостей досягнення власних інтересів.

Сказане дає підстави розглядати народні збори та органи державного управління – магістратури, колегії, ареопаг, гелію не лише як інститут політичної державної влади, а як один із найважливіших інститутів виховання, який визначав його мету, завдання та пропонував притаманні лише йому шляхи реалізації (свобода слова, творчість думки, вплив громади, політична рівність громадян, практичне осягнення афінських законів тощо). Афінський соціально-політичний інститут державної влади у новогрецький період *продовжував залишатись* основним структурним елементом

¹ Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 87.

² Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – С. 52.

³ Балух В. О. Історія стародавньої Греції : курс лекцій / В. О. Балух, Ю. І. Макар. – Чернівці : Золоті литаври, 2015. – С. 95.

виховного простору. Його виховна функція характеризувалася такими ознаками: за способом дії – *опосередкована*, за терміном часу – *тривала*, за змістовим спрямуванням – *соціалізаційно-виховна*.

г) інститут сім'ї як суб'єкт виховних впливів

Вагомим соціальним інститутом і суб'єктом виховних впливів у структурі афінського суспільства була сім'я. На відміну від Спарти, афінська сім'я виступала більш значимою соціальною структурою і мала ряд *специфічних особливостей*. Ця специфіка обумовлювалася розумінням сутності жінки і чоловіка як людських індивідів, їх соціальних ролей у сім'ї та, відповідно, батьківських функцій.

У свідомості греків панував принцип підпорядкування тілесного (жіночого) начала розумному (чоловічому). Символічна асоціація чоловічого з раціональним і жіночого з емоційним міцно утвердилася в афінській філософії та традиціях сімейного і духовно-громадського життя. Дослідники вважають, що в Афінах, склалася моногамна сім'я вільного громадянина. Оптимальний шлюбний вік для чоловіків становив 30–35 років, а для жінки 12–14 років. Афінську сім'ю можна вважати класичною формою одношлюбності. Проте, моногамія існувала лише для жінок, а переважна більшість чоловіків мала можливість зустрічатись з гетерами для задоволення власних духовних і фізіологічних потреб¹. І хоча реформи Солона (594 р. до н. е.) були спрямовані на захист інституту шлюбу, становище жінки і її виховання продовжувало залишатись другорядною проблемою суспільства. Вступ у шлюб вважався обов'язковим. Однак безшлюбність для чоловіка не тягнула за собою ніяких наслідків; вона розглядалась як нещастя, оскільки тягнула за собою припинення роду. Реформи Солона реалізовували принцип «подвійної моралі», який дозволяв чоловікові дошлюбні і позашлюбні стосунки, а жінці категорично забороняв. У разі зради дружини чоловік мав право на розлучення і на покарання за нанесену образу. Жінка проживала у жіночій частині будинку (гінекеї) та без дозволу і супроводу не могла виходити з дому. Коло її інтересів обмежувалося домашнім господарством і сім'єю. Їй категорично заборонялось відвідувати театральні вистави та інші громадські

¹ Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки : навч. посіб. / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2005. – С. 77.

видовища. Закон і звичай регламентував життя афінської жінки¹. Другорядний статус жінки у сім'ї закріплював таке ж її становище й у суспільстві. Соціальна і сімейна неповноправність жінки обумовлювала традиції сімейного виховання та роль матері у ньому.

Обов'язком матері було навчити дівчинку прясти, шити, ткати тощо, управляти господарством. Особливим предметом материнських турбот була краса доньки. Дівчинку вчили доглядати за собою та красивим манерам. Особливу увагу звертали на моральне виховання. Найвищими чеснотами дівчини вважались чесність, покірність, бережливість. Дочка знаходилась під опікою батька до заміжжя, а після – під опікою чоловіка². Л. Модзалевський вважає, що особливі учительки, до яких рабині водили дівчаток, учили їх читати, писати, співати і грати на лірі³. Автор також пише, що при національних святкуваннях дівчата утворювали процесії і очолювали хори. Очевидно, це вимагало наявності хоча б елементарної освіти.

Побут афінської жінки

Отже, в сім'ї відбувалась цілеспрямована підготовка дівчаток до громадського і сімейного життя, до виконання соціальної ролі дружини і матері. Статус і роль жінки в афінському суспільстві обумовили існування саме сімейного виховання як виду виховання, яке найефективніше адаптувало дівчинку до умов її життя в

¹ Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки : навч. посіб. / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2005. – С. 75–77.

² Брюлле Пьер. Повседневная жизнь древнегреческих женщин в классическую эпоху. [Электронный ресурс] / Пьер Брюлле. М. : Издательский дом: Молодая гарди, 2005.– Режим доступа: <http://e-libra.ru/read/254880-povsednevnyaya-zhizn-drevnegrecheskix-zhenshhin-v-klassicheskuyu-uroxu.html>

³ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 92.

афінському соціумі. Громадське виховання, зважаючи на статус жінки у суспільстві, було для дівчаток не актуальне.

Щодо виховання *хлопчиків у сім'ї*, то воно теж мало свої *особливості*. Л. Модзалевський наголошує, що в Афінах рішення стосовно життя новонародженого приймав батько. Проте, контроль за вихованням дітей у родині з боку держави (закони Солона) був. Загалом, в Афінах намагалися зберегти сім'ю як один із соціальних суб'єктів виховання дитини і саме на неї покласти тягар *соціальної відповідальності за виховання дітей*. Родина всією організацією сімейної життєдіяльності, міжособистісними стосунками, спілкуванням з іншими людьми демонструвала дітям, що є справедливим, а що ні, що є добрим, а що ганебним, священним чи негідним. «Дисципліна пронизувала увесь спосіб життя дітей в сім'ї. Вони мали їсти лише після батьків, вулицями ходити спокійно з опущеними додола очима та руками під плащем, до того ж, не мали права відвідувати ринок до 20 років. Дитина в Афінах знаходилася у повній залежності від родини до 18-річного віку. Якщо за цей час вона не засвоювала належного, то її звинувачували у поганій поведінці перед владою міста»¹.

З семирічного віку для *хлопчиків сімейне* виховання *доповнювалось шкільним і громадським*. До школи хлопчика супроводжував раб, якого називали «пайдагогос», що означало «провідник дитини». Шкільне і громадське виховання для хлопчиків, порівняно з сімейним, було основним. Громадське виховання хлопчиків-підлітків, як і у Спарті, передбачало наявність дорослого *наставника*, що призвело до поширення в афінському суспільстві педерастії як вагомого педагогічного засобу. Л. Модзалевський пише: «Такі стосунки могли виникнути лише на ґрунті такого широкого суспільного життя, яке було у Греції, де чоловік більше проводив часу у палестрі і на міській площі, ніж в сімейній сфері з її нерозлучним атрибутом – жінкою»². Автор також вважає, що другою причиною поширення педерастії, було притаманне грекам *відчуття краси*. Любов до гармонії і краси, що виражалась у гімнастиці, привела греків до поширення педерастії, яка розглядалась як один із важливих засобів виховання юнацтва. «Натхненний любов'ю був по відношенню до свого улюбленця і другом, і учителем, і батьком, у всьому служив йому постійним прикладом, спостерігав за ним у гімнасії, наставляв його у всіх тонкощах і вимогах громадського

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Н. Г. Мартынов, 1892. – С. 65.

² Там само. – С. 67.

життя, був його представником на народних зборах, у кожній боротьбі був на його стороні, стимулював його до хоробрості, йшов попереду нього у битві і, якщо, було необхідно, гинув за нього. Улюбленець також був пов'язаний зі своїм покровителем самими тісними узами любові та щирості»¹.

І. Блох акцентує увагу на причинах і наслідках виникнення педерастії як методу виховання: «Любов до краси чоловічих форм вироблялась у гімназіях і в інших громадських місцях, де знаходилась оголена молодь, і, де вона спільно займалась тілесними вправами. Під час великих свят і в театрі також випадала нагода любитись чоловічою красою і силою»

Визнання педерастії як методу виховання на рівні держави і суспільства перетворило його в *основний соціальний метод* виховання хлопчиків. Педерастія у Стародавній Греції виступає як важлива *політико-педагогічна традиція виховання* чоловічої молоді. Педагогічна цінність цього методу виховання у грецькому суспільстві зберігалася до V століття до н. е., до початку персидських воєн, коли його педагогічний характер поступово втрачається. І. Блох робить наступне припущення: «З ослабленням стосунків між юнаками і дорослими чоловіками (в еллінську епоху, можливо, у зв'язку з тим, що у ту пору на сцену виступили гетери) *індивідуальний, духовний і соціальний* моменти в гомосексуальному коханні все більше і більше відходили на другий план, поступаючись місцем чисто фізичному захопленню. Римляни перейняли від греків уже лише цю сторону кохання до хлопчиків»².

Отже, основних *причин поширення* такого методу виховання як *наставництво (педерастія)* було декілька: на ментальному рівні – розмежування понять шлюб і кохання, схильність греків до споглядання краси людського тіла; на соціальному – громадський спосіб життя чоловіка, другорядний статус у суспільстві вільної жінки-громадянки.

Таким чином, *соціокультурні особливості розвитку сім'ї* як соціального інституту, протиставлення шлюбу і кохання у суспільній свідомості, своєрідність сімейних стосунків між чоловіком і жінкою, громадський спосіб життя чоловіка та другорядний статус у суспільстві вільної жінки-громадянки стали тими *детермінантами*, що обумовили специфіку сімейного виховання. Потрібно наголосити,

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Н. Г. Мартынов, 1892. – С. 67.

² Блох И. История проституции [Электронный ресурс] / И. Блох. – СПб. : АСТ-Пресс, 1994. – С. 73. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/111358/read>.

що вказані детермінанти багато у чому співпадають з детермінантами, що визначали і характеристики сімейного виховання у Спарті, де сім'я як суб'єкт виховання була надзвичайно малозначущою. Разом з тим, в Афінах такі соціокультурні особливості суспільного життя як високий економічний статус сім'ї, соціальне і майнове розшарування громадян та їх політична рівність стали тими чинниками, що посилили, у порівнянні із Спартою, значимість сім'ї у вихованні дітей та обумовили виникнення *приватної системи навчання*. Відповідальність родини і дитини (сім'я відповідальна до 18 років) за результати виховання перед громадою свідчать про намагання держави контролювати приватний характер сімейного виховання і впливати на його результати.

Виховна функція сім'ї як соціального інституту характеризувалась наступними ознаками: за способом дії – *опосередкована*, за терміном дії – *тимчасова*, за змістом – *соціалізаційно-виховна*.

д) інститут освіти

У IV столітті до н. е. в Афінах виник один із найважливіших соціальних інститутів системи виховання – *школа*, яка стала невід'ємною, органічною частиною життя суспільства. Шкільне виховання в Афінах додавалося до сімейного і було тісно інтегроване у громадське. І хоча школи були приватними, вони працювали під контролем держави. «За усім процесом виховання здійснював нагляд *спеціальний орган – ареопаг*. Особливо він стежив за моральним вихованням дітей і юнацтва. За порушення соціальних норм карав дуже жорстко»¹.

Л. Модзалевський зауважує, що за своїм характером афіняни були схильні до навчання. Проте, для ремісничих і підприємницьких занять більш важливими були практичні уміння, ніж наукова освіченість, тому основна маса вільного громадянства залишалась малоосвіченою. Лише багаті громадяни мали можливість дати освіту своїм дітям. Той, хто хотів, щоб його вважали справжньою, благородною особистістю, був зобов'язаний проходити гімнастичний курс у педотриба (учителя гімнастики) в палестрі, загальний мусичний курс у кіфариста і навчальний – у граматиста (елементарного учителя)².

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 91.

² Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 87–91.

Фізичне виховання греків

В історико-педагогічній літературі питання щодо структури афінського шкільного виховання та його змісту не викликає особливих дискусій. На думку науковців, в Афінах існувало *два типи шкіл: мусичні і гімнастичні*. Це були різні освітньо-виховні заклади, що утримувались приватними учителями.^{1;2}

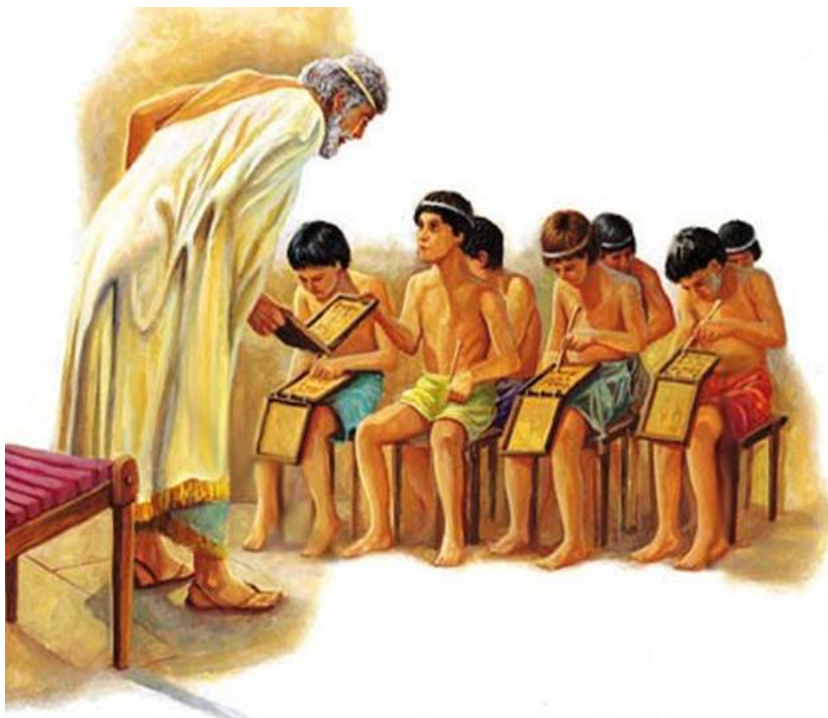
Шкільне виховання для хлопчиків розпочиналось після *7 років у школах кіфаристів і граматистів*. Це було, так зване, *мусичне виховання*. А. Джуринський пише, що мусична школа давала переважно літературну і музичну освіту з елементами наукових знань³. Навчання було індивідуалізоване: учитель займався спочатку з одним учнем, у той час як інші чекали своєї черги.

¹ ¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 46.

² Духавнева А. В. История зарубежной педагогики и философия образования / А. В. Духавнева, Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – С. 24.

³ Джуринский А. Н. История педагогики / А. Н. Джуринский. – М. : Владос, 2000. – С. 45–46.

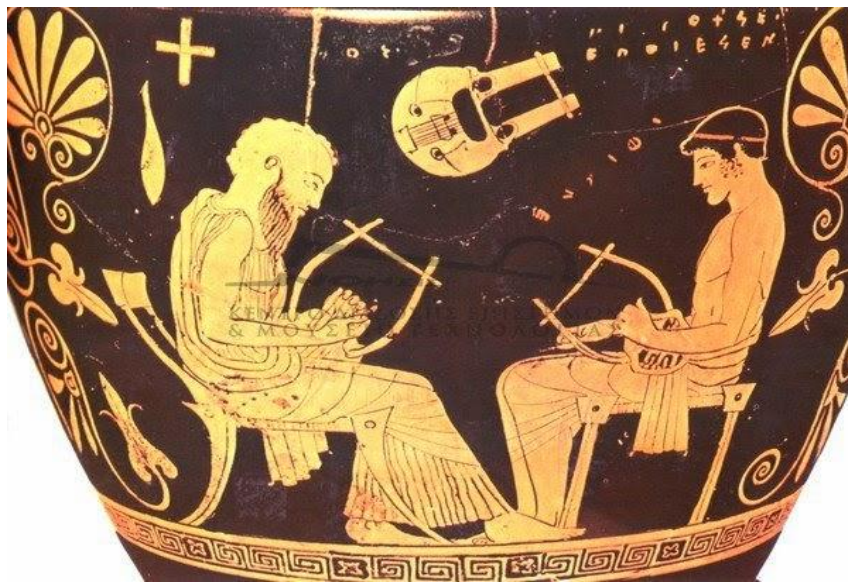
Мусичний курс ділився на два – літературний і, власне, мусичний. Метою вивчення літератури було моральне виховання. «Альфою і омегою шкільної освіти вважалося вивчення поем Гомера. «Іліада і Одиссея» не лише служили дидактичним матеріалом при вивченні грамоти і музики, але і формували у юних громадян уявлення про систему ціннісних координат суспільства,

Афінська школа

залучали до народних традицій»¹. Поеми вчили захоплюватися силою духу, висловлюватися красномовно, знайомили з військовими подвигами, розповідали про героїчне минуле народу, про життя після смерті, про богів.

Мусичний курс мав на меті *облагодження характеру* через оволодіння музичними інструментами та музичною грамотою. Займаючись музикою, хлопчики вивчали закони віршування, ритміку і мелодіку, що давало їм можливість сформувати почуття гармонії. Вважалося, що музика може вплинути на біологічну природу людини, гармонізувавши її біологічні ритми з ритмами природи та всього суспільства. Таким чином, вивчення музики

Заняття у мусичній школі. Художній розпис вази

¹ Джуринский А. Н. История педагогики / А. Н. Джуринский. – М. : Владос, 2000. – С. 45–46.

переслідувало абсолютно *соціальну мету* – ефективно адаптувати дитину до умов соціального і природного середовища.

П. Монро вважає, що афінський хлопчик одночасно відвідував обидві школи, хоча це були різні заклади. *Мусичні школи* часто розташовувались в *храмах* або публічних закладах. Протягом навчання хлопчик знаходився під опікою педагога, раба або слуги, які відповідали за його виховання.

В 13–14 років хлопчики переходили до *палестри*. «У палестрі розпочиналось вивчення різноманітних фізичних вправ. Термін «палестра» пов'язаний з будівництвом спеціальних приміщень для боротьби (палестр), які замінили турнірні майданчики під відкритим небом. Зміст загальної фізичної підготовки у палестрі відображав комплексний *іспит* – *пентатлон*. Він включав біг, стрибки у довжину, метання списа і диска, боротьбу. У палестрі також навчали прийомам рукопашного і кулачного бою та боротьбі вільним стилем. Окрім того, підлітків учили метати каміння, бігати зі зброєю, їздити верхи, стріляти з лука та плавати. Продовжувалось моральне й політичне виховання, яке відбувалось у формі бесід¹.

Тренування молодих атлетів в палестрі

Поряд з палестрами у період розквіту Афін на перший план вийшли *гімнасії*. Гімнасії представляли в Афінах вищу освіту. Тут вивчали риторику, етику, логіку, географію, а також гімнастику. Це були державні заклади, що виконували як навчально-виховну функцію для молоді, так і соціально-педагогічну функцію самоосвіти і самовиховання для дорослих чоловіків, що мали статус вільних

¹ Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 70–71.

громадян¹. Таким чином, гімнасії мали подвійне призначення – навчально-виховні заклади для молоді та *громадські клуби* фізичної культури для дорослих.

У гімнасіях з 16 до 18 років продовжували навчатись діти заможних батьків. Підлітки удосконалювалися в різноманітних науках, а також у гімнастиці. Програма фізичної підготовки юнаків у гімнасії співпадала з вимогами п'ятиборства для дорослих, а з часом була доповнена прийомами кулачного бою і плаванням. Система фізичного загартування молоді мала свої особливості – відбувалось послідовне ускладнення фізичних вправ відповідно до фізичних можливостей дітей. У школах учнів навчали доглядати за своїм тілом, застосовуючи гігієнічні заходи, такі як купання, обтирання тіла водою, розтирання його маслом і масаж.²

Гімнасії були центрами інтелектуального життя поліса. Для них будувалися монументальні будівлі. Як і в палестрі, тут були місця для гімнастичних вправ, парки, алеї та зали, прикрашені статуями богів та героїв. При кожній гімнасії обов'язково існувала бібліотека³.

Утримання гімнасій здійснювалось за рахунок держави і літургій (обов'язків), що накладалися на спроможних повноправних громадян. Обкладений літургією на користь гімнасія громадянин, отримував титул гімнасіарха і вважався покровителем навчального закладу. Заможні громадяни вважали за честь зайняти виборну посаду керівника гімнасії, попри те, що вона була пов'язана із великими особистими витратами.

В Афінах було три гімнасія: «Академія» «Лікей» і «Кіносарг». Найбільш відомою була Платонівська «Академія», яка знаходилася в північно-східній частині міста, в гаю, присвяченому міфічному герою Академу. На його честь навчальний заклад отримав свою назву. В садах Академа стояли жертovníки, присвячені музам і Прометею, який, згідно із легендою, подарував людям писемність. Саме тут Платон збирав своїх учнів. А. Кузьмінський вважає, що метою «Академії» було вшанування муз, розвиток філософії, математики, астрономії, природничих наук. Платонівська академія існувала

¹ Мартіросян Л. А. Передумови становлення та розвитку вищої освіти у Європі / Л. А. Мартіросян // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2013. – № 8. – С. 8–14.

² Мартіросян Л. Фізична культура, як соціально-педагогічний засіб формування здорового способу життя західноєвропейського суспільства: історичний аспект / Л. Мартіросян // Сприяння здоров'ю дітей та молоді: теоретико-методичні аспекти : матеріали IV Міжнар. соц.-пед. конф. (29–30 верес. 2009 р.) / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; [голов. ред. П. М. Гусак]. – Луцьк, 2009. – С. 253–261.

³ Стародавня Греція [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Стародавня_Греція

більше, ніж тисячу років¹. Це був праобраз першого вищого академічного начального закладу.

«Лікей» Арістотеля розташовувався у східній частині міста при Храмі Аполлона Лікійського. Він функціонував близько восьми століть. У «Лікеї» велика увага приділялась вивченню філософії, фізики, математики та інших природничих наук. Окрім навчальних занять, які проходили у формі лекцій та бесід, проводились наукові дослідження. Це дає підстави вважати «Лікей» першим прототипом таких навчальних закладів, як лицей та університет. Самого Арістотеля вважають першим професором в історії європейської освіти. Він започаткував викладання таких навчальних курсів, як етика, логіка, зоологія, ботаніка, анатомія. Його лекторські конспекти – трактати – стали підручниками в епоху Середньовіччя. Ідеї Арістотеля про необхідність об'єднання вчених для розвитку науки та поєднання загальної освіти з професійною дали поштовх для створення перших європейських університетів².

«Кіносарг» був розташований на Кефійській дорозі. Поряд з ним розташовувалось святилище Геракла, легендарного напівбога-героя. Свою назву гімнасій отримав на честь подвигів Геракла, в одному з яких згадується біла собака «кіно аргос», на честь якої був названий гімнасій. Статус напівбога, яким був Геракл (народжений від шлюбу бога Зевса і смертної жінки Алкмени), обумовив особливість навчального закладу: тут могли навчатись неповноправні громадяни. У гімнасії «Кіносарг» працював зі своїми учнями Антисфен, засновник філософської школи кініків.

В епоху еллінізму (III – I ст. до н. е.) у сфері грецького виховання і освіти відбулись важливі зміни, які торкнулися вищої школи. Найперше, змінився зміст навчання у гімнасіях: воно набуло теоретичного характеру, гімнастичне виховання почало відходити на другий план. «Академія» і «Лікей» продовжували давати повноцінну вищу освіту, проте зміст навчання став теоретично-філософським. В Афінах виникають ще дві філософські школи – «Портик» (стоїчна школа) і «Сад» (школа епікурійців). Хоча усі школи носили філософський характер, кожна з них мала певну спеціалізацію: в «Академії» надавалась перевага математиці; в «Лікеї»

¹ Кузьминский А. И. Педагогика высшей школы : учеб. пособие [Электронный ресурс] / А. И. Кузьминский. – К. : Знание, 2005. – 486 с. – Режим доступа: <http://banauka.ru/4.html>

² Там само.

зосереджувались на вивченні природознавства, історії, теорії музики; у «Портику» і «Саді» – філософії¹.

**Рафаель Санті. Афінська школа.
Фреска в Ватиканському палаці**

Огляд шкільного виховання в Афінах свідчить, що воно було спрямоване на формування соціальності дітей і юнаків, формування у них моралі і таких норм поведінки, що сприяють зміцненню держави. Про це свідчать такі слова присяги юнака, коли він отримував статус громадянина: «Я бажаю залишити після себе вітчизну не в гіршому, а в кращому стані. Охоче за будь-яких часів я готовий підкорятися суддям і законним статутам та не допущу, щоб інші зневажали або не дотримувалися їх»². Після присяги його ім'я записували в громадянські списки.

Серед методів виховання у школі переважали соціально-педагогічні: тиск соціальних норм (необхідність дотримання правил поведінки, контроль з боку ареопагу), групові фізичні вправи разом з дорослими, схвалення та осуд старших, наявність дорослого наставника, фізичні покарання (іноді до смерті), бесіди на моральні теми, приклад героїв. Дисципліна в афінській школі, як і вдома, була

¹ Мартіросян Л. А. Передумови становлення та розвитку вищої освіти у Європі / Л. А. Мартіросян // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. 2013. – № 8. – С. 12.

² Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 91.

суворою, але не такою жорсткою, як у Спарті. П. Монро пише, що *грецьке виховання* було, перш за все, *практичним і діяльним*, а уже потім ученим. Грецькі школи намагались сформувати поведінку дитини через вироблення у неї правильних звичок методами і засобами фізичного виховання, і лише після цього розпочинали навчання¹.

З остаточним оформленням в Афінах *демократичного устрою* (реформи Солона у 594 р. та Клісфена у 509 р. до н. е.) відбулися значні зміни у *змісті шкільної освіти*. Фізичне загартування стало поступатися місцем *розумовій освіті*. Якщо інтелектуальне виховання раніше базувалось на вивченні літератури, то тепер у ньому переважає *форма, а не зміст*, її вивчення має на меті естетичне задоволення. Так виникає *граматичний зміст* навчання. З'являється музика нового типу, мета якої також полягає в *естетичному задоволенні*. Усі ці нововведення *нівелюють соціальний зміст мистецтва як засобу навчання та активізують індивідуалістичні прагнення особистості*. П. Монро пише, що колишня *моральна основа виховання* була замінена *системою освіти*, яка висунула на *перший план теоретичне навчання*. Виховання стає «книжним» і *теоретичним*. *Посилення граматики і риторики* знищило старий порядок і старий метод та *зробило з виховання процес теоретико-освітній*. Відбулися зміни і в системі *фізичного та гімнастичного виховання*. Якщо попередня мета виховання – загартувати громадянина для служіння державі, то тепер – *естетична насолода*. Школа стає основним осередком виховання, яке має на меті *розумово-освітні та індивідуальні цілі*².

Л. Модзалевський пише, що справа грецького виховання розвивалась до тих пір, поки грецький народ не втратив своїх сил і не зупинився у своєму розвитку. З часу політичного падіння Греції втратилось почуття краси і міри, мистецтва і науки. Вони перестали бути загальною потребою усього народу та перейшли в тісні рамки шкільного навчання³.

Отже, сказане дає підстави зробити висновок, що соціальний інститут освіти (школа) в афінському полісі виник як відносно стійка форма соціальної практики, що забезпечувала функціонування

¹ Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 82–83.

² Там само. – С. 98.

³ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 93.

суспільного життя афінської громади та необхідні соціальні зв'язки і відносини, що її характеризували. Розвиток афінської шкільної освіти, її структури, змісту навчання і виховання відбувався відповідно до соціокультурних змін самого суспільства. У *старогрецький період школа існувала як доповнення до соціально-педагогічного впливу багатьох інших соціальних інститутів. Шкільне виховання* тісно інтегрувалось з громадським і розглядалось як його органічна і невіддільна частина. Весь зміст шкільного навчання був соціально спрямованим і виступав як частина загального процесу соціалізації дитини. Соціокультурні зміни у *новогрецький період* обумовили зростання *питомої ваги школи* у структурі виховної системи і поступово призвели до *занепаду її соціально-інституційного компоненту*. Загалом, грекам вдалося створити унікальний освітньо-виховний інститут, який формував дитину як особистість з чітко визначеною системою ціннісних координат. Термін “пайдейя” (від *гр. pais* – дитина), який в греків означав виховання, був стрижнем шкільної освіти. Він забезпечував реалізацію суспільного ідеалу – «калокагатія» (від *гр. kalos* – прекрасний і *agathos* – хороший, добрий), коли людина поєднує у собі красу ідеального тіла і моральну досконалість при перевазі останнього.

Виховну функцію соціального інституту освіти можна схарактеризувати: за способом впливу як *цілеспрямовану*, за терміном дії – *дискретну* і *навчально-виховну* за спрямуванням.

3.3. Специфічні інститути культури у структурі системи виховання

Швидкість культурного розвитку грецького суспільства не має аналогів в історії стародавнього людства. Усього за чотири-п'ять століть був пройдений величезний шлях від релігійно-міфологічного мислення до філософії і науки, від фольклорних форм міфології і героїчного епосу до справжньої літератури, від примітивних орнаментальних розписів ваз і примітивних бронзових чи теракотових статуєток до пластичної досконалості класичної та елліністичної скульптури і живопису. За цей час греками було зроблено величезну кількість різноманітних відкриттів у всіх сферах інтелектуальної і художньої творчості. Завжди і у всьому вони були

першовідкривачами. Грецька цивілізація була у повному розумінні слова універсальною¹.

Пояснюючи причини такої універсальності Ф. Кессіді акцентує увагу на феномені обдарованості греків. Саме вона забезпечила їм таке місце в історії людства, на яке не може претендувати ні один інший народ. *Генетична мутація*, що обумовила їх «універсальну обдарованість», унікальна: йдеться про функціональну асиметрію мозку людини. Суть її полягає у тому, що у лівій частині мозку локалізовано логічне мислення, у правій – художнє. Логічне мислення є дискретним (перервним) і аналітичним, яке реагує на протиріччя у судженнях, чого не можна сказати про художнє мислення. Для нього є характерним образне, неперервне і синтетичне мислення, що забезпечує цілісність сприйняття. Універсальна обдарованість стародавніх греків, особливо афінян, полягала у тому, що у них обидва типи мислення були надзвичайно розвинуті. Цей факт один із самих унікальних феноменів в історії людства².

Універсальна обдарованість греків, їх тип мислення визначили особливості їхнього характеру. Ф. Кессіді наводить приклади, де проявляється характер греків – спортивні ігри були спрямовані на здобуття слави і визнання, а не на військово-утилітарні цілі. Самоцінність знання, допитливість, «споглядальне життя» (*bios theoretikos*), не пов'язані з утилітарними прагненнями, були найкращою формою життя для багатьох мислителів, оскільки вони присвячували його пошуку істини – вищій формі творчої діяльності (див. Аристотель. *Метафізика*. II, 988a 10). Незвичний політ фантазії греків дав світу прекрасну і оригінальну міфологію, драму, театр, трагедію і комедію. Вони дали світу великих філософів і учених, поетів і художників. Їх можна назвати, певною мірою, «літаючими у хмарах», мрійниками і теоретиками, що зайняті абстрактними проблемами. Греки були на диво високообдарованим народом³.

Саме ця обдарованість дала можливість грекам створити унікальну культуру, у тому числі, й систему виховання, яка стала

¹ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб: Алтея, 1998. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija__1998.pdf

² Кессиди Ф. Х. К проблеме «греческого чуда» [Электронный ресурс] / Ф. Х. Кессиди // Пустовит А. В. История европейской культуры : учеб. пособие. – К. : Межрегион. акад. управления персоналом, 2004. – 400 с. – Режим доступа: <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/pustovit-istoriya-kultury/kessidi-k-probleme-grecheskogo-chuda.htm>

³ Там само.

невичерпним джерелом ідей для розвитку сучасної європейської цивілізації. Ю Андреев пише, що уперше в історії людства греки створили умови для вільного і всестороннього розкриття усіх фізичних і духовних можливостей, закладених природою у кожній окремо взятій людській особистості. Кожен громадянин поліса міг виконувати декілька соціальних ролей одночасно, чергуючи заняття торгівлею, сільським господарством, політикою або військовою справою з атлетичними вправами, співами, грою на музичних інструментах, участю у філософських диспутах тощо. Тому усі види соціальної та духовної активності розвивались рівномірно, збагачуючи загальний фонд грецької культури¹. Наведені характеристики її особливостей, зроблені відомим дослідником античності Ю. Андреевим відобразилися в афінській культурі.

Грецька культура встановила еталон прекрасного в архітектурі, скульптурі, музиці, літературі, який зберігся до наших днів. Цей еталон «калокагатії» надав художньо-мистецького характеру і змісту усій системі афінського виховання. Культура стала його квінтесенцією, у якій зосередилися суть і зміст грецької «пайдеї», яку розуміли як цілісність людської особистості і велич її душі. «Гармонія тілесного і духовного, внутрішнього і зовнішнього – центральна тема старогрецького мистецтва. У статуях богів і героїв утілений канон ідеального людського тіла; афінська драма представила цілісні могутні характери, що поєднують високий інтелект і моральну чистоту, мужність, гуманність, непоборну силу волі»². Калокатія обумовила основи пайдеї – мусичне і гімнастичне виховання. «Гімнастика для тіла і музика для душі – так охарактеризував цю систему виховання Платон»³.

Афінська культура не лише визначала суть і зміст навчання, його види, але й сама була потужним суб'єктом виховних впливів. Ці впливи концентрувалися у діяльності різноманітних специфічних соціокультурних інститутів: інститут фізичної культури, інститут мистецтв, інститут релігії тощо. Кожному з них була притаманна виховна функція, що перетворювало вказані інститути на важливі

¹ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб: Алтея, 1998. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizaci_i_SPb_Aleteija__1998.pdf

² Пустовит А. В. История европейской культуры : учеб. пособие [Электронный ресурс] / А. В. Пустовит. – К. : МАУП, 2004. – 201 с. – Режим доступа: <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/pustovit-istoriya-kultury/index.htm>

³ Культурология : учеб. пособие для вузов / П. Ф. Дик, Н. Ф. Дик. – Ростов н/Д. : Феникс, 2006. – 384 с.

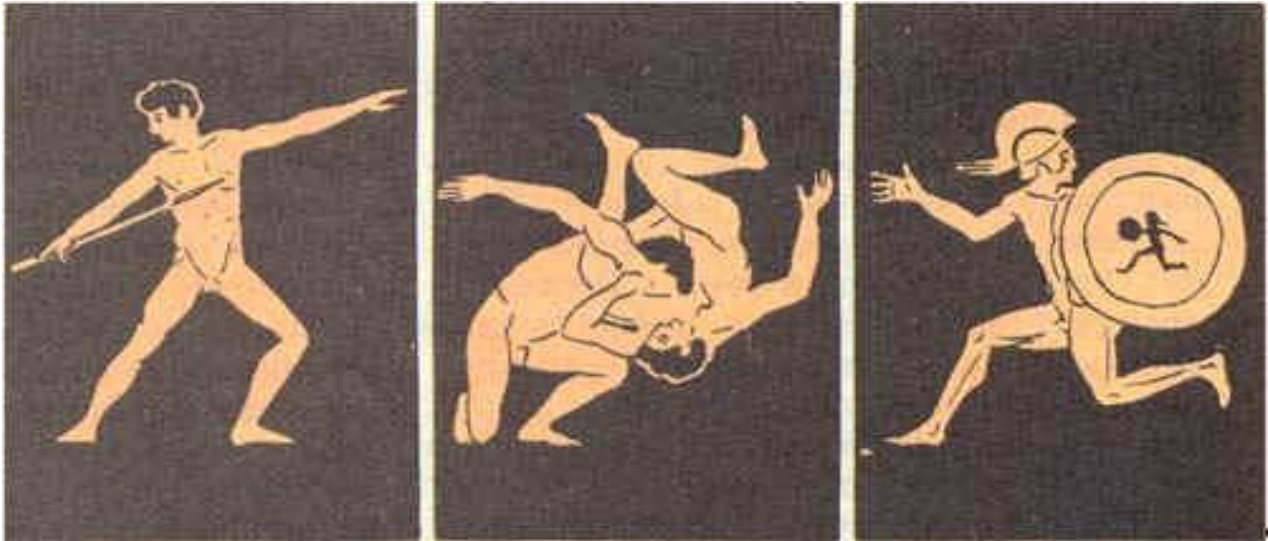
структурні компоненти виховного простору. Суспільний ідеал «калокагатії», що визначав зміст і форму духовно-мистецького життя афінського суспільства, перетворив їх у вагомий засіб досягнення мети виховання. Калокагатія у духовному і повсякденному житті, боротьба думок і свобода критики стали тією ідейно-духовною атмосферою, у якій розгортався весь виховний процес.

а) інститут фізичної культури

Основне завдання афінської системи виховання – усесторонній гармонійний розвиток особистості – вирішувалося за допомогою фізичної культури. Передумовою краси та гармонії тіла і духу були тілесне здоров'я та фізична міць. Як вважають науковці, *фізична культура – один із проявів матеріальної культури*. Тіло людини є об'єктом її діяльності. До культури фізичного розвитку відносять формування і зміну фізичних можливостей людини, профілактику і лікування, заняття спортом і активний відпочинок.

Греки вважали, що нездорове, миршаве, некрасиве тіло, його нескладні рухи ображають естетичний смак багатьох людей. Хороша людина повинна бути красивою, а красива – хорошою. Тобто, людина повинна турбуватись і про тіло, і про етос (настрій душі). Настрій душі означав психічне і моральне здоров'я. Лише поєднання усіх складових може забезпечити досконалість загалом. Греки славились умінням доглядати за тілом. Масаж, загартування, особиста гігієна – ось основні його засоби. Великою популярністю користувався гігієнічний і косметичний масаж. Існували спеціальні салони по догляду за шкірою обличчя, рук і волосся. Тут процвітав культ здоров'я і краси тіла. Показовим виявом вагомості фізичної досконалості у грецькій культурі стало виняткове положення фізичної культури у системі виховання. Основною складовою фізичної культури була антична гімнастика. Вона мала *чотири основні задачі*: гігієнічну, військову, естетичну і моральну. Із усіх існуючих грецьких полісів повна реалізація завдань античної гімнастики відбулась лише в Афінах¹.

¹ Мартіросян Л. Фізична культура, як соціально-педагогічний засіб формування здорового способу життя західноєвропейського суспільства: історичний аспект / Л. Мартіросян // Сприяння здоров'ю дітей та молоді: теоретико-методичні аспекти : матеріали IV Міжнар. соц.-пед. конф. (29–30 верес. 2009 р.) / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; [голов. ред. П. М. Гусак]. – Луцьк, 2009. – С. 253–261.

Спортивні змагання греків

Гімнастикою, не зважаючи на вік, займались усі громадяни Афін. Суспільна думка розглядала гімнастичні вправи, які виконуються спільно, як засоби розвитку дружби і любові до вітчизни. Гімнастика – це таке мистецтво, яке разом з гармонійним розвитком тіла, оживляє душу, а, отже, веде до розвитку суспільного життя. Тому гімнастика була виховним засобом не лише для юнацтва, а одночасно й навчальним заняттям для усього народу¹. Таке розуміння гімнастики надало їй *соціального характеру*.

Соціальний характер античної гімнастики посилювала агностика (змагальність). Принцип змагальності пронизував дух і усе життя не лише афінського, а й усього грецького суспільства. Його суть полягала у змаганні окремих особистостей і груп у різноманітних сферах життя з метою досягнення найкращого результату. Змагальність була присутня і в гімнастиці, і в танцях, і в музиці, і у словесних баталіях, і у виховному процесі².

Термін «гімнастика» походить від грецького слова «оголений». Антична гімнастика складалась із *трьох частин: рухливі ігри, палестрика і орхестрика*. Рухливі ігри – це вправи з м'ячем і кругом, біг, метання списа чи диска та інші вправи, що розвивають спритність. У рухливих іграх брали участь діти від одного до семи років під спостереженням батьків і вихователів. *Орхестрика* виникла

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 65.

² Мартіросян Л. Фізична культура, як соціально-педагогічний засіб формування здорового способу життя західноєвропейського суспільства: історичний аспект / Л. Мартіросян // Сприяння здоров'ю дітей та молоді: теоретико-методичні аспекти : матеріали IV Міжнар. соц.-пед. конф. (29–30 верес. 2009 р.) / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; [голов. ред. П. М. Гусак]. – Луцьк, 2009. – С. 253–261.

й розвинулась із ритуальних танців, тісно пов'язаних із стародавніми обрядами посвяти. Вона включала мистецтво рухатись і вправи, потрібні для розвитку спритності¹. Одночасно орхестрика була ввідним і додатковим до палестри навчанням. До неї відносили ігри з м'ячем, акробатичні вправи, обрядові, театральні і бойові танці².

В Афінах використовувались *спортивні форми фізичної культури*, які охоплювали не лише дітей, але і дорослих. Вони *мали колективний характер і соціальний зміст*. Загальновизнаним методом виховання у стародавніх греків були *спортивні ігри*. Л. Модзолевський акцентує увагу на ролі ігор у житті афінян. Навіть богів називали «друзями ігор». Особливої уваги надавали обладнанням місць для ігор: вони з'єднувалися з гімназіями і купальнями. Значна частина популярних ігор походила від гімнастики. Найулюбленішою грою, у якій брали участь навіть люди похилого віку і філософи, була гра у м'яч³. Таким чином, гра не лише забезпечувала фізичний розвиток, а й формувала потрібні індивіду *соціальні риси характеру*. Різноманітні ігри були невід'ємною частиною народних свят. Духовна потреба краси і гармонії *обумовила функціонування гімнасій і палестр* не лише як спеціально організованих навчально-виховних закладів для молоді, а як *громадських виховних клубів*.

Інститут фізичної культури був невід'ємною структурною частиною афінської системи виховання. Йому був притаманний: за способом дії – *опосередкований*, за терміном дії – *тривалий*, за змістом – *просвітницько-виховний* вплив.

Фізична культура і спорт у *навчальних закладах* складали зміст навчання і виховання, виступали як його засіб і форма. У цьому контексті їхні впливи на молодь набували *цілеспрямованої дії, дискретної* за терміном, *освітньо-виховної* за спрямуванням.

б) інститут свят і видовищ

Потреба удосконалення свого тіла залишалась у грека на все життя і після завершення навчання. Цій потребі фізичної і духовної гармонії і краси відповідали різноманітні *народні свята*. Тому громадське життя Стародавньої Греції характеризувалось наявністю значної кількості народних свят, яким був притаманний потужний

¹ Модзалеvский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалеvский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 65.

² Там само.

³ Там само.

виховний вплив не лише на дітей та молодь, а й на суспільство загалом.

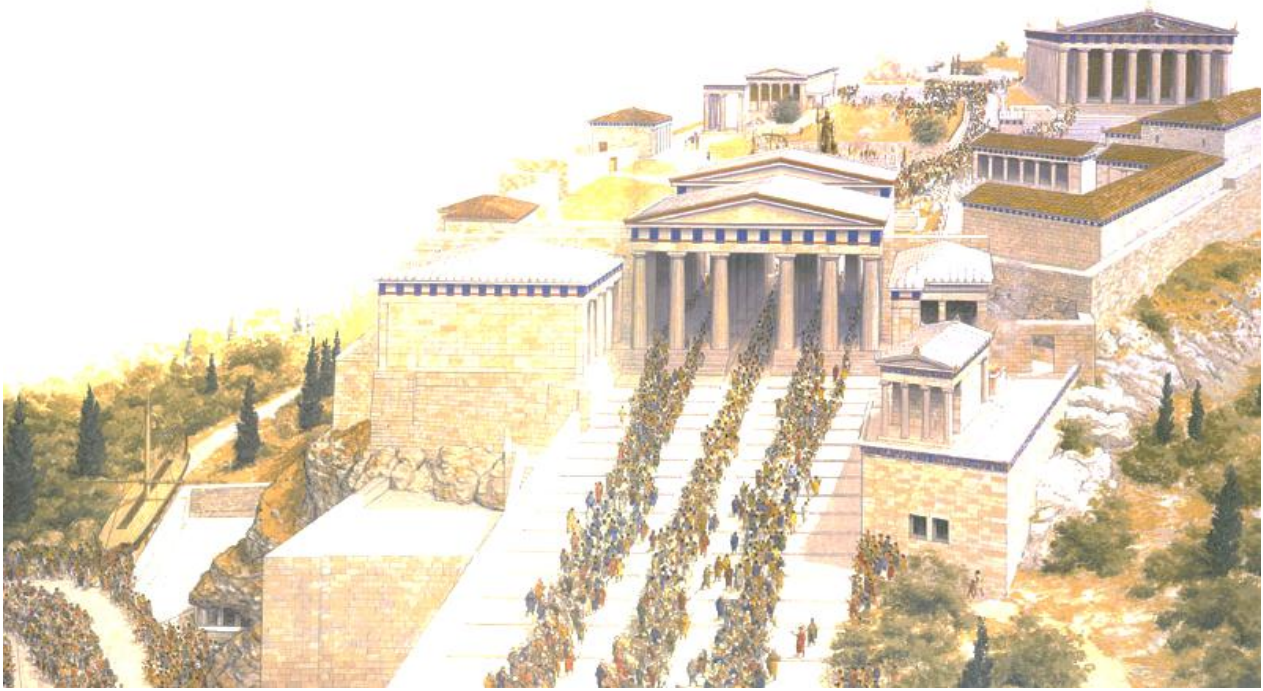
Ю. Андреев вважає, що до найбільш розповсюджених свят необхідно віднести *агон і симпозій*, які греки розглядали як священну гру, у якій могло взяти участь божество. *Агон* сприймався греками не лише як змагання у силі, швидкості тощо, а найперше, як своєрідний божий суд, кінцевою метою якого, було виявлення серед учасників ігор людей і міст, які мають покровительство богів. *Симпозій* розглядали як священну гру, яка відбувалася в інтимній атмосфері. Її учасники віддавали себе покровительству Діоніса. Мета і суть симпозія відображена у вислові поета Іонна Хіоського (V ст. до н. е.): «пити, веселитись і роздумувати про справедливість». З етно-психологічної точки зору симпозій був відображенням менталітету греків – устремління до універсальності і гармонійного збалансування духовних якостей людини. Гра (атлетична, застільна або будь-яка інша) настільки глибоко укорінилася в менталітеті греків, що її можна вважати важливою цінністю. Саме у ній вони вбачали сенс життя і найбільш привабливу ідеальну форму¹.

За своєю суттю усі культурно-спортивні і мистецькі дійства мали агональний характер. На думку Ф. Кессиді: «У всій історії людства мабуть не було народу більш проникнутого агональним (змагальним, полемічним) духом в ім'я здобуття слави, ніж стародавні греки. Цей дух пронизував усі сторони їх життя і діяльності будь-то публічне обговорення законів чи Олімпійські ігри, театральні постановки чи судові процеси. У давніх греків самі боги змагаються. Установка на агон чітко означена в гомерівському епосі родоплемінного періоду грецької історії: “Завжди бути першими, переважати над іншими”, – читаємо ми в “Іліаді” Гомера»².

У культурному житті афінського полісу було чимало різноманітних дійств: спортивні змагання, релігійні свята, театралізовані вистави, змагання з риторики, музики, поезії тощо. Більшість свят відбувалось на честь головних богів – Зевса, Афіни, Аполлона, Діоніса, Деметри.

¹ Андреев Ю.В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб: Алтея, 1998. С. 212- 222 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija__1998.pdf

² Кессиди Ф. Х. К проблеме греческого чуда [Электронный ресурс] / Ф. Х. Кессиди // Пустовит А. В. История европейской культуры : учеб. пособие. – К. : МАУП, 2004. – С. 135–143. – Режим доступа: <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/pustovit-istoriya-kultury/kessidi-k-probleme-grecheskogo-chuda.htm>

Афінський Акрополь у V ст. до н.е. Свято в Афінах

В Афінах свята Аполлона були досить чисельними (з календарного циклу п'ять місяців було присвячено Аполлону), причому перший і сьомий день кожного місяця також був присвячений йому. Головним святом Аполлона в Афінах були Фаргелії, що здійснювались у травні. Богу жертвували перші плоди та здійснювали спокутні обряди. Багаточисельними були й свята Діоніса. Самими значимими серед них були травневі свята на честь весни, коли Діоніса чествували як визволителя від зими (смерті природи). Найкращі твори грецького театру були присвячені цій темі. Свята Деметри – це землеробські свята. В Афінах також чествували Деметру як богиню закону і порядку.

Найбільше свят в Афінах було присвячено її покровительці – богині Афіні. На її честь було побудовано два чудові храми в Акрополі – Эрехтейон і Парфенон, а також колона Афіни-воїтельниці. Їй присвячувались Синойкії – свято об'єднання усіх територій Аттики. Але ці свята були лише підготовкою до Панафіней, які святкувались кожен рік. Раз на чотири роки, улітку, на честь народження богині Афіни святкувались Великі Панафінеї¹. У святі

¹ Иллюстрированная история религий : в 2 т. [Электронный ресурс] / Под ред. Д. Л. Шантепи де ля Соссей. – 2-е изд. – М. : Изд. отдел Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1992. – С. 283–287. – Режим доступа: <http://www.openreality.ru/school/religion/ancients/greece/#праздники>

брали участь не лише громадяни держави, а й багаточисельні гості. Свято складалось із святкової процесії (помпи), жертвоприношень (100 голів жертвних тварин), загальної трапези, спортивних, кінних і музичних змагань. Переможець отримував вінок з листя маслини і кружку оливкового масла із священного дерева. Свято відбувалось біля храму Афіни Парфенос (Діви), який і сьогодні є витвором архітектурного мистецтва. Храм був оздоблений відомим грецьким скульптором Фідієм. Парфенон зберігся до наших днів (зараз відбувається його реконструкція). У центрі храму стояла статуя богині Афіни, яка вражала красою і багатством. Статуя була виконана із використанням мармуру, слонової кістки і золота. На жаль, статуя богині Афіни не збереглась до наших днів. Історичні дані свідчать, що вона згоріла^{1; 2}.

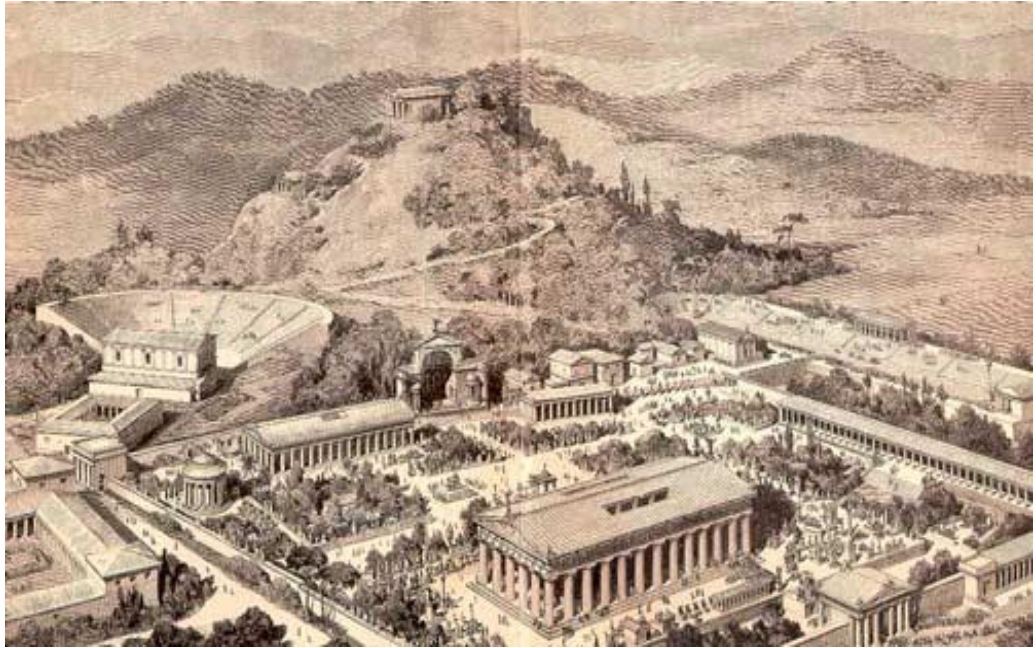
В Афінах було декілька свят, присвячених Зевсу, проте вони поступались святам інших богів. На честь бога взимку здійснювались обряди очищення і спокути. Найбільшим грецьким святом на честь бога Зевса були Олімпійські ігри, які проходили в Олімпії (VIII–IV ст. до н. е.). Вони включали спортивні змагання, театральні видовища і релігійні обряди. «Олімпійські ігри були святом для всіх греків. У ці дні наступав всезагальний мир, зупинялись військові конфлікти. Між полісами розпочинались спортивні змагання, які створювали політичний престиж місту не менший, ніж перемоги у військових баталіях. Перемога на Олімпійських іграх розглядалася греками як знак доброзичливості зі сторони богів до атлета-переможця і до міста, з якого він був родом. Переможця (олімпіоніка) співвітчизники вшановували як бога, на його честь будували пам'ятники, складали похвальні оди, влаштовували бенкети. На території Олімпії був розміщений іподром, стадіон з місцями на 50 тисяч глядачів, арена, гімнасій, двір, оточений колонадою з доріжками для бігу, майданчики для метань, боротьби, різноманітних фізичних вправ, ігор з м'ячем, кімнати для гігієнічних процедур, бані та жилі приміщення для учасників Олімпійських ігор. У програму зма-

¹ Храм богини Афины на Акрополе [Електронний ресурс] // Itishistory. Ru. – Режим доступу : http://www.itishistory.ru/1i/7_istoria_26.php

² Иллюстрированная история религий : в 2 т. [Электронный ресурс] / Под ред. Д. Л. Шантепи де ля Соссей. – 2-е изд. – М. : Изд. отдел Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1992. – С. 283–287. – Режим доступа: <http://www.openreality.ru/school/religion/ancients/greece/#праздники>

гань входили біг, боротьба, п'ятиборство (пентатлон), кулачні поєдинки, гонки на колісницях, біг у військовому спорядженні, перегони»¹.

Усі бажаючи взяти участь в іграх за рік до їх відкриття вносилися в особливі списки і давали клятву, що будуть готуватися до змагань не менше десяти місяців.

Стародавня Олімпія. Реконструкція

Підготовка відбувалась у спеціальних школах, перебування у яких оплачував сам учасник. За 30 днів до початку ігор усі потенційні учасники прибували в Олімпію на централізований збір і продовжували тренування під наглядом спеціальних суддів, які здійснювали допуск спортсменів до участі у змаганнях. Тренування відбувались у спеціальній гімнасії і палестрі. Жінкам не дозволялось брати участь в Олімпійських іграх і навіть заборонялось їх дивитись. У випадку порушення цієї заборони винну карали на смерть (скидали з гори). Тільки одна жінка, жриця богині Деметри, мала право спостерігати за ними із спеціальної ложі^{2;3}.

Повага греків до Олімпійських ігор та їх популярність пояснюється тим, що це були не просто спортивні змагання, а тим, що ці змагання відображали світогляд греків. Омріяний народом і

¹ Мартіросян Л. Фізична культура, як соціально-педагогічний засіб формування здорового способу життя західноєвропейського суспільства: історичний аспект / Л. Мартіросян // Сприяння здоров'ю дітей та молоді: теоретико-методичні аспекти : матеріали IV Міжнар. соц.-пед. конф. (29–30 верес. 2009 р.) / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; [голов. ред. П. М. Гусак]. – Луцьк, 2009. – С. 253–261.

² Стародавні олімпійські ігри [Електронний ресурс] // Вікі КДПУ. – Режим доступу : <http://wiki.kspu>

³ Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 97. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

оспіваний поетами ідеал гармонійно розвинутої людини – мислителя і атлета – реально поставав в образі олімпійського переможця¹.

Організація народних свят, окрім влаштування різноманітних видовищ (спортивних і театралізованих), включала видачу народу грошей на їх відвідування і пригощання глядачів. В V ст. до н. е. у часи правління афінського стратега Перікла (490–429 рр. до н. е.) в дію увійшов принцип, за яким державні кошти, що залишились після покриття військових витрат, могли використовуватись на організацію громадських робіт, святкові роздачі грошей для народу, влаштування

видовищ і пригощання народу. Влаштування видовищ і організація свят були самими пріоритетними видами діяльності держави². Л. Модзалевський пише, що свята греків були душею общинного життя, хоча їх внутрішнє джерело полягало в релігії, але вони знаходили свою основу також і в гімнастиці, і в орхестричних, художніх, музичних, наукових, бойових видовищах грецького

*Статуя Зевса в Олімпії роботи Фідія.
Реконструкція*

життя. На громадських святах кожен відчував себе греком і весь народ – єдиним грецьким народом, на протигагу усім не грекам-варварам. На таких святах зростало почуття усвідомлення єдності і формувалась любов до свого народу. Для прославлення богів і батьківщини виставлялась та внутрішня і зовнішня гармонія людської

¹ Мартіросян Л. Фізична культура, як соціально-педагогічний засіб формування здорового способу життя західноєвропейського суспільства: історичний аспект / Л. Мартіросян // Сприяння здоров'ю дітей та молоді: теоретико-методичні аспекти : матеріали IV Міжнар. соц.-пед. конф. (29–30 верес. 2009 р.) / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; [голов. ред. П. М. Гусак]. – Луцьк, 2009. – С. 253–261.

² Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М. : Акад. проект. – Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – С. 55.

природи, яка досягалась, перш за все, гімнастикою. Таким чином, гімнастика і гімнасії мали у Греції не шкільний характер, а загальнонародний, широко громадський характер¹.

Систематичність проведення великої кількості *народних свят, їх високий естетичний і мистецький рівень, участь у них молоді* дають можливість розглядати їх як важливий *соціальний інститут*, виховна функція якого характеризується наступними ознаками: за способом дії – *опосередкована*, за терміном дії – *тривала*, за змістовим спрямуванням – *просвітницько-виховна*.

в) інститут мистецтв

Схильність афінян до розуміння краси і гармонії обумовила визначну роль мистецтва у повсякденному житті греків і у системі виховання. Л. Модзалевський наголошував, що давні греки першими створили *вільне, незалежне від вірувань мистецтво*. Вони займалися ним ради нього самого і, таким чином, «дали людству новий важливий засіб піднесення і облагородження себе»². Ю. Андрєєв вважає, що велика таємниця грецького мистецтва полягає у точно вивірній пропорції між правдою життя і ідеальною, такою, що ніде не зустрічається, математичною гармонією. Лише «золота середина» допомогла грекам досягнути такої вершини³.

Архітектура і скульптура. Ці види мистецтва відносяться до так званих просторових. Об'єднує їх те, що їх твори найбільш довговічні, зберігаються віками. *Архітектура* (латин. *architectura*, гр. *architekton* – будівничий) – мистецтво проектувати і будувати будинки та інші споруди (також їх комплекси), що створюють матеріально організоване середовище, необхідне людям для їхнього життя і діяльності. *Мета цього виду мистецтва* – формування дійсності за законами краси при спорудженні будівель, що задовільняють потреби людини. Архітектура створює утилітарно-художній світ, відмежований від природи, такий, що протистоїть стихіям і дає людям можливість використовувати цей «олюднений

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 69.

² Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 69.

³ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб: Алтея, 1998. С. 283 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_SPb_Aleteija__1998.pdf](#)

простір» відповідно до їх потреб і можливостей. Видами архітектури є містобудування і ландшафтна архітектура¹.

Скульптура – один із видів просторових мистецтв, що з різних матеріалів створює об'ємні зображення. Основним предметом зображення у скульптурі є людина, але митець не копіює натуру – він створює нову форму, утілює творчу ідею. Вплив скульптури на духовний світ людини різнобічний. Вона організовує простір, прикрашає середовище, у якому живуть люди, стає ідейно-емоційним центром, увічніює істинно людське, робить те, що є для нас дорогим і священним, зримим і близьким².

Культурознавці вважають, що спадщина давньогрецької архітектури і скульптури відіграли важливу роль в формуванні і розвитку європейської цивілізації і вплинули на розвиток культури і мистецтва всього людства. Ці види мистецтва Стародавньої Греції тісно пов'язані з філософією, оскільки в їх основі лежать уявлення про силу і красу людини, яка знаходилася у тісній єдності і гармонійній рівновазі з навколишнім природним і соціальним середовищем. Розвиток суспільного життя в Афінах обумовив соціальний характер архітектури та скульптури, що надало їм неперевершеної досконалості та органічності, зробило зразком для наступних епох та вагомим суб'єктом виховних впливів у системі виховання³.

Архітектура і скульптура відносяться до матеріальної культури, про роль якої у вихованні ми уже говорили, розглядаючи природні умови життя афінського суспільства. Саме архітектура і скульптура надавали природному середовищу естетизму, краси, гармонійності тощо. Вони стали тими чинниками, які педагогізували природне середовище, перетворюючи його у виховний простір та суб'єкт виховних впливів на людину. Одночасно архітектуру і скульптуру потрібно розглядати як самостійні суб'єкти виховних впливів. Саме у такому контексті дамо коротку характеристику витворам мистецтва грецької архітектури та скульптури, не зупиняючись на мистецтві містобудування, досягнення якого ми розглядали у параграфі,

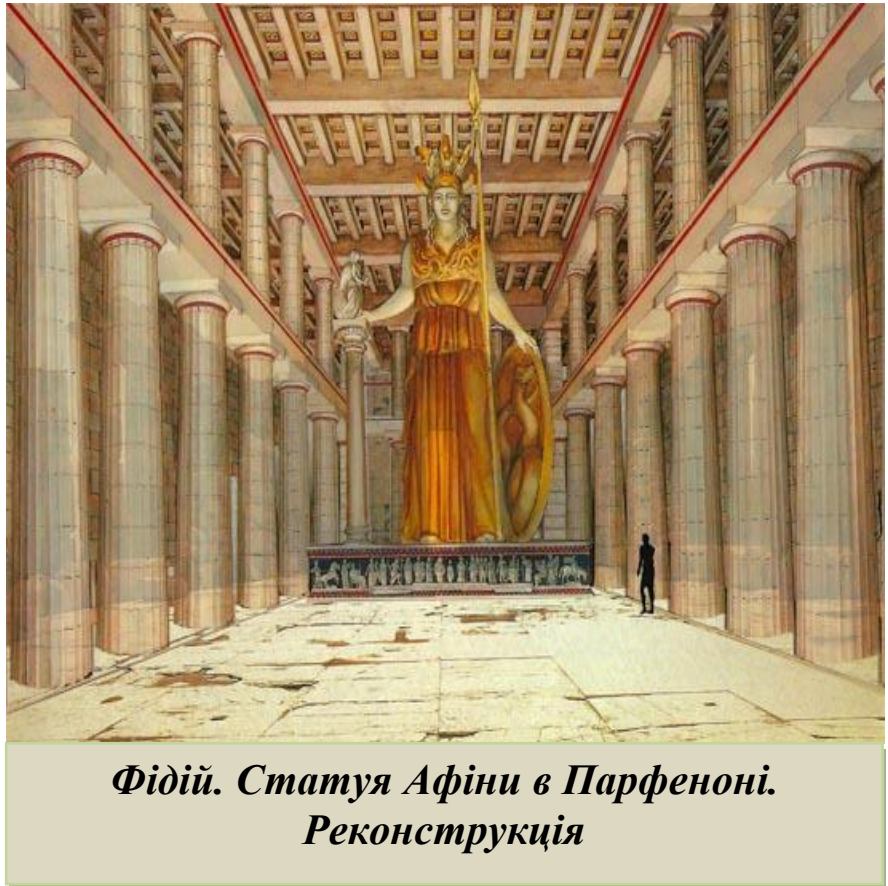
¹ Архитектура [Электронный ресурс] / Художественная энциклопедия // Академик. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_pictures/196/Архитектура

² Скульптура [Электронный ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D1%EA%F3%EB%FC%EF%F2%F3%F0%E0>

³ Архитектура [Электронный ресурс] / Художественная энциклопедия // Академик. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_pictures/196/Архитектура

присвяченому вивченню умов природного середовища проживання афінян.

У грецькій архітектурі склалося два стилі або ордери: доричний та іонічний. Під ордером в архітектурі розуміють певну систему поєднання і взаємодії несучих (підтримуючих) і несених (що перекривають) елементів. Грецькі архітектори ретельно розраховували розміри усіх частин будівлі, домагаючись найкращого співвідношення між

**Фідій. Статуя Афіни в Парфеноні.
Реконструкція**

ними – гармонії. Основна будівля грецької архітектури – храм. Особливе місце в античній архітектурі Афін посідає комплекс споруд Афіньського Акрополя (храм Ніки Аптерос, головний храм Афін – Парфенон). Усі храми зводилися цілком з мармуру. Крім храмів, грецькі зодчі зводили багато інших архітектурних споруд громадського призначення: стадіони, палестри, житлові будинки, театри.^{1;2}

Скульптура у Стародавній Греції досягла вершин свого розвитку. Скульптурні зображення виконувалися в основному з деревини, мармуру і бронзи. Відомою сторінкою давньогрецької скульптури була хрисоелефантинна техніка. Саме вона потребувала значних матеріальних ресурсів і коштовних та екзотичних матеріалів – золота та слонової кістки. Видатними скульпторами були Фідій, Мирон, Поліклет, Пракситель, Лісіпп. Фідій створив знамениту 12-метрову

¹ Всеобщая история искусств : в 6 т. Т. 1 : Искусство древнего мира [Электронный ресурс] / под ред. А. Чегодаева. – М. : Гос. изд-во «Искусство», 1956. – С. 147–227. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/ha//index.htm>

² Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / К. Куманецкий. – М. : Высш. шк., 1990. – 350 с.

статую Афіни. На Афіні розкішний шолом і святковий одяг. Обличчя богині і її руки Фідій зробив зі слонової кістки, а одяг покрив золотими пластинами. Очі були зроблені з коштовного каміння. Крім статуї Афіни, він створив іншу знамениту скульптуру із золота і слонової кістки – статую Зевса у храмі Зевса в Олімпії. Її зараховували до семи чудес стародавнього світу. Велетень Зевс (роботи Фідія) сидів на визолоченому троні. Обличчя, шия, груди і руки були виконані із деревини і покриті стулками різбленої слонової кістки. Широкий плащ бога прикривав його тіло, а вінець на голові, зачіска, борода та сам плащ були визолочені. Очі бога були зроблені із коштовного каміння^{1;2}.

Мирона особливо приваблювало завдання показати рух у камені. Серед творів Мирона найбільш відома статуя дискобола. Юнак завмер,

щоб в наступний момент розпрямитися і метнути диск. Статуї переможців змагань не були портретними, скульптори прагнули створити ідеальний образ громадянина³.

Одна з відомих статуй Поліклета – списоносець.

Автор втілив у скульптурі ідеал свого часу – гармонійно розви-

нену особистість. Він не тільки фізично досконалий як атлет-переможець, він доблесний громадянин і воїн, хоробрий і добрий.

Голова Афродити (копія) Пракситель

¹ Всеобщая история искусств : в 6 т. Т. 1 : Искусство древнего мира [Электронный ресурс] / под ред. А. Чегодаева. – М. : Гос. изд-во «Искусство», 1956. – С. 147–227. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/ha//index.htm>.

² Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / К. Куманецкий. – М. : Высш. шк., 1990. – 350 с.

³ Всеобщая история искусств : в 6 т. Т. 1 : Искусство древнего мира [Электронный ресурс] / под ред. А. Чегодаева. – М. : Гос. изд-во «Искусство», 1956. – С. 147–227. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/ha//index.htm>

Найзнаменитішим скульптором у IV ст. до н. е. був Пракситель. У той час майстри все більше уваги приділяли передачі почуттів свого героя, його переживань. Таким є створений Праксителем Гермес з немовлям Діонісом. Гермес зображений у момент, коли він зупинився в дорозі відпочити. Він розважає немовля гроном винограду. Пракситель не прагнув показати фізичну міць у постаті бога, а передає красу і грацію тіла. Інша уславлена статуя Праксителя – Афродіта Кнідська. Скульптор в образі богині кохання зобразив красу земної жінки. Статуя стояла у відкритому круглому храмі на острові Кнід. Багато людей спеціально приїжджали на Кнід, щоб побачити її, а юнаки закохувалися в неї як у живу жінку¹.

Аполлон 330 р. до н. е. Пракситель

Характерними рисами скульптури періоду еллінізму була динамічність, виразність, інтерес до людини та її емоцій. До найбільш визначних відносяться «Афродіта з острова Мілос» (Венера Мілоська), «Ніка Самофракійська», скульптурна група «Лаокоон», «Форнезький бик», портрет Демосфена і одне з чудес світу, яке не дійшло до нас, Колосс Родоський (висотою 35 м)².

¹ Всеобщая история искусств : в 6 т. Т. 1 : Искусство древнего мира [Электронный ресурс] / под ред. А. Чегодаева. – М. : Гос. изд-во «Искусство», 1956. – С. 147–227. – Режим доступа: <http://www.sno.pro1.ru/lib/ha//index.htm>

² Короткий курс лекцій з дисципліни «Історія мистецтва Західної Європи від Античності до наших днів» [Електронний ресурс] // Studme.com. – Режим доступу : http://studme.com.ua/158407204333/kulturologiya/istoriya_iskusstva_zapadnoy_evropy_ot_antichnosti_do_nashih_dney.htm

Отже, грецька архітектура і скульптура були проникнуті вірою у красу і велич вільної людини – громадянина поліса. Гармонійна досконалість форм, соціальний дух життєствердження і повага до особистості людини перетворили їх на потужний суб'єкт виховних впливів, а також на засіб, який з небувалою мірою окультував природне середовище проживання афінян, надавши йому виховних функцій. Архітектура і скульптура, відображаючи у художніх образах дійсність, концентрувала у собі головні особливості естетичного ставлення до світу, розвивала здатність афінян до творчості за законами краси.

Музика. Платон стверджував: «Виховання музикою необхідно вважати головним. Її Ритм і Гармонія глибоко входять у душу, оволодівають нею, наповнюють її красою і люблять людину красиво мислячою... Вона буде захоплюватися прекрасним, з радістю сприймати його, насичуватись ним, узгоджувати з ним свій побут»¹. Тому афіняни вважали, що музичне виховання є першоосною.

У Греції існували *спеціальні колегії* (об'єднання) співаків, музикантів, танцюристів; музика звучала під час урочистостей, ритуалів, ігор, супроводжувала театральні дії. Музичний інструментарій був представлений струнними, щипковими (кіфара, ліра), а також духовими інструментами. Давньогрецькими мислителями були вивчені найважливіші акустичні закономірності (Піфагор, Аристоксен), розроблена детальна ладова система та система нотації. Значне місце в трудах філософів приділено і музично-естетичним та музично-етичним проблемам (Платон, Арістотель). Музична культура древніх греків передувала культовій музиці християнської Європи наступних століть (візантійська музика, григоріанський спів). Вона визначила подальший розвиток європейської музики, давши більшості європейських мов також і сам термін – «музика» (від муз)².

Свій *виховний потенціал музика* повною мірою проявляє саме у сфері виховання і виступає як його вагомий засіб. Платон розцінював музику як допоміжний засіб гармонізації душі самої з собою, а Арістотель вважав, що музика була необхідна задля розумних дозвіллевих розваг. Музику вважали вихователською усього

¹ Пустовит А. В. История европейской культуры : учеб. пособие [Электронный ресурс] / А. В. Пустовит. – К. : МАУП, 2004. – 201 с. – Режим доступа: <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/pustovit-istoriya-kultury/index.htm>

² Стародавня Греція [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Стародавня_Греція

найвищого, найблагороднішого і чудового, матір'ю усіх чеснот. *Метою музичного виховання* було споріднення душ з гармонією, щоб люди ставали лагідними, більш приємними в рухах і спілкуванні, більш гармонійними у словах і вчинках. Художнє виховання знаходилося під покровительством муз – богинь усього того, що на противагу повсякденної практики, відносилось до краси і обумовлювало насолоду життям. Такі вимоги мистецького характеру виховання впливали з характеру греків та їх релігійного світорозуміння¹. Як гімнастика надає тілу досконалості, так і мистецтва призначені удосконалювати дух, «щоб він міг внутрішні чесноти проявити у зовнішності». Тому художнє виховання, як і гімнастичне, має загальну мету: «цілісний, усесторонній розвиток особистості людини». Його завдання полягало й у тому, щоб удосконалена, ідеальна особистість вихованця була здатна до *саможертвовного служіння батьківщині*. У цьому контексті в такого художнього народу, яким були греки, головну роль у вихованні відігравали саме ті мистецтва, які вимагали найбільшої самостійності і володіли найбільшим впливом на душу, а саме: музика і поезія².

Музика вважалась гімнастикою не лише для слуху, голосу, але й духу людини. Вона була засобом виховання усього високого, благородного і прекрасного. Музику називали філософією. Музика відповідала характеру афінян, а тому була основним елементом усього життя, зливалась із побутом греків і глибоко входила в традиції державного і повсякденного життя. Вона мала об'єктивний характер і її світлі мелодії відображали суспільну мораль. Основою для музики служили *закони ритму і гармонії*. З їх змінами греки пов'язували зміни або падіння всього державного і соціального життя. Л. Модзалевський пише, що із занепадом культурного життя стала переважати лідійська музика, що відображала суб'єктивні почуття індивіда³. Тобто, музика втрачає соціальний характер і відображає зміни в суспільстві.

Усвідомлення афінянами *соціального і виховного значення музики* надало мистецького характеру виховним впливам усіх соціокультурних інститутів, які формували духовну сферу життя суспільства.

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетейя, 2000. – С. 69

² Там само. – С. 70

³ Там само. – С. 72.

Танці як вид мистецтва за своїми мотивами і емоційним змістом також мали *соціальний характер, пронизуючи виховними впливами усе суспільне життя греків*. Танці були утіленням єдності тілесної і духовної краси людини. Вони вважались безцінним подарунком богів, який допомагає відшукати гармонію земного і божественного в людині та оточуючому світі. Поєднання ритмічного кроку з особливим рухом рук складало основу грецького танцю. Це надавало фантастичної «правильності» усьому дійству і створювало

Розпис вази

неперевершене видовище. Танцювати у Стародавній Греції уміли практично усі, адже навчальна програма у школах передбачала вивчення танців. Танці були досить різноманітними. Умовно їх можна розділити на п'ять груп: громадські, сценічні, домашні, обрядові і священні. Останні, головним чином, присвячувались Афіні, Афродіті і Діонісу.^{1;2} На зборах, у громадських процесіях, на військових парадах, у релігійних церемоніях танці облагороджували життя греків, формували їх духовний світ.

Театр та література. Театр, на зразок симпозію чи агону, був механізмом залучення людини до священної гри, у якій вона переносилася у нову реальність. Він виконував як ігрову, так і функцію моральної компенсації за повсякденні труднощі буття, створював можливість психологічної релаксації і зняття соціальної напруги³. Розвиток *театру та літератури* свідчив про високий

¹ Танцы в Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.letopis.info/themes/dancing/tantsy_v_drevnej_gretsii.html

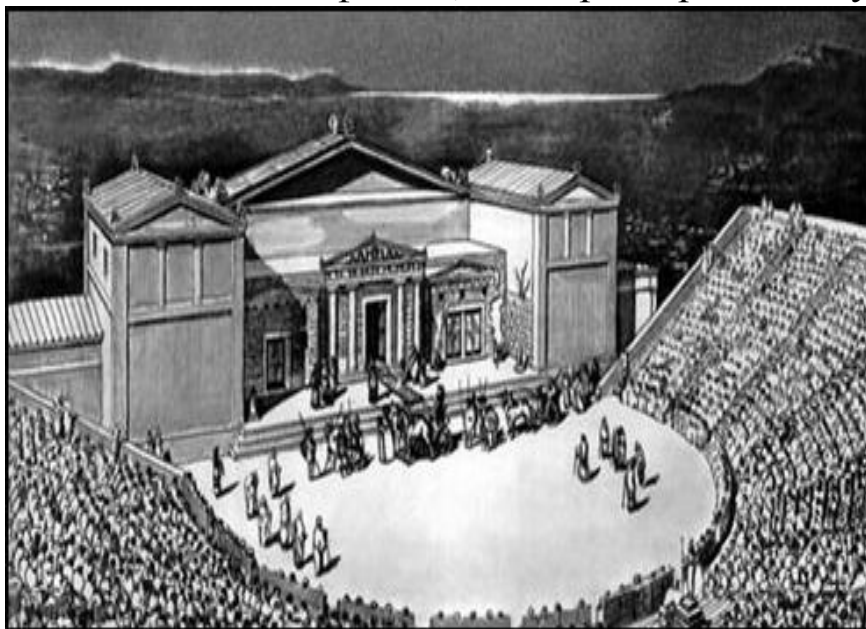
² Маркевич Е. История танцев [Электронный ресурс] / Е. Маркевич. – Режим доступа: http://www.ashtray.ru/main/texts/markevich_history_dance.htm

³ Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб: Алтея, 1998. - С. 227 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Andreev_JU.V._Cena_svobody_i_garmonii._Neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_Spb_Aleteija_1998.pdf](http://www.andreev_ju.v.cena_svobody_i_garmonii_neskolko_shtrikhov_k_portretu_grecheskoi_civilizacii_Spb_Aleteija_1998.pdf)

рівень духовного життя афінського суспільства. Цей вид мистецтва широко відобразив життя поліса, його проблеми і турботи, соціальні ідеали народу. В архаїчну епоху були записані зразки епосу, зокрема «Іліада» та «Одіссея» Гомера, що стали предметами шкільної освіти не тільки в гімнасіях античності, але й у гуманістичній (класичній) гімназії Нового часу. Епос поступається місцем ліриці, адже аристократи, чиїм середовищем був епос, здають свої позиції демократії. Епоха архаїки подарувала світові багатьох талановитих поетів: Алкея, Сапфо, Анакреонта, Архілоха й багатьох інших. Класична епоха знайомить греків із драмою. З'являються такі драматурги, трагіки, комедіографи, як Есхіл, Софокл, Еврипід, Арістофан та ін.^{1;2}

У театральному мистецтві особливо популярними були трагедії та комедії, які, повною мірою реалізували свою виховну функцію у грецькому суспільстві. Соціальні конфлікти, що розгортались у трагедії, та проблеми повсякденного життя, що висвітлювались у комедії, мали на меті не лише розважити присутніх, а перш за все, сформувати у них ті чи інші суспільні цінності, сприйняття яких забезпечило б стабільність і процвітання соціуму.

«Драма служила найкращим виховним

Грецький театр

засобом для грецького народу, так як вона поєднувала усі поетичні елементи і усю моральну силу народу, найповніше відтворювала той ідеал, який утілювався в одному слові – «калокагатія»³.

¹ Розвиток літератури й філософії у Давній Греції [Електронний ресурс] // Б-ка школяра. – Режим доступу : <http://www.ukrtvory.com.ua/referaty/histor14.html>

² Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 97. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

³ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 73.

Походження театру пов'язане зі святами на честь бога виноградарства Діоніса. Культ Діоніса супроводжувався оплакуванням страждань бога, який помирає восени і радістю його повернення з появою перших листків виноградної лози. У дні свята жрець їздив на возі у вигляді Діоніса разом зі своїми супутниками – сатирами, які одягали козячі шкури, співали пісні, танцювали і грали на флейті на честь бога. Слово «трагедія» в перекладі з грецького – «пісня козлів». Це свято відбувалось ранньою весною¹.

Про історичне коріння театру свідчить обов'язкова участь у давньогрецьких трагедіях хору, з яким спочатку вів діалоги один актор, пізніше кількість акторів збільшилася до трьох. Поєднання з літературною традицією у класичну епоху перетворило театр з релігійних народних вистав на самостійний вид мистецтва. Театральні вистави стали невід'ємною складовою державних свят – Діонісій і Ліней. Для них будували грандіозні кам'яні театри, розраховані на тисячі глядачів (збереглися театр Діоніса в Афінах, амфітеатр в Епідаврї). Початок розвитку афінського театру співпадає за часом із встановленням демократії. Витрати на навчання хору, артистів і на постановки визнавались громадською повинністю багатих громадян поліса. Керівники міста знаходили хорега (людину, яка забезпечувала фінансування), за жеребом визначали порядок показу комедій та трагедій. Кожне свято забезпечували не менше як 16–18 хорегів. Бідні люди отримували гроші на вхідний квиток. Акторами були тільки чоловіки, вони грали в особливих масках. Постановником був сам поет. Театральні постановки відбувались лише у дні свят Діоніса: в центрі сцени стояв жертovníк, а в першому ряду стояло крісло жерця Діоніса. У ці дні статуя бога помпезно вносились у театр. Основні театральні постановки відбувались під час свята Великих або міських Діонісій у кінці березня – на початку квітня. Свято продовжувалось шість днів і включало змагання хорів та театральних вистав (три трагедії та одна сатира-драма, пізніше була включена комедія). Після закінчення вистав, які тривали декілька днів з ранку до вечора, спеціальні судді визначали кращих, вручали призи. Найславетнішими драматургами були трагіки Есхіл,

¹ Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 97. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

Софокл і Еврипід. Драматичні твори давніх греків досі залишаються у репертуарі багатьох театрів, вони неодноразово екранізувалися^{1;2}.

Сказане дає підстави виділити театр як вагомий суб'єкт виховного впливу. У грецькій системі виховання його безперечно потрібно розглядати як важливий структурний елемент виховної системи.

Соціальний характер різноманітних видів мистецтв, що розвивалися в Афінах, надали *художньо-мистецького змісту усій системі виховання*. Їх виховний вплив на особистість потрібно характеризувати як *опосередкований* за способом дії, *тривалий* за терміном, *просвітницько-виховний* за змістовим спрямуванням. Одночасно, усі види мистецтв утворювали змістовий компонент навчального процесу, де їхні впливи на підростаюче покоління набували *цілеспрямованої сили, освітньо-виховного змісту та дискретності у часі*.

г) інститут науки

Важливе значення для розвитку афінської системи виховання мало виникнення такого соціального інституту як наука. Її засадничими принципами стали ідеї культурного перевороту, що відбувся у Стародавній Греції в VII–V ст. до н. е. Він характеризувався наступними ознаками: відмова від релігійного осмислення життя і констатації бездоганності власного закону; критичне осмислення традицій минулого; намагання перебороти догматизм в раціональному пізнанні Космосу і людини як його складової³.

Першим чинником, що обумовив зародження науки саме у Стародавній Греції, стала приватна власність. Вона детермінувала появу на початку I тис. до н. е. заснованого на рабській праці ринкового виробництва, соціально-матеріальну диференціацію суспільства, виникнення громадянської общини з її політико-правовими інститутами та демократичною формою правління.

¹ Стародавня Греція [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Стародавня_Греція

² Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 97. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

³ Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТИ и МИО РАО, 1994. – С. 43

Обговорення законів, що приймалися на народних зборах, базувалось на мистецтві переконання і логічній аргументації. Це вже була інтелектуальна сфера, де істина виступала не як продукт догматичної віри, який приймається в силу авторитету, а результат раціонального обґрунтування, що базується на доказах.

Таким чином, поступово сформувався апарат логічного і раціонального обґрунтування, який перетворився в універсальний алгоритм здобуття знань, загалом, в інструмент передачі знань від індивіда до суспільства. З'явилась наука як доказове пізнання, яке відповідало критерію раціональності знання. Ніщо не може бути сприйнятим на віру, все потребує аргументації. Такий підхід вимагав систематизації знань. Не випадково ідеалом наукової теорії стала геометрія Евкліда, що представляла собою систему аксіом і виведених з них за правилами логіки теорем¹.

Другим чинником, що обумовив розвиток такого критерію науки як теоретичність, стало *рабство*, яке набуло в Афінах класичної форми. Розвиток рабства сформував у греків зневажливе ставлення до будь-яких видів орудійно-практичної діяльності. Фізична праця зневажалась, нею займалися раби; вільний громадянин займався достойними видами діяльності: політикою, війною, мистецтвом, філософією тощо. Це формувало у греків здатність до спостереження, абстрактного мислення, філософського розуміння життя та уміння мислити поняттями, рухаючи їх у площині «чистої думки». Відмова від матеріально-практичного відношення до життя обумовила появу *ідеалізації як якісної характеристики наукової теорії та сфер її поділу на теоретичний і практичний рівні*.

Третім чинником, що обумовив розвиток науки в Афінах, стала *відсутність каст жерців*, які зосереджували у своїх руках інтелектуально-духовні функції суспільства, консервуючи його традиційність. Знання були доступними для будь-якого вільного громадянина, що сприяло їх поширенню².

Таким чином, під впливом соціально-економічних чинників в Афінах виникла наука, якій були притаманні певні критерії науковості: системність, раціональність та наявність механізмів для отримання нових знань. Вона мала предмет, методи дослідження і

¹ Появление науки в Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.libsid.ru/estestvoznanie/sistema-nauk-o-prirode-i-estestvenno-nauchnaya-kartina-mira/poyavlenie-nauki-v-drevney-gretsii>

² Там само.

пізнання та способи обґрунтування. Наука сформувалась в VI–IV ст. до н. е., виділившись з міфології як пануючої форми свідомості.

Об'єктом вивчення грецької науки став Космос. Було висунуто декілька основоположних ідей, що лягли в основу грецької науки і наукового пізнання світу. Основна ідея – це ідея народження світу з першопочаткового Хаосу, який з появою космічного закону Логосу, перетворився у розумно організований Космос. Вивчення процесу перетворення Хаосу у Космос, пошук космічного закону перетворення стали предметом дослідження античної науки. Ще одна важлива ідея – єдиність макро- і мікро- космосу (абсолютна ідентичність людини і світу). Ця ідея дала можливість пізнати Космос, оскільки подібне пізнається подібним. Першою теорією пізнання Космосу стала математична програма Піфагора, яка отримала своє завершення у філософії Платона (істинний світ – це світ ієрархічно упорядкованих ідей). Другою науковою теорією античності став атомізм, засновниками якої стали Левкіпп і Демокріт. Третьою завершальною теорією пізнання Космосу була теорія Арістотеля, у якій він обґрунтовує чотири причини буття: формальну, матеріальну, діючу і цільову. Він сформулював геоцентричну модель Всесвіту.

Таким чином, у Стародавній Греції зароджується філософія як наукова теорія, найважливішою рисою якої є космологізм – розробка питань про походження Всесвіту, про природу людини.

Виникнення космологічної філософії мало непересічне значення для розвитку виховання як соціокультурного явища. По-перше, ще у VI ст. до н. е. у Греції виникають перші філософські школи, які, фактично, й започаткували розвиток шкільної справи. Серед них виділялася піфагорійська школа, засновником якої був Піфагор. Це була своєрідна релігійно-етична община. В епоху еллінізму (III–I ст. до н. е.) саме в общинах піфагорійців отримує розвиток жіноча освіта. У кінці V – на початку IV ст. до н. е. виникають приватні школи софістів – учителів мудрості, які навчали красномовству і логіці та першими почали пошук ефективних методів навчання.

По-друге, зміст освіти передбачав вивчення філософії, якою *завершувалось все мистецько-художнє виховання. Гімнастика, музика і поезія були лише підготовкою до оволодіння цим мистецтвом.* Вони закладали основу філософського мислення – гармонізацію і одухотворення індивідуального життя. Філософія готувала і до вивчення математики, яка допомагала розвивати мислення. Філософією займалося не лише юнацтво, а й все доросле

чоловіче населення Афін. Достойними суперниками у диспутах з філософами були гетери, які відзначались своєю освіченістю.

По-третє, філософія набуває педагогічного змісту, оскільки її основним питанням є гармонізація відносин природи, людини і суспільства. Таким чином виникає теоретична педагогіка. Питання про роль виховних сил суспільства розглядають усі відомі філософами Стародавньої Греції. Яскравими представниками філософсько-педагогічної думки були Сократ, Платон, Арістотель, Демокрит, які розкрили сутність принципу природновідповідності, заклали основи теоретичної педагогіки, а завдання виховання розглядали як звільнення людини від невігластва через навчання правильно мислити (Епікур).

Серед сучасних досліджень філософсько-педагогічної думки античності привертають увагу праці російського науковця Г. Корнетова, який ґрунтовно і детально аналізує педагогічні ідеї та їх соціальний зміст у теоріях античних філософів. З цієї причини, описуючи історичний процес виникнення і розвитку перших педагогічних теорій, візьмемо за основу дослідження вказаного науковця.

*Картина художника Жана-Леона Жерома
«Діоген»*

Сократ, сучасник софістів (469–399 рр. до н. е.), розглядав особистість у контексті її внутрішнього світу і ставлення до самої себе. Ідеал самопізнання і самовдосконалення – центральна ланка його філософії. Він перший намагався пов'язати удосконалення суспільства з перетворенням окремої людини через правильне виховання. При цьому виховання розглядав і як засіб виховання

людини, і як засіб реформування та стабілізації суспільства. Сократ вважав, що поведінка людини визначається інтелектом. Через навчання і освіту людину можна зробити мудрою, а суспільство досконалим. Знання можуть зробити людину щасливою. Він розрізняв людей за рівнем здібностей, критерієм яких є швидкість засвоєння знань. Виявити здібності можна займаючись самопізнанням. Сократ не погоджувався із софістами про відносність істини, вважаючи, що глибоко у людській свідомості лежать вічні незмінні поняття про добро і зло. Ці поняття у людині треба виявити. Для цього потрібні незвичні форми навчання, які допоможуть відкрити, знайти правду. Він започаткував метод «сократичної бесіди» або «метод навідних питань», коли людина спочатку методом індукції, а потім дедукції знаходила правильні відповіді. Він вважав, що наука у готовому вигляді – це дар, з яким вихованець не знатиме, що робити; збагачує тільки те знання, яке створене власною роботою думки.

Сократ мав величезний вплив на педагогічні традиції Західної цивілізації, що тільки формувались у той період. Він започаткував європейський раціоналізм і просвітительство. Його ідея – словом (знанням) виховувати людину – з часом перетворилась в характерну для західної педагогічної традиції ідею виховуючого навчання. Спираючись на досягнення софістів у розвитку ідей виховання, Сократ акцентував увагу на проблемах моралі. Він намагався знайти позитивний сенс життя, змістити акцент з ефемерного успіху на устремління до щастя.^{1;2}

Демокріт (460–370 рр. до н. е.) першим сформулював принцип природовідповідності виховання. Ця ідея стала однією з основних у західній європейській педагогіці. За Демокрітом, мета виховання – це розвиток внутрішньої естетичної мотивації поведінки, коли людина робить добро не зі страху перед законом, а відповідно до внутрішніх переконань. Демокріт, як пізніше й Арістотель, тісно пов'язував виховання з практичною діяльністю людини у суспільстві.

Платон, учень Сократа (427–347 рр. до н. е.), створив першу на Заході систему теоретичної педагогіки. Він мріяв створити досконале суспільство. Реалізацію цієї ідеї він пов'язував із правильним

¹ Корнетов Г. Б. Реформаторы образования в истории западной педагогики : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Г. Б. Корнетов. – М. : АСОУ, 2007. – Вып. 9. – 296 с. – Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/docs/kornetov_reformatory.pdf

² Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТИ и МИО РАО, 1994. – 265 с.

вихованням дітей, яке повинно бути суспільним. Платон запропонував достатньо чітку систему соціального виховання, яку виклав у працях «Держава» та «Закони».

На думку Платона, існує два світи: наш видимий і вищий, недоступний для сприйняття. Людині, крім тіла, притаманна душа, яка існувала у вищому світі до народження людини і повертається туди після її смерті. Усе людське знання є лише пригадуванням ідей, які душа колись споглядала, і, які є праобразом усіх речей. Завдання виховання – привести людину до добра і гармонійного життя через її наближення до високих ідей, а не їх викривлених матеріальних відображень. У сфері ідей існує держава з ідеальним соціальним устроєм, для якого характерний чіткий розподіл соціальних ролей між громадянами (оскільки одні люди від природи мають більші здібності, вони достойні вищих посад). Таку ідеальну державу можна створити лише через правильне виховання, яке дасть можливість душі пригадати вищі ідеї. Оскільки виховання є таким важливим, воно повинно бути суспільним і здійснюватись державою. Саме ж виховання, за Платоном, неминуче стає авторитарним, оскільки вихователі краще, ніж батьки, знають, що потрібно дитині і майбутньому громадянину. Тому Платон пропонує обов'язкове державне навчання дітей, відмовляється від сімейного виховання (після народження дітей забирають у виховні будинки і вони ніколи не знають істинних батьків, що забезпечує родинне відношення між усіма громадянами держави), жорсткий контроль за поведінкою дітей, формування абсолютного пріоритету суспільних інтересів над особистими, розподіл змісту навчання на мусичне (що виховує душу і тому повинно переважати) і гімнастичне (що виховує тіло). Залежно від своєї обдарованості дитина займає місце у соціальній ієрархії суспільства. Вплив стихійних чинників соціалізації, що виходять за межі чітко організованої педагогічної системи, Платон пропонував максимально обмежити. Він наполягає на обов'язковому суспільному навчанні і вихованні усіх повноправних громадян. Від 3 до 7 років діти відвідують школи гри або садок; з 7 до 17 – здобувають мусичну освіту, не дуже здібні до розумових занять діти, відсіюються у клас ремісників і хліборобів; з 17 до 20 років вводиться військово-гімнастична освіта, усі нездатні до філософських занять відсіюються до класу воїнів. Найздібніші особи від 20 до 30 років здобувають наукову освіту. У 30 років найбільш успішні у навчанні розпочинають державну службу і призначаються на нижчі державні посади. Найталановитіша молодь 30–35 років здобуває філософську

освіту, а з 35 до 50 – керує державою. Після 50 років вони звільняються від державної служби для подальшого самоудосконалення і самоосвіти.

Реалії життя змусили Платона у подальшому змінити свої погляди щодо устрою держави і системи виховання. Ці корективи Платон виклав у праці «Закони». Він наголошує, що у державі закони мають забезпечити панування розуму, свободи і дружби між громадянами. Управління має бути поєднанням таких форм як монархія, аристократія і демократія. Держава має бути республікою, на чолі якої стоїть рада з 360 членів, які обираються щороку. Громадяни поділяються на чотири майнові верстви. Повноправні громадяни не працюють, у державі існує спільність майна і не повинно бути ні надмірно багатих, ні жебраків. У справі виховання домінують соціальні мотиви і воно продовжує залишатися державною справою. Мета виховання – формувати людину, у якої переважає розум, а не емоції і почуття. Засобами виховання продовжує залишатись мусична і гімнастична освіта. Навчально-виховний процес охоплює п'ять періодів: 1) від народження до 3 років – виховувати спокійну веселість, усуваючи лякливність; 2) від 3 до 7 років – виховання у суспільних закладах під керівництвом спеціальних жінок; 3) 7–10 років – дівчатка відокремлюються від хлопчиків, у яких починається фізичне загартування, дівчатка також вчать користуватися зброєю; 4) 10–13 років – діти вчать основам письма, читання, лічби, астрономії і літератури; 5) 13–16 років – вчать грати на музичних інструментах, вивчають математику і релігійні настанови, займаються полюванням. Цим закінчується юнацьке виховання. За підтримки держави дорослі займаються самоосвітою. Особливу освіту повинні здобути члени державної ради, які несуть відповідальність за те, що відбувається у державі. Суть такої освіти полягає у вивченні діалектики.

Загалом, у своїх працях «Держава» і «Закони» Платон акцентує увагу на тому, що можливості виховання визначаються задатками дитини і характером впливу оточуючого середовища. За умов правильного виховання задатки можуть бути реалізовані, а недоліки – компенсовані. Виховання повинно розвивати розумну частину душі дитини, тобто забезпечити розвиток її здібностей. Ця ідея Платона була першим кроком у напрямку розвиваючого навчання. Він також відстоював ідею виховуючого навчання: воно повинно виховувати

душу дитини, розвивати її волю, спрямовувати до удосконалення^{1; 2; 3; 4; 5; 6}.

Педагогічні погляди Платона є теоретико-філософським узагальненням і розширенням старогрецьких поглядів на виховання людини. Він зумів розглянути навчально-виховний процес під кутом зору суспільного життя, зрозумів залежність виховання від соціальних процесів та роль впливу оточуючого середовища на формування і розвиток особистості. Платон продовжив раціоналістичну лінію у педагогіці. Висуваючи на перший план проблему розвитку особистості, він шукав шляхи гармонізації її інтересів з інтересами суспільства. Орієнтацію на досягнення практичного успіху він пов'язував із безумовними ціннісними установками надособистісного універсального характеру.

Концепція тотального соціального виховання, запропонована Платоном, була критично перероблена і доповнена Арістотелем (384–322 рр. до н. е.). Завдання людини і громадянина Арістотель убачав в його участі у громадському і державному житті. Щоб держава могла зберегти свою монолітність, потрібно пристосувати особистість до її вимог через виховання. Арістотель не погоджувався з Платоном щодо негативної ролі сім'ї у вихованні. Він вважав, що сімейна атмосфера сприяє облагородженню виховання. На думку Арістотеля, сімейне виховання дитини до семи років повинно супроводжуватись державним опікуном. Розглядаючи питання морального виховання, він вважав, що доброчесність не є наслідком знання, адже наука сама не диктує поведінку, вона лише виробляє погляди. На створення характеру впливають три чинники: природа, звички, розум. Звичка формує навик до певних учинків. У виробленні звичок Арістотель надавав великого значення оточенню дитини. Вивчаючи шляхи, якими формується розум людини, Арістотель прийшов до цінних дидактичних висновків. Він встановив ряд психологічних ступенів, які ведуть від пізнання чуттєвого

¹ Платон. Законы : Пер. с древнегреч. / Платон. Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.

² Платон. Государство / Платон ; [пер. с давньогр. Д. Коваль]. – К. : Основы, 2000. – 355 с.

³ Платон / сост., авт. предисл. Г. Б. Корнетов. – М. : Издат. дом Шалвы Амонашвили : МПГУ, 2000. – 223 с.

⁴ Платон. Аристотель. Пайдейя: восхождение к доблести / Платон, Аристотель ; сост. и отв. ред. Г. Б. Корнетов ; редкол. : М. В. Богуславский, Э. Д. Днепров, Г. Б. Корнетов. – М. : УРАО, 2003. – 480 с.

⁵ Себайн Джордж Г. Платон: «Політик» і «Законы» [Електронний ресурс] / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон // Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. – К. : Основы, 1997. – С. 90–106. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd06.htm>

⁶ Корнетов Г. Б. Реформаторы образования в истории западной педагогики : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Г. Б. Корнетов. – М. : АСОУ, 2007. – Вып. 9. – 296 с. – Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/docs/kornetov_reformatory.pdf

до пізнання духовного і, відповідно до них, сформулював дидактичні ступені. Першим ступенем пізнання є спостереження, йому відповідає дидактична демонстрація. Другий ступінь – запам'ятовування, йому відповідає дидактичне заглиблення у пам'ять; третій ступінь – перетворення набутого досвіду у складову частину внутрішнього багатства, якому відповідає дидактичне вправляння учнів у навичках користування набутим досвідом.

Своїми поглядами Арістотель утверджує культ знання, розглядаючи розум як основу людської свідомості. Він вважає, що теоретичне мислення розвивається у прямій залежності від практичної діяльності і волі людини. На його думку, виховання має дати людині те, чого їй не вистачає від природи. Воно не може виникнути поза природою. Розвиваючи принцип природовідповідності Демокріта, Арістотель висунув ідеал «загальної освіти», який повинен сформувати у людині здібність і прагнення до надбання культурних цінностей, виховати уміння правильно судити про навколишній світ. Освіта не повинна перетворювати людину в одностороннього професіонала. Основним завданням педагогіки він вважав формування в людині якостей громадянина, а також здатності користуватись дозвіллям і щастям.

Арістотель трактував, що кожному суспільному устрою притаманне своє специфічне суспільне виховання, яке, на його думку, більш «розумне», ніж сімейне. Він стриманіше, ніж Платон, оцінює можливості виховання у справі формування людської особистості і важливу роль відводить законодавству, яке повинно забезпечити і підтримати норми поведінки та послабити недоліки сімейного виховання. Обидва види виховання повинні бути нерозривно пов'язані і розв'язувати спільну задачу, оскільки, на думку Арістотеля, мета життя людини – стан щастя (евдемонії – *εὐδαιμονία*) – може бути досягнута лише за розумної організації соціального життя. Все виховання повинно бути спрямовано на формування ідеальної людини^{1; 2; 3; 4; 5}.

¹ Арістотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / Арістотель ; ред. и авт. вступ. ст. А. И. Доватур, Ф. Х. Кессиди ; пер. с древнегр. И. В. Брагинской, М. Л. Гаспарова, С. А. Шевелева, Г. А. Миллер ; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Мысль, 1983. – 830 с

² Платон. Арістотель. Пайдейя: восхождение к доблести / Платон, Арістотель ; Ун-т Рос. акад. образования ; сост. и отв. ред. Г. Б. Корнетов ; редкол. : М. В. Богуславский, Э. Д. Днепров, Г. Б. Корнетов. – М. : УРАО, 2003. – 480 с.

³ Корнетов Г. Б. Реформаторы образования в истории западной педагогики : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Г. Б. Корнетов. – М. : АСОУ, 2007. – Вып. 9. – 296 с. – Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/docs/kornetov_reformatory.pdf

⁴ Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТИ и МИО РАО, 1994. – 265 с

⁵ Учение Арістотеля о воспитании [Электронный ресурс] // Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – М. : Мысль, 1993. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/lose000/index.htm>

Заслуга Арістотеля в тому, що він не лише синтезував усе, що було вироблено філософсько-педагогічною думкою до нього, а й поставив ряд нових проблем, які почали розглядатися педагогікою Нового часу.

У другій половині V ст. до н. е., коли у Греції змінюється соціокультурна ситуація, у філософсько-педагогічній думці виникає новий практично-методичний напрям. Його суть полягає у тому, що домінування раціонального пізнання не приводить до єдності переконань. Звідси випливає положення: знання немає, існує лише погляд. Якщо існують лише погляди і переконання, що доводяться з допомогою слів, то необхідно володіти умінням переконувати і сперечатися.

Найбільш повно ці ідеї отримали розвиток у софістів (Протагор, Горгій, Гіппій та ін.), які творили у другій половині V ст. до н. е. Софісти були мандруючими філософами-учителями і навчали аристократичну молодь красномовства. Центром руху софістів стали Афіни з їх насиченим політичним життям, міцними демократичними традиціями. В умовах кризи поліса, коли посилювалось критичне сприйняття традиційних установок, софісти висунули ідею автономії особистості і всесилля розуму. Якщо до софістів грецька філософія займалась питаннями основи та суті світу й буття, то софісти почали займатись людиною та її завданнями. Так, Протагор (480–420 рр. до н. е.) вчив: «Людина – міра усіх речей», «Про кожну річ можна сказати протилежне»¹. Софісти розглядали суспільні антагонізми як суперечність між штучними людськими законами і законами природи. Обґрунтовуючи ідею відносності добра, зла та справедливості, вони підкреслювали свій конфлікт з традиційною системою поглядів і цінностей. Всупереч ідеалу «калокагатії», софісти висунули і обґрунтували ідеал «сильної» людини. Ця людина була орієнтована виключно на практичну необхідність, на досягнення особистого успіху. Нічого, крім успіху, за який потрібно боротись усіма засобами, об'єктивно не існує. Головним засобом такої боротьби є слово, тобто риторика. У центр своєї педагогічної діяльності софісти поставили навчання мистецтву красномовства, а знання – засобом розуміння життя. Вони уважали, що навчання потрібно розпочинати у ранньому віці і продовжувати до зрілих років. Спочатку слід засвоїти елементарні науки, а потім спеціальні, такі як математику, астрономію, музику і, нарешті, ознайомитися з

¹ Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / редкол. : И. Т. Фролов и др. ; сост. П. С. Гуревич. – М. : Политиздат, 1991. – С. 68.

управлінням домашнім господарством і державою. Потрібно прагнути до формування досконалої індивідуальності, життя якої буде погоджено з поняттями, а поняття відповідатимуть вимогам права та моралі. Лише моральний характер окремої особистості, ясність думки і твердість волі як у приватному, так і громадському житті можуть забезпечити щастя суспільства та індивідуума. Філософська течія софістів створила в Афінах свого роду вищу освіту. Вони вважали себе професійними учителями і навчали за гроші. Це змушувало їх шукати такий зміст і методи навчання, які б гарантували успіх^{1;2}.

Вклад софістів у становлення педагогічної традиції Західної цивілізації полягає у тому, що вони розглядали виховання і освіту у контексті тісного зв'язку з антропологією і розумінням основ соціального життя.

У творчості старогрецьких філософів педагогічний пошук був нерозривно пов'язаний зі спробами розглянути освітньо-виховну практику через призму соціальних процесів і, таким чином, стабілізувати полісний уклад життя греків, який знаходився у кризовому стані. На їхню думку гармонізація взаємовідносин особистості і суспільства дасть змогу вийти із цієї кризи.

В епоху еллінізму з її війнами, постійними змінами правителів, утворенням і розпадом монархій ідеали філософської освіти, розроблені Сократом, Платоном і Арістотелем, стали чужими для елліністичних монархій.

Одночасно з філософсько-теоретичним осмисленням проблем встановлення гармонії між суспільством і особистістю розвивалися й інші напрями теоретичної науки. У Греції було створено дві концепції походження життя (креаціоніська – життя створене Богом і концепція зародження живого з неживого), закладені основи математичної фізики (представник Архімед III ст. до н. е.), біологічних знань, систематизації видів тварин (Арістотель), виникла наукова медицина (Гіпократ) та історична наука (Геродот). Грецька наука мала цілком прикладне спрямування. Наукові винаходи використовувалися у суднобудуванні, гірській промисловості, водному господарстві. Греки створили першу модель парової машини, прогресивні конструкції плугів, косарок, жниварок й

¹ Корнетов Г. Б. Реформаторы образования в истории западной педагогики : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Г. Б. Корнетов. – М. : АСОУ, 2007. – Вып. 9. – 296 с. – Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/docs/kornetov_reformatory.pdf

² Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М. : ИТИ и МИО РАО, 1994. – 265 с.

водяних млинів. Вони винайшли арбалет, катапульту, балісту, намалювали карту сучасного для них світу. Медики робили хірургічні операції із застосуванням металічних інструментів та протезів¹.

Виділення *науки* у самостійну сферу було надзвичайно важливим для розвитку шкільної освіти. З появою різних галузей теоретичного знання її зміст набув наукового характеру. Грецька космологічна філософія обумовила виникнення теоретичної педагогіки. Доступність наукових знань для усіх вільних громадян, вивчення ними філософії сприяло поширенню освіти у суспільстві.

Інститут науки потрібно розглядати як невід'ємний *структурний елемент виховної системи*. Його вплив на особистість за способом дії був *опосередкованим*, за часом – *тривалим*, за змістом – *просвітницько-виховним*.

д) *інститут релігії*

Релігія Стародавньої Греції була однією із самих складних і ґрунтовно розроблених систем політеїстичного світогляду. Її можна розглядати як один із найважливіших соціальних інститутів усього суспільного і духовного життя греків. Спочатку релігія носила землеробський характер. В уявленнях общинників усі божества були пов'язані із землеробством і, відповідно, вони винагороджувались його плодами у вигляді подарунків і пожертв.²

К. Колобова та Л. Глускіна вважають, що характерною рисою старогрецької релігії був її тісний зв'язок із суспільними відносинами. Тому культ виступав як важлива форма суспільних зв'язків. Обробка землі від посіву і до збору урожаю були пов'язані з певними релігійними культами, метою яких було привернути увагу богів і отримати їх підтримку.

Основним божеством, пов'язаним з родючістю землі, була Деметра («мати-земля») та її дочка Кори. Захопившись красою Кори, бог підземного царства Аїд викрав її. Деметра приклала чимало зусиль, щоб знайти дочку і отримати для неї дозвіл іноді повертатися на землю. Повернення Кори на поверхню землі символізувало початок весни; в царство Аїда – осінь і зиму. Природа вмирала і оживала. Коли поля зеленіли, землероби приносили жертви Деметрі Зеленій, під час збору врожаю – Деметрі Щедрій.

¹ Розвиток літератури й філософії у Давній Греції [Електронний ресурс] // Б-ка школяра. – Режим доступу : <http://www.ukrtvory.com.ua/referaty/histor14.html>

² Древняя Греция [Электронный ресурс] // Открытая реальность. – Режим доступа: <http://www.openreality.ru/school/religion/ancients/greece>

Пантеон грецьких богів

Гермес був богом тваринництва, покровителем мандрівників, торгівлі і вісником богів, провідником душ померлих у царство Аїда. Тому на перехрестях доріг кожен мандрівник складав купки каміння, які називалися гермами. Вони виконували функцію вказівників шляху та були місцем, де бог міг знайти їжу. Кожний мандрівник залишав частину своїх харчових припасів біля гермів.

Богинею звірів і мисливства була Артеміда, яка завжди зображувалась разом зі своєю супутницею – ланню. Спочатку у Пелопоннесі культ Атреміди був пов'язаний із культом гір і дерев. Коли спартанських хлопчиків били лозою верби перед вівтарем Артеміди, це мало магічне значення: воно сприяло фізичному росту хлопчика, подібно до росту дерева. Пізніше суть цього обряду була забута, хоча сам обряд залишився, відіграючи функцію ініціації підлітків у виховній системі Спарти.

Посейдон був богом не лише моря, але й богом води та міг «потрясати землю». Його зброєю був тризуб. Він розсовував гори, піднімав з морського дна острови і, якщо хотів покарати людей, затоплював поля і насилав морських чудовиськ. При нестачі прісної води усі ріки і джерела вважались священними. Навіть під час війни військо не могло перейти річку, не принісши жертву божеству, яке підвладне Посейдону.

Афіна була пов'язана із культурою оливкового дерева. Міф про суперечку Афіни і Посейдона за покровительство над Аттикою розповідає про те, що за рішенням богів перемогти повинен той, хто створить найбільше чудо. Посейдон ударив тризубом у скелю і з неї забив соляний ключ. Афіна ударила у скелю своїм списом і на ній

виросло оливкове дерево. Чудо Афіни було корисне людям, тому перемогу присудили їй. Вона стала покровителькою Аттики і Афін. Афіна була богинею мудрості і справедливої війни. Її ще називали «Паллада», що означає «та, що потрясає спис». Вона богиня-воїтельниця, тому зображувалась у повному озброєнні.

Діоніс був богом родючості і виноробства. Міф про Діоніса є художнім узагальненням всього процесу вирощування винограду. У його культі поширені різноманітні обрядові ігри, пов'язані з переодяганням. Весною свята набували розгульних веселощів, зимою були пов'язані з траурними процесіями, що оплакували смерть божества природи¹.

Зевс і Гера – верховні боги Олімпу

Найбільш вагомих богів у загально-грецькому пантеоні було дванадцять. Усі вони жили на засніженій горі Олімп. Крім перерахованих, до них відносились Зевс – головний бог, володар неба і громовержець, який уособлював силу і владу; Гера – дружина Зевса

¹ Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 235–238. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

– богиня шлюбу і покровителька сім'ї; Афродіта – богиня краси і кохання, народжена з морської піни, яка уособлювала жіночність; Арес – бог війни; Аполлон – бог світла, упорядкованої світобудови, наук і мистецтв, лікування і очищення від усякої скверни; Гефест – бог вогню, покровитель ремісників і ковалів; Гестія – богиня домашнього вогнища.

Пантеїзм (багатобожжя) релігії зумовив особливості античної культури. Ідеальні боги були узагальненням відповідних сфер природи, як розумної, так і нерозумної. Долю усвідомлювали як фатум, який герой переборює у процесі боротьби з нею. У цьому полягав сенс життя. Тому крім культу богів існував культ героїв – напівбогів, які народилися від шлюбу богів і смертних: Гермес, Тезей, Ясон, Орфей. Фаталізм і героїзм тісно пов'язані з розумінням свободи. Свобода вчинку породжує героїзм, який яскраво виражений у грецькій міфології¹.

Виникнення полісного устрою, міського способу життя, зростання чисельності міського населення обумовили появу нової форми релігії – полісної. К. Колобова, Л. Глускіна пишуть, що боги стали покровителями територій, які охоплювали поліс. Храми богів виникали у містах та місцях загальногрецьких культів, таких, як Олімпія, Дельфи, Делос, Додона. Спочатку це були священні гаї з вівтарем божества. Починаючи з VIII–VII століть до н. е. на честь богів розпочинається будівництво храмів, які вважались їх місцем проживання. Полісна релігія характеризувалася появою богів,

*Алкемина – обранниця Зевса,
мати героя Геракла*

¹ Древняя Греция [Электронный ресурс] // Открытая реальность. – Режим доступа: <http://www.openreality.ru/school/religion/ancients/greece>

які стали покровителями ремесла і торгівлі, та її загально-полісним характером. Поліс об'єднує громадян не лише економічно і політично, а й духовно. Особливо яскраво це проявляється на прикладі Афін. Після об'єднання Аттики усі найбільш важливі культу знаходилися під контролем афінської держави.¹

Релігійні культу переслідували одну мету – згуртування усіх громадян у єдиний колектив і забезпечення їх полісного патріотизму. Храми богів не лише прославляли богів – покровителів даного полісу, але і сам поліс як громадянську общину держави.

Сучасні науковці вважають, що полісна громадянська община конститує себе як релігійну організацію. Спостерігається взаємозв'язок між формуванням поліса і появою великих святилищ. Таким чином формується сакральна вісь держави. Поліс стає не лише політичним, а й сакральним простором, у якому державні і релігійні функції співпадають. Тому не існувало чіткого розмежування між релігійною і світською сферою життя поліса. На думку І. Сурікова та В. Дементєва, у становленні полісної форми державності визначальну роль відіграло заснування великих святилищ на межі хори, тобто на самій «периферії» поліса. Таке святилище сприяло сакральному освоєнню віддаленої території, встановлюючи між святилищем і святинями міста духовні зв'язки. Храм стає одним із ключових пунктів, де відбувається формування полісного духу, полісної єдності і солідарності. Головні храми поліса розташовувалися у центрі на почесному місці. Це надзвичайно монументальні витвори архітектури. Храм для громадянина став символом поліса, полісного «космосу» та полісних цінностей². В. Лубський вважає, що храми стали не лише осередками здійснення релігійного культу, але й важливими громадськими закладами. У храмах зберігалися державні і приватні гроші й коштовності, твори мистецтва, різні документи, архіви. На кам'яних плитах були вирізьблені тексти законів, а також тексти, присвячені видатним подіям. У храмах і поруч з ними, відбувалися народні збори, оголошувалися рішення царів, архонтів та інших керівних осіб³.

Отже, релігія як соціальний інститут сакралізувала виховний простір, забезпечуючи формування духовної єдності громадян та

¹ Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 241. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

² Античный полис. Курс лекций/отв. Ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 240 с. - С. 25-30.

³ Лубський В. І. Релігієзнавство : навч. посіб. [Електронний ресурс] / В. І. Лубський. – К. : Вілбор, 2002. – 432 с. – Режим доступу : http://ualib.com.ua/b_129.htm

полісних цінностей у їх свідомості. Для досягнення цієї мети використовувались різноманітні релігійні обряди, які у педагогічному контексті можна розглядати, як специфічні засоби впливу на свідомість людини. Зокрема, загально-полісні релігійні свята супроводжувались масовими жертвоприношеннями, на яких убивали сотні тварин. Їх нутроці спалювали на честь богів, а решту розподіляли між усіма громадянами. Таким чином, звичай спільної трапези знатних родин, що існував раніше, трансформувався у звичай спільної трапези всіх громадян на релігійних святах. Завдяки цьому усі громадяни поліса потрапляли під покровительство полісних богів і законів його громадянської общини. З іншого боку, *спільні трапези громадян посилювали серед них усвідомлення своєї політичної і релігійної єдності* як перед іншими полісами, так і перед рабами, які не допускались до участі у загально-полісних обрядах і культах¹.

Завдання нової полісної релігії полягало у тому, щоб інтегрувати усіх громадян в єдиний колектив і забезпечити полісу економічну, політичну, соціальну і духовну стабільність. Відповідно трансформувалась і виховна функція релігії: вона набула патріотичного, громадянського і державницького змісту. Указана новизна виховної функції релігії як соціального інституту посилювалась інтеграційними процесами, що відбувались між релігією і державою. К. Колобова та Л. Глускіна пишуть, що проведення релігійних церемоній не було функцією жерців. Їх роль виконували обрані за жеребом посадові особи. Усі релігійні свята поліса проходили під безпосереднім керівництвом Ради 500 і архонтів, зокрема, архонта-базилевса. Лише окремі культу (Деметри і Кори) вимагали обрядів, здійснення яких потребувало посвяти. Релігійної догматики і встановлених жерцями молитов не існувало. Перед жертвоприношенням жерці здійснювали обряд очищення – омивали руки морською водою. Моління до богів здійснювалось стоячи з піднятими уверх руками. За потреби звернутися до підземних богів, жерці лягали на землю або опускали голову. У жертву богам приносили фрукти, мучні вироби, перші плоди врожаю, тварин. На віттар під час жертвоприношень наливали вино, мед, молоко, оливкове масло тощо. Самим святковим і значним жертвоприношенням була «гекатомба» – принесення у жертву ста («гекатон») биків. Такі гекатомби здійснювались під час Великих Панафіней. У домашніх культах жерцем сім'ї був її найстарший член

¹ Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 241. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

(глава); у демах і філах – виборні старійшини, у містах – архонти і басилевси. Культове вогнище було не лише вдома у кожного грека, у кожному місті був вівтар міської общини, де постійно підтримувався вогонь. Якщо люди здійснювали усі необхідні ритуали відносно богів, то боги, у свою чергу, повинні були виконувати свої обов'язки відносно громадянської общини поліса. Із розвитком полісного життя поширюється поклоніння загально-грецьким богам. Найбільш відомими загально-грецькими святилищами були Олімпія (Елідія) і Дельфи (Фокіда), де влаштовувалися «панегірії» – зібрання усіх греків, що супроводжувались іграми і змаганнями. Самими знаменитими були ігри на честь Зевса Олімпійського¹.

Особливою повагою у греків користувалися святилища – оракули, в яких боги через жерців давали відповіді на питання. Відомі оракули Зевса у Дадоні, Аполлона у Мілеті. Найбільшою славою і популярністю користувався оракул у Дельфах, присвячений Феміді й Аполлону. У центрі зали, що знаходилась досить глибоко під землею, стояв триножник, на якому сиділа жриця («піфія»). Одурманена ядовитими парами, що виходили з розщелини землі, вона впадала у транс, і в цей момент бог Аполлон відкривав перед нею таємницю майбутнього. Незважаючи на популярність оракулів, потрібно визнати, що їх пророцтва були завжди туманними і невиразними².

Науковці вважають, що грецька релігія мала певні специфічні ознаки: *політеїзм* (багатобожжя) та *антропоморфізм* (людино-подібність богів)³. Ці дві риси практично визначили ціннісно-сміслові орієнтації грецького виховання.

Значний пантеон богів формував політеїстичний релігійно-міфологічний світогляд та ідеологію людини і суспільства, розуміння світобудови і мети життя. Світ грецьких богів і богинь був таким самим людським світом тільки ідеалізованим: люди – смертні боги, боги – безсмертні люди. Під божеством стародавні греки розуміли Абсолют. Космос – абсолютне божество, а античні боги – це ідеї, які утілюються у космосі та закони природи, що ними управляють. Тому усі переваги і усі недоліки природи і людського життя відображаються у богах. Боги мали вигляд людей і були схожі на них своєю поведінкою: вони мали дружин і чоловіків, дітей,

¹ Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глускина. – СПб. : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, 1958. – С. 224. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova-gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm

² Древняя Греция [Электронный ресурс] // Открытая реальность. – Режим доступа: <http://www.openreality.ru/school/religion/ancients/greece>

³ Там само.

закохувались, ревнували тощо. Боги володіли такими самими чеснотами й недоліками, як і люди. Таким чином, боги – це абсолютизовані люди. Саме у цьому проявився *антропоморфізм* релігії, який обумовив гуманістичний характер давньогрецької цивілізації. Антропоморфна сутність богів передбачає, що отримати їх покровительство можна матеріальними засобами – подарунками (у тому числі людськими або іншими жертвами), умовляннями (молитвою, яка може мати характер самопохвали і навіть обману) або особливими вчинками¹.

Уявлення про богів як ідеальних образів усього живого і неживого (у тому числі і людини) надавало людині свободу дій, перетворювало її на активний суб'єкт соціального життя. Людина виступала як рівня богам. С. Токарев у своєму дослідженні релігії та її ролі в історії народів світу пише, що богам можна було кинути виклик, до міфів про них можна було відноситись скептично, розповідати історії про них, як це зроблено у гомерівських поемах, сміятися над ними. Загальнообов'язкових догматів грецька релігія не знала. Титанічні образи, на зразок Прометея, що були присутні у грецькій міфології, уособлювали образ людського генія, чия сила і мужність прославляють людину і возвеличують навіть над богами. До образів культових героїв близькі, а іноді і невіддільні, напів-легендарні, напів-історичні фігури законодавців, засновників полісів, визначних художників, співаків і поетів. До першого типу героїв відноситься Тесей, який, за переказами, поділив народ Аттики на філи, фатрії і роди, на соціальні верстви і професії, та Лікурґ – відомий спартанський законодавець та ін.²

Недаремно, у грецькій системі виховання серед усіх методів домінував культ героя – особистості, готової до боротьби і перемоги як у вирішенні особистих проблем, так і проблем державних. Культ героя був спрямований на виховання волі людини, визнання її свободи як громадянина і особистості.

Сказане дає підстави зробити висновок, що релігія як соціокультурний інститут відіграла визначну роль як у суспільному житті греків, так і вихованні. Релігія проникла у всі сфери життя греків, забезпечивши створення полісу як форми державного устрою, акцентуючи на проблемах особистості та її громадянського виховання. Релігійно-міфологічний світогляд греків обумовив

¹ Древняя Греция [Электронный ресурс] // Открытая реальность. – Режим доступа: <http://www.openreality.ru/school/religion/ancients/greece>.

² Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1976. – 575 с

виникнення храмової архітектури, скульптури, театру, свят і видовищ. Релігія забезпечила створення єдиного культурного простору, що мало безпосередній вплив на грецьку філософію і науку, а відповідно, на виховання й освіту. Міфологія і релігія надали змісту грецькій культурі, знайшовши відображення у мистецтві. Художники і скульптори зображували у своїх творах міфологічних героїв або цілі міфологічні епізоди. Релігія стимулювала розвиток фізичного і естетичного виховання, оскільки спортивні та інші змагання сприймалися як особлива форма служіння богам. Уявлення греків про схожість богів і людей стимулювало потребу сподобатися богам у досконалості тіла. Вважалося, що боги радіють, коли бачать людей здорових і сильних. Особливістю релігійних вірувань греків було те, що вони шукали сенс життя не у релігії, а у реальному житті, спираючись на власний досвід і розум. Людина розглядалась як втілення усього сущого, як прообраз усього створеного і творимого.

Уявлення греків про богів відобразились в їх розумінні *ідеалу людини* – красивої, фізично досконалої, гармонійно розвинутої особистості. Цей ідеал людини визначав мету афінського виховання. На *ментальному рівні* він був реалізований у *культі героїв* – нащадків богів і людей (Геракл – син Зевса і Алкени, Персей – син Зевса і Датаї, Ахілл – син царя Пелея і богині Фетиди та ін.)¹. На *соціальному рівні* виховна функція релігії реалізовувалась у суспільному житті через *традиції і звичаї громадського і культурного життя; релігійні персонажі і сюжети у літературі, мистецтві, поезії, скульптурі; специфічні форми і методи виховання жіночої та чоловічої молоді*.

Разом з тим, необхідно зазначити, що з погляду сучасної педагогіки, виховна функція релігії як соціокультурного інституту мала не лише позитивні, а й негативні характеристики. У цьому контексті слід звернути увагу на наступні аспекти впливу релігії на виховання: поширення педерастії як педагогічного методу виховання хлопчиків; виникнення гетеризму та цілеспрямована підготовка гетер у храмових школах; існування явища релігійної проституції та його поширення у суспільному житті.

Німецький дослідник І. Блох у своїй відомій книзі «Історія проституції» указує на *релігійний чинник* виникнення педерастії як методу виховання хлопчиків. Він стверджує, що антична любов до хлопчиків базувалась на стародавніх релігійних віруваннях у те, що при статевих стосунках душа, розум, характер коханця переносяться

¹ Мартіросян Л. А. Релігія як чинник формування традицій соціального виховання в епоху античності: Стародавня Греція / Л. А. Мартіросян // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2012. – № 8. – С. 14–20.

на хлопчика і, таким чином, із чисто чуттєвого акту виникає духовна взаємодія більш індивідуального характеру, ніж гетеросексуальна любов. Більш того, завдяки своєму педагогічному характеру, любов до хлопчиків піднялась вище, ніж любов між чоловіком і жінкою. Тому суспільство розглядає такі стосунки як бажані, а держава вимагає, щоб видатні мужі любили хлопчиків; тому хлопчики пропонують себе героям. Для хлопчика вважалось ганьбою не знайти собі покровителя і, вважалось за честь, яку на Криті святкували публічно і в сім'ї, якщо хлопчик знаходив таке покровительство¹.

Надання явищу педерастії педагогічних функцій, з погляду сучасної педагогіки та суспільної моралі, було негативним явищем. Для античного суспільства педерастія, незважаючи на її пересічність, також мала негативні наслідки, оскільки сприяла поширенню проституції у грецьких полісах. Її визнання у грецькому суспільстві як традиції релігійного і громадського життя надало, з сучасного погляду, *публічним будинкам* широких і незвичних функцій.

«Диктеріони вважались настільки потрібними, що були визнані недоторканими притулками: під їх дахом одружений чоловік не міг бути звинувачений у подружній зраді, батько не мав права шукати там своїх синів, кредитор – боржника. Диктеріони як заклади суспільно корисні, що відповідали потребам чужинців і молодих людей, приносили полісу чималий дохід і знаходились під заступництвом закону»². Публічні будинки стали настільки важливими

*Гетера танцює на симпозіумі.
Розпис ваз*

інституціями суспільного життя стародавніх греків, що були визнані невід'ємною складовою системи виховання. Відвідування диктеріонів

¹ Блох И. История проституции [Электронный ресурс] / И. Блох. – СПб. : АСТ-Пресс, 1994. – С. 56–57. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/111358/read>

² Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – С. 57

молодими людьми свідчило про завершення їх естетичного виховання»¹.

Позитивне ставлення суспільства до педерастії як значимого методу виховання та визнання диктеріонів як виховних закладів для хлопчиків, з погляду сучасної педагогіки, сприяло закріпленню у суспільній свідомості малозначущої ролі сім'ї й жінки у суспільстві, нівелювало виховну функцію сім'ї, посилюючи чоловічий характер грецького суспільства та його моралі.

У педагогічному контексті з аналогічних позицій доцільно розглядати і явище гетеризму, яке виникло у Стародавній Греції. У сучасному розумінні, гетери – це куртизанки, проте у Стародавній Греції їх сприймали як особливий прошарок жінок. Ними ставали рабині, іноземки і вільні дівчата з бідних сімей. Саме слово «гетера» означає «подруга», «товариш». Слава про красу і розум афінських гетер поширювалась на увесь культурний світ Греції та її провінцій, що спонукало багатьох іноземців до далеких і небезпечних мандрів до берегів Греції². Серед інших категорій повій вони вирізнялись високою освітою, тонким смаком і дотепністю, вишуканістю манер, здібностями, а часто і талантом у різних видах мистецтва. Гетери розвивали витончений еротизм еллінів, перетворюючи його у мистецтво, а мистецтво, у свою чергу, обирало гетер об'єктами свого зображення, увінчуючи їх красу у вазовому розписі, поемах, фресках, мармурі (Таїс Афінська, Афородіта Кинідська, Фріна Дельфійська, та ін.)³.

Звичайно, такий високий рівень освіти і виховання можна було отримати лише у процесі спеціально організованого, цілеспрямованого навчання і виховання, тобто у школі. Такі школи у Греції виникали на основі релігійних общин або при храмах. А. Боннар вважає, що: культове товариство на той час представляло собою природну форму будь-якого виховного закладу. Стародавні філософські школи, перші медичні школи були також релігійними общинами, проте туди не входили жерці бога Асклепія⁴. І. Блох наголошує, що існували й жіночі релігійні товариства, до яких

¹ Мартіросян Л. А. Релігія як чинник формування традицій соціального виховання в епоху античності: Стародавня Греція / Л. А. Мартіросян // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2012. – № 8. – С. 14–20

² Блох И. История проституции. [Электронный ресурс] / И. Блох. – СПб. : АСТ-Пресс, 1994. – С. 56–57. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/111358/read>

³ Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки. Навчальний посібник. – Тернопіль: Джура, 2005. – С. 80.

⁴ Боннар А. Греческая цивилизация. Т. I : От Илиады до Парфенона / Андре Боннар ; пер. с фр. О. В. Волкова ; предисл. В. И. Авдиева. – М. : Искусство, 1992. – С. 81.

відносили їй перші музичні школи, що виникли на о. Лесбос¹. Особливості цих шкіл обумовлювалися релігійними віруваннями: боги язичників кипіли цілком земними пристрастями, тому жерці і жриці служили їм не лише виконанням обрядів, а й своїм тілом. Храмова проституція, якою займалися жриці, була оточена ореолом святості, а прибутки від неї збільшували багатства в «будинку Богів». Роль жриць при храмах Афродіти часто виконували гетери. Вони також брали участь у святах, що влаштовувались на честь богині.

Масштаби і місце проституції у суспільному і релігійному житті греків відобразилися на системі виховання. *Храми* часто ставали *місцем сексуальної просвіти і статевого виховання* молоді. Б. Ляпустін та І. Суріков пишуть, що батьки посилали туди своїх дочок, щоб їх грамотно позбавили невинності і навчили усім премудростям плотського кохання. Жерці самі часто здійснювали ритуальну дефлорацію².

Найвідоміша школа гетер була при храмі Афродіти Корінфської. Дівчатка, що мали стати гетерами, навчались під керівництвом жриць. Навчання дівчат було різностороннім. Головне значення при вступі до школи мала зовнішність. У самій школі вивчали грамоту, спів, танці, історію, філософію. Особливий акцент робився на умінні догляду за обличчям і тілом.

«Сократ в будинку Аспазії» Жан-Леон Жером.

¹ Блох И. История проституции [Электронный ресурс] / И. Блох. – СПб. : АСТ-Пресс, 1994. – С. 73. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/111358/read>

² Ляпустин Б. С. Мифология и религия [Электронный ресурс] / Б. С. Ляпустин, И. Е.Суриков // Древняя Греция. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/165245/read>.

Учениці повинні були досконало розбиратися і розуміти твори мистецтва. Багато творів літератури вони вивчали напам'ять. Це були виховані жінки з витонченими манерами. Їх також навчали слідкувати за своїм тілом, яке повинно чарувати око чоловіків і задовільняти їх потреби. Суть учення у храмі Афродіти Корінфської полягала у тому, що будь-яка гетера, ставши знаменитою, загине, якщо не буде заздалегідь душевно і фізично загартована. Недарма гетери були чудовими наїзницями, вони могли переносити довгі походи і фізичні навантаження. В Афінах гетери користувались великим авторитетом і могли впливати на хід історичних подій. Афінські гетери були жінками видатної освіти і здібностей, гідними подругами видатних політичних діячів та діячів мистецтва того часу. Вони супроводжували їх у повсякденному житті, розважали, утішали і освічували чоловіків, не обов'язково торгуючи своїм тілом, а щедро збагачуючи їх знання і вихованість та розвиваючи мистецтво та красу їх почуттів. Коли влаштовувалися дружні вечірки – симпозіуми, на яких були присутні лише чоловіки, з жінок дозволялось приходити лише флейтистці, яка супроводжувала чоловічу бесіду музикою, та гетерам або танцюристкам. «Вона – подруга чоловіка, з якою він проводить філософські бесіди, яку він оточує розкошами й блиском, дружба і доброзичливість якої робить йому честь, тоді як дружина сприймалась як неминуче і незручне ярмо, була зобов'язана терпеливо проживати свій вік у гінекеї, не показуючись на очі».¹

Фріна перед судом Ареопага. Жан-Леон Жером.

¹ Фукс Э. История эротического искусства. – М.: Республика, 1995. – 448с.

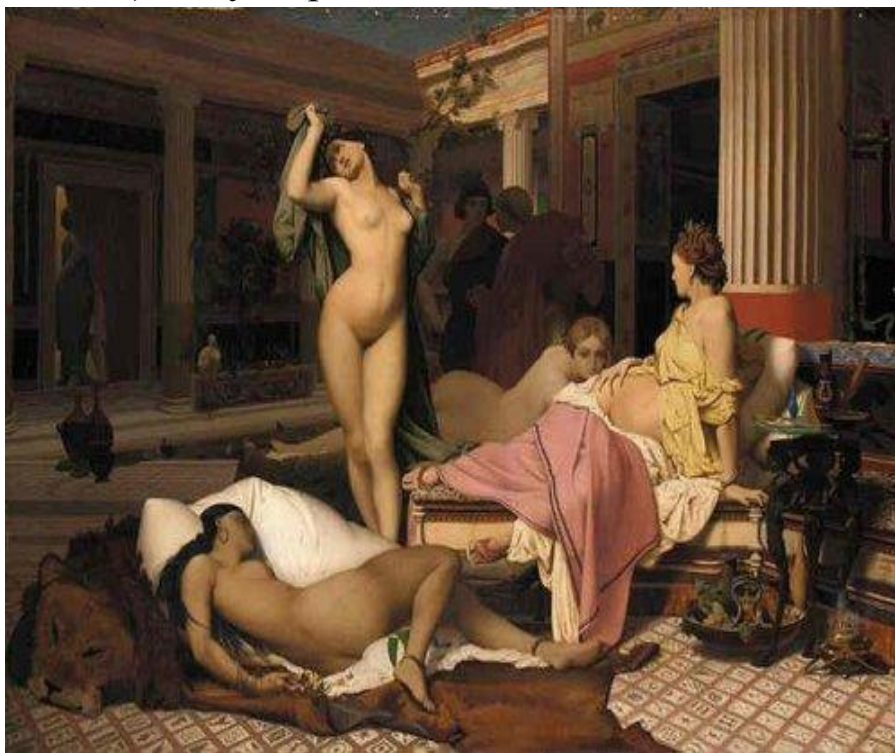
В образі гетер, які вміло поєднували витончені інтелектуальні, мистецькі і чуттєві задоволення, втілювалось багато аспектів ідеалу «калокагатії».

Фріна на святі Посейдона в Елевсіні. Генріх Семирадський.

Окрім гетер існували й інші категорії куртизанок – це аулетриди (танцівниці і флейтистки). Аулетридам здебільшого вдавалося досягнути слави і багатства завдяки своїм музичним талантам.

Необхідно зауважити, що ставлення суспільства до куртизанок було вкрай неоднозначним: більшість з них втрачали соціальні права, змушені були носити строкатий одяг, прикрашений букетиками квітів, фарбувати волосся

Грецький інтер'єр. Жан-Леон Жером

шафраном у жовтий колір. Проте, такі вимоги розповсюджувалися лише на найнижчі категорії куртизанок¹. Що стосується гетер, то вони не лише відіграли особливу роль в історії Стародавньої Греції, а й безпосередньо вплинули на неї.

Сказане свідчить, що виховна функція релігії мала як позитивні, так і негативні характеристики. Утвердження традицій релігійної проституції у суспільній свідомості і соціокультурному житті грецького суспільства сприяло поширенню через систему виховання одностатевого чоловічого і жіночого кохання, методу наставництва (педерастії) у вихованні хлопчиків та гетеризму серед дівчат. Релігійна актуалізація статевого і сексуального виховання молоді обумовила *включення публічного будинку у структуру виховних закладів* (саме там завершувалось естетичне виховання юнаків).

Отже, соціокультурний інститут релігії, який був представлений різноманітними релігійними інституціями (культові фіази, релігійні товариства, храми тощо), поставав невід'ємним структурним елементом афінської виховної системи. Його виховний вплив за способом дії був *опосередкований*, за терміном дії – *тривалий*, за змістовим спрямуванням – *просвітницько-виховний*.

3.4. Виховний простір афінської системи виховання

Відтворення афінської моделі виховання, що склалась у Стародавній Греції, потребує окреслення специфіки та меж виховного простору, у якому вона функціонувала. Виховний простір афінської системи виховання поставав як *цілеспрямовано організоване соціокультурне середовище, складовими якого були відповідні інститути*. Виховний вплив соціокультурних інститутів проявлявся у всіх сферах життєдіяльності афінського суспільства: природній, соціальній, культурній. Окрім соціокультурних вимірів виховний простір мав чітко окреслені територіально-географічні межі (природне місце розташування афінського поліса), особливості або зміни яких впливали на педагогічні характеристики усіх компонентів виховної системи.

¹ Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – С. 58–59.

До інститутів, що здійснювали соціалізаційний вплив на особистість, за терміном дії – постійний, за способом впливу – *стихийний* відносять:

– інститут економічних відносин (рабовласницькі товарно-грошові);

– інститут суспільних відносин (рабовласницькі);

– інститут матеріально-предметної культури (предмети матеріально-естетичної культури, що сприяли зміні умов природного проживання і побуту: архітектурні споруди, скульптура, мистецтво містобудування тощо; предмети науково-технічного прогресу та різноманітних науково-технічних винаходів, застосування яких в економічній діяльності сприяло підвищенню її ефективності);

– інститут духовних цінностей (полісні, громадянські, світоглядні, релігійні та художньо-мистецькі цінності тощо);

До інститутів, що здійснювали соціалізаційно-виховний вплив на особистість, за терміном дії – *тривалий*, за способом впливу – *опосередкований* відносять:

– інститут громадянської общини;

– інститут держави (народні збори, геліея (суд), ареопаг (орган державного контролю за вихованням молоді));

– інститут сім'ї (відповідальний за виховання дітей до 18 років);

державно-приватні інститути (диктеріони);

громадські об'єднання (симпозіуми).

До інститутів, що здійснювали *освітньо-виховний* вплив на особистість (спосіб впливу – цілеспрямований, термін дії – дискретний), відносять:

інститут освіти;

– культові фіази (жіночі і чоловічі релігійні общини – праобрази перших професійних шкіл: медичних, музичних, літературних та інших);

– школи гетер;

– школи граматистів і кіфаристів, палестри і гімнасії; ефебії;

– філософські і риторичні школи.

До інститутів, що здійснювали *просвітницько-виховний вплив на особистість* (термін дії – тривалий, спосіб впливу – опосередкований), належать:

– інститут релігії;

–інститут свят і видовищ (релігійні та народні свята, спортивні та мистецькі літературно-поетичні змагання);

– інститут мистецтв і фізичної культури (театр, музика, література, поезія, драма, комедія, хори, танці, спорт, гімнастика);

– інститут науки.

Незважаючи на різний за характером і змістом виховний вплив, притаманний вказаним соціокультурним інститутам, між ними існували міцні взаємозв'язки, що й забезпечувало ефективне функціонування виховного простору афінської системи виховання.

Виховні впливи усіх соціальних інститутів *інтегрувались і поєднувались* між собою. Наприклад, виховний вплив сім'ї інтегрувався із впливом школи на виховання дитини, оскільки сім'я була відповідальна за виховання дітей лише до 18-річного віку. Сім'я і школа взаємодіяли з органом державної влади – аеропагом, який здійснював нагляд за вихованням дітей і молоді. Сім'я у вихованні дітей активно взаємодіяла і з іншими інститутами державної влади – народними зборами, оскільки батьки були зобов'язані брати своїх синів на народні збори з метою їх патріотичного і громадянського виховання та вивчення дітьми законів управління державою. Інститут релігії був інтегрований з інститутом освіти – культові фіази були першими професійними школами, при храмах функціонували школи для гетер. Інститут науки окреслював зміст шкільного навчання. Інститут мистецтв та інститут фізичної культури інтегрували свої впливи на виховання дітей із шкільними тощо. Інститут рабовласницьких економічних і суспільних відносин інтегрував свої впливи з інститутом сім'ї і громади, формуючи економічну свідомість дитини та виховував презирство до фізичної праці, зневажливе ставлення до рабів тощо. Інститут матеріальної (мистецтво архітектури, скульптури, містобудування) та інститут духовної культури (полісні, громадянські, світоглядні, релігійні, художньо-мистецькі цінності) формували нове, природно-культурне середовище життєдіяльності, яке, за своєю суттю, було педагогізоване.

Разом з тим необхідно констатувати, що не всі соціальні інститути з сучасного погляду здійснювали соціально-позитивний вплив на виховання особистості і суспільство загалом. Зокрема, такі соціальні інституції, як диктеріони та школи гетер, інститут релігії з його визнанням релігійної проституції, інститут духовних цінностей з його специфічними поглядами на шлюб та роль чоловіка і жінки у ньому, негативно впливали на суспільну мораль, моральне виховання підростаючого покоління, сприяючи поширенню такої соціальної

патології, як проституція, що в кінцевому рахунку призвело до моральної кризи суспільства.

Групування соціокультурних інститутів як суб'єктів виховних впливів дозволяє систематизувати їх за компонентами виховного простору (рис.3.1).

Взаємозв'язок та взаємообумовленість виховних впливів, представлених у матриці, екстраполюється у компонентах виховного простору афінської системи виховання: соціально-інституційний, освітньо-інституційний, культурно-інституційний та середовищно-інституційний. Зміна пріоритетності того чи іншого соціокультурного інституту у будь-якій сфері життєдіяльності афінського суспільства у різні історичні періоди формувала різні **якісні характеристики грецького виховання**. Старогрецький період: за *формою* – громадсько-сімейно-шкільне; за *змістом* – художньо-мистецьке та спортивно-гімнастичне; за *методами* – практично-діяльнісне та теоретико-освітнє (новогрецький період). Ідеал калокагатії як мети виховання зберігається протягом двох історичних періодів; спостерігається зміна цілей виховання: виховання громадянина держави (старогрецький період) та розвиток художньо-естетичних здібностей окремого індивіда (новогрецький період).

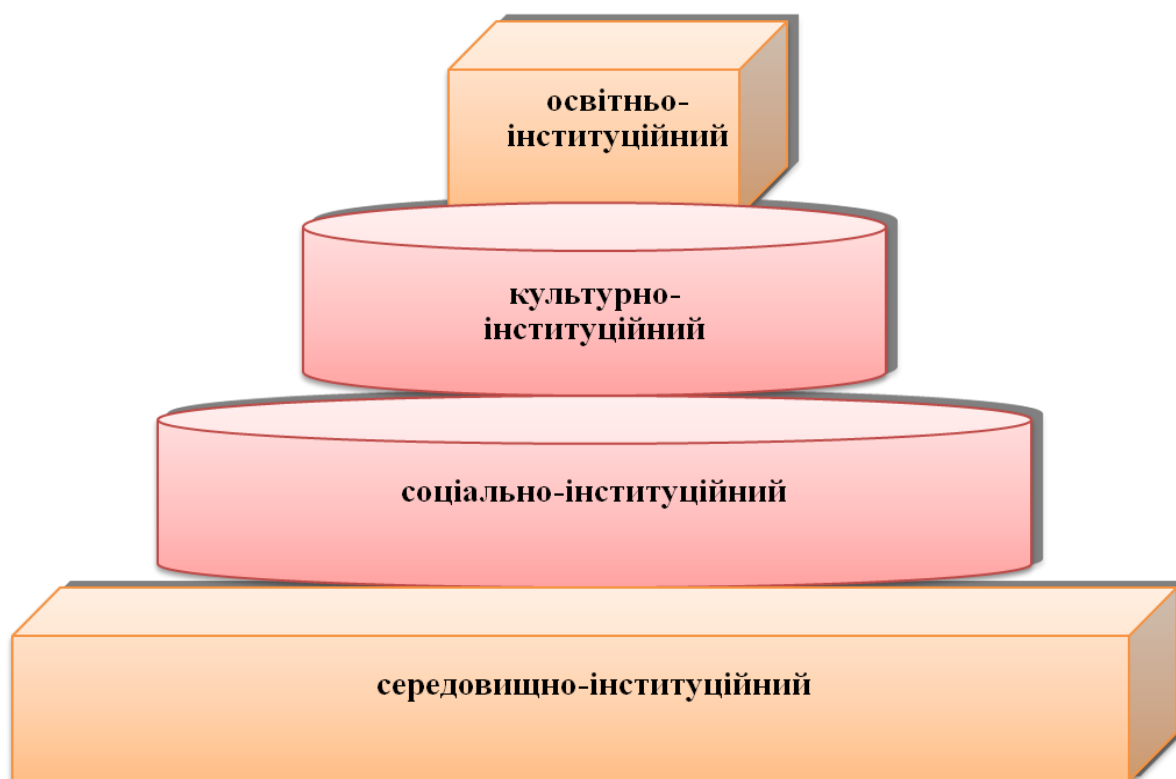

Рис. 3.1 Матриця виховного простору за провідної ролі соціально-інституційного та культурно-інституційного компонентів

На відміну від спартанської системи виховання, в афінській значний вплив на виховний процес мали такі соціокультурні інститути, як політика, релігія, мистецтво, наука, спорт тощо. Вони реалізовували ідеал «калокагатії» через гімнастику, музику, літературу, поезію та квінтесенцію усіх мистецтв – філософію (у тому числі, теорію педагогіки). Це заклало основу філософського мислення громадянської общини як засобу гармонізації і одухотворення індивідуального життя.

Виховна функція соціокультурних інститутів була спрямована на гармонізацію інтересів людини і суспільства через демократію суспільства і природи, через закони ритму і гармонії музики. З їх змінами греки пов'язували зміни або падіння усього державного і соціального життя. Вищою *метою* всього гімнастичного і художнього виховання афінян була *моральна досконалість*, від якої залежала *досконалість політичного життя*. Тому головним завданням було проявити власну особистість у державних справах. «Мудрість у порадах, сила в боях, краса в явищах – ось три вищі моменти морально-державного життя грека»¹. *Моральну досконалість* розуміли як оволодіння своїми емоціями і почуттями, без чого не можливе державне життя, бойові походи, участь у культурно-громадському житті. Моральна досконалість – це мета і результат усього гімнастично-художнього виховання.

Коллективний характер та соціальний зміст фізичної культури, різних видів мистецтва та релігії обумовили виникнення специфічних форм виховання (громадська думка, громадський осуд, відповідальність батьків і держави, змагальність, похвала і возвеличення за досягнуті успіхи, наставництво і опікунство для хлопчиків; гетеризм для дівчаток).

Зміна умов середовища життєдіяльності (*географічне розширення територій та трансформація соціокультурних інститутів у новогрецький період*) обумовили зміни в афінській системі виховання:

- фізичне і політичне виховання відходить на другий план і замінюється розумовим;
- освіта набуває формального характеру і передбачає розвиток риторичних здібностей;

¹ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 75

- вивчення літератури з метою розвитку інтелектуальних здібностей набирає іншого сенсу – приваблює форма, а не зміст; вивчається лише для задоволення;
- формується граматичний зміст навчання;
- у програмі музичних шкіл відбуваються зміни: нові музичні інструменти і нова музика передають суб'єктивні враження;
- втрачається соціальний зміст мистецтва і навчання та активізуються індивідуалістичні прагнення як у суспільстві загалом, так і в окремого індивіда;
- моральна основа виховання замінюється системою освіти, яка висунула на перший план теоретичне навчання;
- виховання стає книжним і теоретичним.
- навчання граматики і риторики надає вихованню теоретико-освітнього характеру;
- мета фізичного гімнастичного виховання – загартувати громадянина для служіння державі – змінилася, тепер – це естетична насолода;
- встановлюється шкільний характер виховання, яке має на меті розумово-освітні та індивідуальні цілі.

Загалом, афінська система виховання – перший зразок виховання, у якому особистість не придушується ні свідомо, ні підсвідомо. Навпаки, прояви індивідуальності визнаються цілком сумісними зі стійкістю суспільних основ і соціальним благополуччям і, навіть, вважаються бажаними в інтересах суспільства. «Завдання забезпечення індивіду такої свободи, ініціативи і думки, яка б сприяла прогресивному розвитку суспільного порядку, а, відповідно, укріплювала основи суспільства, було вперше розроблена греками. Це проблема соціального життя і громадянської відповідальності і виховання»¹.

Гармонізація інтересів і потреб людини, суспільства і природи – основна риса афінської системи виховання. Саме вона визначила магістральний шлях педагогічного пошуку європейської педагогіки. Афінська система виховання заклала основи сучасної гуманістичної педагогіки, створивши нетлінний ідеал виховання гармонійно розвинутої особистості.

¹ Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – М. : Гос. изд-во, 1923. – С. 42–43.

* * *

Таким чином, здійснений аналіз розвитку грецького виховання у двох стародавніх полісах – Спарті та Афінах, засвідчив його соціокультурну сутність. Виховний простір, що утворювався соціокультурними інститутами, охоплював усі сфери життєдіяльності греків і визначав їх виховну систему. Взаємодія соціокультурних інститутів двох полісів визначала специфіку функціонування їх виховних систем. Так, наприклад, соціальний інститут армії, в афінській системі виховання був маловажливий, тоді, як у спартанській він був основним. Афінський соціальний інститут освіти був представлений різноманітними освітніми інституціями (школи, фіаси, общини), тоді як спартанський освітній інститут у своїй структурі був досить одноманітним.

Застосування соціокультурного підходу до вивчення проблем історії виховання, дає підстави стверджувати, що у специфіці формування і функціонування виховних систем як Спарті, так і Афін провідну роль відігравала соціокультурна природа виховання.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте роль інституту матеріально-предметної культури у трансформації природного середовища у виховний простір.

2. У чому полягала «універсальна обдарованість» афінян, під впливом яких чинників вона сформувалась?

3. Обґрунтуйте, як ментальність афінян вплинула на формування ідеалу людини та виховного ідеалу. Розкрийте сутність поняття «калокагатія».

4. Охарактеризуйте інститут економіки як суб'єкт виховних впливів.

5. Як вплинув інститут приватної власності на формування афінських виховних традицій?

6. Охарактеризуйте виховні функції інституту громадянської общини в Афінах.

7. У чому проявився процес диференціації мети і змісту виховання у різних соціальних групах афінського населення?

8. Яким чином система прав і обов'язків афінських громадян забезпечувала соціально-виховну функцію держави?

9. Вкажіть причини появи в Афінах нової форми правління – демократії.

10. Розкрийте роль демократичних інститутів у формуванні специфічних рис афінської системи виховання.
11. Розкрийте виховну функцію афінського суду присяжних – гелієї.
12. Розкрийте особливості афінської сім'ї та її виховної функції.
13. Охарактеризуйте особливості двох напрямів виховання дівчаток: сімейний і соціально-релігійний.
14. Розкрийте особливості виховання хлопчиків у сім'ї.
15. Чому метод наставництва у вихованні підлітків був важливою політико-педагогічною традицією виховання чоловічої молоді в Афінах?
16. Розкрийте структуру афінського інституту освіти та опишіть навчально-виховний процес в афінських школах, визначте його особливості.
17. Розкрийте значення музичного виховання у системі афінської освіти.
18. Проведіть порівняльний аналіз розвитку інституту освіти у старогрецький і новогрецький періоди.
19. Розкрийте значення інституту фізичної культури та інституту свят і видовищ в афінській виховній системі.
20. Дайте загальну характеристику виховного простору афінської системи виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аза Л. А. Воспитание как философско–социологическая проблема / Аза Л. А. – Київ : Наук. думка, 1993. – 131 с.
2. Андреев Ю. В. Спарта или тип полиса [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев // Античная Греция. Проблемы развития полиса : в 2 т. Т. 1 / под ред. Е. С. Голубцовой. – Москва : Наука, 1983. – 422 с. – Режим доступа : <http://helpiks.org/1-120247.html>
3. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации [Электронный ресурс] / Андреев Ю. В. – Санкт-Петербург : Алтея, 1998. – 400 с.– Режим доступа : <http://www.sno.pro1.ru/lib/andreev/andreev.pdf>
4. Андреева И. Н. Антология по истории и теории социальной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / И. Н. Андреева. – Москва : Academia, 2000. – 176 с.
5. Андрущенко В. П. Соціальна робота. Кн. I / В. П. Андрущенко, В. П. Бех, М. П. Лукашевич. – Київ : УДЦССМ, 2001. – 344 с.
6. Античный полис : курс лекций / отв. ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. – Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 240 с.
7. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / Аристотель ; [ред. и авт. вступ. ст. А. И. Доватур, Ф. Х. Кессиди ; пер. с древнегр. И. В. Брагинской, М. Л. Гаспарова, С. А. Шевелева, Г. А. Миллер ; АН СССР. Ин –т философии]. – Москва : Мысль, 1983. – 830 с. – (Сер. «Философ. наследие»).
8. Армия спартанцев [Электронный ресурс] // Русская историческая библиотека. – Режим доступа : <http://rushist.com/index.Php/greece-rome/2347-armiya-spartantsev>.
9. Архитектура [Электронный ресурс] // Художественная энциклопедия / Академик. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_pictures/196/Архитектура.
10. Асламова Т. Громадянська освіта: теорія і методика навчання / Т. Асламова, Т. Бакка, В. Бортніков [та ін.]. – Київ : ЕТНА –1, 2008. – 174 с.
11. Аттика. Природа і населення Стародавньої Греції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://древняя.РФ/attika-priroda-i-naselenie-drevnej-gretsii-istorija-drevnej-gretsii-istorija>
12. Балух В. О. Історія Стародавньої Греції : курс лекцій / В. О. Балух, Ю. І. Макар. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 680 с.

13. Барсукова Т. И. Воспитание в современном российском обществе (социокультурный анализ) : дис. ... д –ра социол. наук : 22.00.06 [Электронный ресурс] / Т. И. Барсукова ; Северо –Кавказ. гос. техн. ун –т. – Ставрополь : [б. и.], 2006. – 380 с. – Режим доступа : [http://www.dslib.net/sociologia –kultury/vospitanie –v –sovremennom –rossijskom –obwestve.html](http://www.dslib.net/sociologia-kultury/vospitanie-v-sovremennom-rossijskom-obwestve.html)

14. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – 2 –е изд., испр. и доп. – Москва : Academia, 2004. – 788 с.

15. Бим –Бад Б. М. Педагогический энциклопедический словарь / Б. М. Бим –Бад. – Москва : Большая Рос. энцикл., 2002. – 528 с.

16. Бим –Бад Б. М. Эвристические функции историко–педагогической науки [Электронный ресурс] / Б. М. Бим –Бад // Бим –Бад Б. М. Очерки по истории педагогики. – Москва : УРАО, 2003. – 141 с. – Режим доступа : http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=194&binn_rubrik_pl_artic

17. Білополий, В. В. Культурологічний підхід [Текст] : допом. матеріали до вивч. курсів та спецкурсів "Вітчизн. та світ. культура", "Екол. культура", "Історія культури", "Приклад. культурологія", "Теорія культури", "Укр. культура", "Філосо. культури" / В. В. Білополий, К. А. Прокоф'єва, М. Г. Складановська ; за заг. ред. К. А. Прокоф'євої ; Придніпр. держ. акад. буд –ва та архіт. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2013. – 322 с

18. Блох И. История проституции [Электронный ресурс] / И. Блох. – Санкт-Петербург : АСТ –Пресс, 1994. – 544 с.

19. Боннар А. Греческая цивилизация. Т. I : От Илиады до Парфенона / Андре Боннар ; пер. с фр. О. В. Волкова ; предисл. В. И. Авдиева. – Москва : Искусство, 1992. – 269 с.

20. Борухович В. Ораторское искусство Древней Греции / В. Борухович // Ораторы Греции / сост. и науч. подготовка текстов М. Гаспарова ; вступ. ст. В. Боруховича ; [пед. с древнегр.]. – Москва : Художеств. л –ра, 1989. – 423 с. – (Сер. «Б –ка античной л –ры»).

21. Борытко Н. М. Педагог в пространствах современного воспитания [Электронный ресурс] / Н. М. Борытко ; науч. ред. Н. КИЇВ Сергеев. – Волгоград : Перемена, 2001. – 214 с. – Режим доступа : [http://savelevva.ucoz.ru/borytko_pedagog_v_prostranstvakh_sovremennogo – vosp.pdf](http://savelevva.ucoz.ru/borytko_pedagog_v_prostranstvakh_sovremennogo_vosp.pdf)

22. Брюле Пьер. Повседневная жизнь древнегреческих женщин в классическую эпоху [Электронный ресурс] / Пьер Брюлле. – Москва : Изд. дом : Молодая гарди, 2005. – Режим доступа : <http://e> –

libra.ru/read/254880 –povsednevnyaya –zhizn –drevnegrecheskix –zhenshhin –v –klassicheskuyu –yepoxu.html

23. Васильев Л. С. Цивілізації Сходу : специфіка, тенденції, перспективи / Л. С. Васильев // Цивілізації. – Москва : Наука, 1995. – Вип. 3. – С. 141–151.

24. Вербець В. В. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – Київ : Кондор, 2009. – 550 с. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/knigi/565 –sotsologiya –verbets –vv.html>

25. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. [Електронний ресурс] / К. Г. Волинка. – Київ : МАУП, 2003. – 240 с. – Режим доступу : <http://uristinfo.net/2010 –12 –16 –20 –00 –40/133 –kg –volinka –teorija –derzhavi –i –prava/3668 –rozdil –3 –spivvidnoshennja –suspilstva –derzhavi –i –prava.html>

26. Воспитание в древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ref.by/refs/33/6913/1.html>.

27. Воспитательный характер греческой педерастии [Электронный ресурс] // Педерастия : [материал с Википедии]. – Режим доступа : <http://www.turkaramamotoru.com/ru/ –18698.html>.

28. Всеобщая история искусств : в 6 т. Т. 1 : Искусство древнего мира [Электронный ресурс] / под ред. А. Чегодаева. – Москва : Гос. изд-во «Искусство», 1956. – С. 147–227. – Режим доступа : <http://www.sno.pro1.ru/lib/ha// index.htm>.

29. Всесвітня історія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Б. М. Гончар, М. Ю. Козицький та ін. – 2 –ге вид., випр. і доп. – Київ : Знання, 2002. – 565 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1286030340785/istoriya/starodavnya_sparta.

30. Гагаев П. А. Культурно –исторический аспект развития отечественных философско-педагогических учений XVIII–XX веков : дис. ... д –ра пед. наук : 13.00.01 / П. А. Гагаев ; Волгоград. гос. пед. ун –т. – Волгоград : [б. и.], 2000. – 518 с.

31. Герасимчук А. А. Соціологія : курс лекцій / А. А. Герасимчук, Ю. І. Палеха, О. М. Шиян. – Київ : ЄУФІМБ, 2000. – 88 с.

32. Голубева Г. А. Социология : учеб. пособие / Г. А. Голубева, А. В. Дмитриев. – Москва : Экзамен, 2004. – 224 с.

33. Городяненко В. Г. Соціологія : підручник / В. Г. Городяненко. – Київ : Вид. центр «Академія», 2005. – 560 с.

34. Гурова Р. Г. Социологические проблемы воспитания / Р. Г. Гурова ; НИИ общих проблем воспитания АПН СССР. – Москва : Педагогика, 1981. – 176 с.

35. Давыдова Ю. А. Обществознание : интернет-курс для подготовки к ЕГЭ [Электронный ресурс] / Ю. А. Давыдова, А. В. Матюхин // Московская финансово – промышленная академия. Департамент разработки электронного контента ОТИ, 2011. – Режим доступа : http://www.e-biblio.ru/xbook/new/xbook310/book/index/index.html?go=part-016*page.htm
36. Даденков М. Ф. История педагогики / М. Ф. Даденков. – Киев ; Харьков : Рад. шк., 1947. – 328 с.
37. Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Г. В. Дворецька. – 2 –ге вид., перероб. і доп. – Київ : КНЕУ, 2002. – 472 с. – Режим доступу : <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-67.html>
38. Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Г. В. Дворецька. – Київ : КНЕУ, 2013. – 428 с. – Режим доступу : [ipk-dszu.kiev.ua...Posibnik/Lukashevitch Soziolog](http://ipk-dszu.kiev.ua...Posibnik/Lukashevitch%20Soziolog)
39. Джуринский А. Н. История педагогики / А. Н. Джуринский. – Москва : Владос, 2000. – 432 с.
40. Дик П. Ф. Культурология : учеб. пособие для вузов [Электронный ресурс] / П. Ф. Дик, Н. Ф. ДиКиїв – Ростов на Дону : Феникс, 2006. – 384 с. – Режим доступа : http://www.rummuseum.ru/lib_d/dikkult05.php].
41. Дикастерий [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Дикастерий>
42. Древняя Греция [Электронный ресурс] // Открытая реальность. – Режим доступа : <http://www.openreality.ru/school/religion/ancients/greece>.
43. Древняя Греция: История. Быт. Культура / сост. Л. С. Ильинская. – Москва : Моск. лицей, 1997. – 380 с. – (Сер. «Из книг современных ученых»).
44. Древняя Спарта [Электронный ресурс] // Энциклопедия «Кругосвет» : универс. науч. – популярная онлайн-энцикл. – Режим доступа : <http://www.krugosvet.ru>
45. Друкер П. Управление в обществе будущего / Питер Ф. Друкер ; [пер. с англ.]. – Москва : Вильямс, 2007. – 306 с.
46. Духавнева А. В. История зарубежной педагогики и философия образования / А. В. Духавнева, Л. Д. Столяренко. – Ростов на Дону : Феникс, 2000. – 480 с.
47. Дюрант В. Жизнь Греции. [Электронный ресурс] / В. Дюрант. – Москва : Крон-Пресс, 1997. – 705 с. – Режим доступа : http://www.sno.pro1.ru/lib/durant_zhizn_grezii/8.htm

48. Жоль К. К. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с. – Режим доступу : http://uchebnikionline.com/soziologia/sotsiologiya_-_zhol_kk/sotsiologiya_-_zhol_kk.htm].

49. Жураковский Г. Очерки по истории античной педагогике [Электронный ресурс] / Г. Жураковский. – Москва : Изд-во Акад. пед. наук РРФСР, 1963. – 509 с. – Режим доступа : http://elib.gnpbu.ru/text/zhurakovsky_ocherk-po-istorii-antichnoy-pedagogiki_1963/go,2;fs,1/

50. Иллюстрированная история религий : в 2 т. [Электронный ресурс] / под ред. Д. Л. Шантепи де ля Соссей. – 2-е изд. – Москва : Изд. отдел Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1992. – С. 283–287. – Режим доступа : <http://www.openreality.ru/school/religion/ancients/greese/#праздники>.

51. Ильчиков М. З. Социология воспитания : монография / М. З. Ильчиков, Б. А. Смирнов ; Ин-т междунар. права и экономики им. А. С. Грибоедова. – Москва : [б. и.], 1996. – 116 с.

52. Ирмшер Й. Словарь античности / Й. Ирмшер, Р. Йоне ; [пер. с нем. Москва]. – Москва : Прогресс, 1989 – 704 с.

53. История Древней Греции : учеб. для вузов / под ред. В. И. Кузищина. – Москва : Высш. шк., 1996. – 399 с.

54. История Древней Греции : учебник [Электронный ресурс] / Ю. В. Андреев, Г. А. Кошеленко, В. И. Кузищин, Л. П. Маринович ; под ред. В. И. Кузищина. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва : Высш. шк., 2003. – 399 с. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/hist/hist_old_greec-kuz-a.htm

55. Історія Давньої Греції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://supermif.com/istoria_greki/0_istoria_greki_zmist.html.

56. Історія світової культури : навч. посіб. / [кер. авт. колективу Л. Т. Левчук]. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : Центр учб. л-ри, 2010. – 400 с.

57. Карпюк С. Г. Лекции по истории Древней Греции / С. Г. Карпюк. – Москва : Ладомир, 1997. – 160 с.

58. Кессиди Ф. Х. К проблеме «греческого чуда» [Электронный ресурс] / Ф. Х. Кессиди // Пустовит А. В. История европейской культуры : учеб. пособие. – Київ : Межрегион. акад. управления персоналом, 2004. – 400 с. – Режим доступа : <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/pustovit-istoriya-kultury/kessidi-k-probleme-grecheskogo-chuda.htm>

59. Кириченко В. І. Виховний простір: сутність і технологія створення [Електронний ресурс] / В. Кириченко, Г. Ковганич // Постметодика. – 2009. – № 2(86). – Режим доступу : http://www.nbuiv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Postmetodyka/2009_2/kirichenko.pdf
60. Клименко А. В. Обществознание / А. В. Клименко, В. В. Румынина. – Москва : Юнити –Дана, 2004. – 480 с.
61. Колобова К. М. Древний город Афины и его памятники / Колобова К. М. – Ленинград : Изд –во ЛГУ, 1961. – 374 с.
62. Колобова К. М. Очерки истории Древней Греции : пособие для учителя [Электронный ресурс] / К. М. Колобова, Л. М. Глушкина. – Санкт-Петербург : Гос. учеб.-пед. изд-во М-ва просвещения РСФСР, Ленингр. отделение, 1958. – 347 с. – Режим доступа : http://www.sno.pro1.ru/lib/kolobova_gluskina_ocherki_istorii_grecii/index.htm
63. Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлев. – Москва : Эксмо –Пресс, 2000. – 1308 с.
64. Корнетов Г. Б. Реформаторы образования в истории западной педагогики : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Г. Б. Корнетов. – Москва : АСОУ, 2007. – Вып. 9. – 296 с. – (Сер. «Историко – педагогическое знание»). – Режим доступа : http://www.bim-bad.ru/docs/kornetov_reformatory.pdf
65. Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко – педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – Москва : ИТИ и МИО РАО, 1994. – 265 с.
66. Короткий курс лекцій з дисципліни «Історія мистецтва Західної Європи від Античності до наших днів» [Електронний ресурс] // Studme.com. – Режим доступу : http://studme.com.ua/158407204333/kulturologiya/istoriya_iskusstva_zapadnoy_evropy_ot_antichnosti_do_nashih_dney.htm
67. Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки : навч. посіб. / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2005. – 440 с.
68. Кругликова И. Т. Античная археология : учеб. пособие для вузов по спец. «история» / И.Т. Кругликова. – Москва : Высш. шк., 1984. – 216 с.
69. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Т. М. Кузьменко. – Київ : Центр учбової л –ри, 2010. – 320 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/10560412/sotsiologiya/sotsialni_instituti.
70. Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности и до начала XX века) : учеб. пособие /

- К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин. – Москва : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – 480 с.
71. Кузьминский А. И. Педагогика высшей школы : учеб. пособие [Электронный ресурс] / А. И. Кузьминский. – Київ : Знание, 2005. – 486 с. – Режим доступа: <http://banauka.ru/4.html>
72. Культура стародавньої Греції (міфологія, наука, освіта, література, театр, образотворче мистецтво, архітектура) : реферат [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=59624&pg=0>.
73. Культурология : учеб. пособие для вузов / П. Ф. Дик, Н. Ф. Дик. – Ростов на Дону : Феникс, 2006. – 384 с.
74. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / К. Куманецкий. – Москва : Высш. шк., 1990. – 350 с.
75. Кухтевич Т. Н. Социология воспитания / Т. Н. Кухтевич. – Москва : Изд-во МГУ, 1989. – 144 с.
76. Латышев В. В. Очерк греческих древностей : [пособие для гимназистов старших кл. и для начинающих филологов]. Ч. 1 : Государственные и военные древности. Военное дело в Спарте [Электронный ресурс] / В. В. Латышев. – 2 –е изд., перераб. – Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. – 355 с. – Режим доступа : <http://www.sno.pro1.ru/lib/lat/index.htm>
77. Лихачев Б. Т. Педагогика : курс лекций : [учеб. пособие для студ. пед. учеб. заведений и слушателей ИПК и ФПК] [Электронный ресурс] / Б. Т. Лихачев. – 4 –е изд., перераб. и доп. – Москва : Юрайт – М, 2001. – 607 с. – Режим доступа : <http://www.studfiles.ru/preview/1633266/>.
78. Лобанова С. І. Соціокультурні детермінанти формування моделей виховання дітей і молоді у Стародавньому Римі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. І. Лобанова ; Вінниц. держ. пед. ун –т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : [б. в.], 2011. – 221 с.
79. Лубський В. І. Релігієзнавство : навч. посіб. [Електронний ресурс] / В. І. Лубський. – Київ : Вілбор, 2002. – 432 с. – Режим доступа : http://ualib.com.ua/b_129.htm.
80. Лукашевич Н. П. Социология воспитания : краткий курс лекций / Н. П. Лукашевич. – Київ : МАУП, 1996. – 107 с.
81. Лукиан. Избранное : Проза. Поэзия / [Лукиан ; под общ. ред. С. Аверинцева и др. ; сост. и предисл. И. Нахова ; пер. с древнегр.]. – Москва : Терра, 1996. – 536 с. – (Сер. «Сокровища мировой л-ры»).
82. Лямин В. С. Философские проблемы географии / В. С. Лямин // Современные проблемы естественных, технических и социально-

- гуманитарных наук : учеб. для асп. / под ред. В. В. Миронова. – Москва : Гардарики, 2006 – 639 с.
83. Ляпустин Б. С. Древняя Греция [Электронный ресурс] / Б. С. Ляпустин, И. Е. Суриков. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/165245/read>].
84. Ляпустин Б. С. Мифология и религия [Электронный ресурс] / Б. С. Ляпустин, И. Е. Суриков // Древняя Греция. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/165245/read>].
85. Максакова В. И. Педагогическая антропология : учеб. пособ. [для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Максакова В. И. – Москва : Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
86. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика : учебник / Л. В. Мардахаев. – Москва : Гардарики, 2005. – 269 с.
87. Маркевич Е. История танцев [Электронный ресурс] / Е. Маркевич. – Режим доступа : http://www.ashtray.ru/main/texts/markevich_history_dance.htm.
88. Марру А. И. История воспитания в античности (Греция). Гл. 3. Педерастия как образование / А. И. Марру ; пер. с фр. А. И. Любжина, М. А. Сокольской, А. В. Пахомовой. – Москва : Греко –латинский кабинет Ю. Шичалина, 1998. – С. 49.
89. Мартіросян Л. А. Передумови становлення та розвитку вищої освіти у Європі / Л. А. Мартіросян // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2013. – № 8. – С. 8–14.
90. Мартіросян Л. А. Релігія як чинник формування традицій соціального виховання в епоху античності: Стародавня Греція / Л. А. Мартіросян // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2012. – № 8. – С. 14–20.
91. Мартіросян Л. Фізична культура, як соціально-педагогічний засіб формування здорового способу життя західноєвропейського суспільства: історичний аспект / Л. Мартіросян // Сприяння здоров'ю дітей та молоді : теоретико -методичні аспекти : матеріали IV Міжнар. соц. –пед. конф. (29–30 верес. 2009 р.) / Волин. нац. ун–т ім. Лесі Українки ; [голов. ред. П. М. Гусак]. – Луцьк, 2009. – С. 253–261.
92. Медынский Е. Н. История педагогики в связи с экономическим развитием общества / Е. Н. Медынский. – Москва : Работник просвещения, 1923. – Т. 1. – С. 79–85.
93. Мельниченко А. А. Масова культура як елемент сучасного виховного простору [Електронний ресурс] / А. А. Мельниченко, С. В. Савицька. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/VKPI/fpp/2006-3/07_Melnichenko.pdf.

94. Менталітет [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki/%CС%E5%ED%F2%E0%EB%E8%F2%E5%F2>

95. Мифы народов мира : энцикл. : в 2 т. Т. 1 : А–К / гл. ред. С. А. Токарев. – Москва : Сов. энцикл., 1980. – 673 с.

96. Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 [учеб. пособие для студ. вузов и средних спец. учеб. заведений] / Л. Н. Модзалевский ; вступ. ст., сост. М. В. Захарченко ; ред. М. В. Захарченко [и др.]. – 2-е изд., испр. – Санкт-Петербург : Изд-во С. Петерб. ун-та МВД России «Алетейя», 2000. – 428 с. – (Сер. «Б-ка рус. педагогики»).

97. Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней : [в 2 ч.] Ч. 1 / Л. Н. Модзалевский. – Санкт-Петербург : Н. Г. Мартынов, 1892. – 433 с.

98. Монро П. История педагогики : [в 2 ч.] Ч. 1 : Древность и Средние века / П. Монро ; под ред. Н. Д. Виноградова ; пер. с англ. М. В. Райх. – Москва : Гос. изд-во, 1923. – 286 с.

99. Мюллер В. К. Новый англо-русский словарь / В. К. Мюллер, В. Л. Дашевская, В. А. Каплан [и др.]. – 8-е изд. – Москва : Рус. яз., 2001. – 880 с.

100. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. Т. 3 : П–Я / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – [2-ге вид.]. – Київ : Аконт, 2001. – 863 с.

101. Новикова Л. И. Воспитательное пространство как открытая система / Л. И. Новикова, М. В. Соколовский // Общественные науки и современность. – 1998. – № 1. – С. 132–143.

102. Новикова Л. И. Школа и среда / Л. И. Новикова. – Москва : Знание, 1985. – 80 с.

103. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Т. В. Орлова. – Київ : Знання, 2012. – 446 с. – (Сер. «Вища освіта ХХІ ст.»). – Режим доступу : http://uchebnikionline.com/istoria/vsesvitnya_istoriya_istoriya_tsivilizatsiy_-_orlova_tv/vsesvitnya_istoriya_istoriya_tsivilizatsiy_-_orlova_tv.htm.

104. Пельман Р. История античного коммунизма и социализма / Р. Пельман ; под ред. М. И. Ростовцева ; пер. с нем. // Общая история европейской культуры. Т. 2. – Санкт-Петербург : Брокгауз – Ефрон, 1910. – С. 491–492.

105. Печатнова Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) / Печатнова Л. Г. – Санкт-Петербург : Гумманитарная Академия, 2001. – 510 с.

106. Платон / сост., авт. предисл. Г. Б. Корнетов. – Москва : Издат. дом Шалвы Амонашвили : МПГУ, 2000. – 223 с.
107. Платон, Аристотель. Пайдейя: восхождение к доблести / [Платон, Аристотель ; Ун –т Рос. акад. образования ; сост. и отв. ред. Г. Б. Корнетов ; редкол. : М. В. Богуславский, Э. Д. Днепров, Г. Б. Корнетов]. – Москва : УРАО, 2003. – 480 с. – (Сер. «Новая пед. б –ка»).
108. Платон. Государство / Платон ; [пер. с давньогр. Д. Коваль]. – Київ : Основы, 2000. – 355 с.
109. Платон. Законы / Платон ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо –Годи. – Москва : Мысль, 1999. – С. 832.
110. Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. Т. 1 / Плутарх ; пер. с древнегр. – Москва : Правда, 1987. – 590 с.
111. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Ликург и Нума Помпилий / Плутарх ; пер. В. Алексеева // Плутарх. Избранные жизнеописания : в 2 т. Т. 1 / сост. М. Томашевская. – Москва : Правда, 1987. – 592 с.
112. Появление науки в Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.libsid.ru/estestvoznание/sistema –nauk –o –prirode –i –estestvenno –nauchnaya –kartina –mira/poyavlenie –nauki –v –drevney –gretsii>.
113. Примуш М. В. Загальна соціологія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / М. В. Примуш. – Київ : ВД «Професіонал», 2004. – 592 с. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/knigi/558 –zagalna –sotsologiya –primush –mv.html>
114. Прохоренко Н. Є. Виховний простір як чинник впливу на розвиток молоді [Електронний ресурс] / Н. Є. Прохоренко. – Режим доступу : <http://eprints.kname.edu.ua/31416/1/6.pdf>]
115. Пустовит А. В. История европейской культуры : учеб. пособие [Электронный ресурс] / А. В. Пустовит. – Київ : МАУП, 2004. – 201 с. – Режим доступа : <http://17v –euro –lit.niv.ru/17v –euro –lit/pustovit –istoriya –kultury/index.htm>.
116. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / А. О. Рижанова ; Луган. нац. пед. ун –т ім. Т. Шевченка. – Луганськ : [б. в.], 2005. – 402 с.
117. Риторика загальна та судова : навч. посіб. / С. Д. Абрамович, В. В. Молдован, М. Ю. Чикарькова. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

118. Розвиток літератури й філософії у Давній Греції [Електронний ресурс] // Б-ка школяра. – Режим доступу : <http://www.ukrtvory.com.ua/referaty/histor14.html>

119. Себайн Джордж Г. Платон: «Політик» і «Закони» [Електронний ресурс] / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон // Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки. – Київ : Основи, 1997. – С. 90–106. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd06.htm>.

120. Селиванова Н. Л. Современные представления о воспитании пространства / Н. Л. Селиванова // Педагогика. – 2000. – № 6. – С. 35–38.

121. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Є. В. Сірий – 3-тє вид., виправл. та доп. – Київ : Атіка, 2004. – 492 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/13820328/sotsiologiya/sotsiologiya_deviantnoyi_povedinki

122. Скульптура [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D1%EA%F3%EB%FC%EF%F2%F3%F0%E0>

123. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D4%E5%ED%EE%EC%-E5%ED>].

124. Словник української мови : в 11 т. Т. 10 : Т–Ф / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наук. думка, 1979. – С. 653.

125. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/polityka>].

126. Соколова В. А. Основы социологии : учеб. пособие / В. А. Соколова. – Ростов на Дону : Феникс, 2004. – 192 с.

127. Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии : статьи разных лет / П. А. Сорокин. – Москва : Наука, 1994. – 560 с.

128. Социологический энциклопедический словарь / под ред. акад. РАН Г. В. Осипова. – Москва : Норма, 2000. – 488 с.

129. Социология : энциклопедия / сост. : А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Минск : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Сер. «Мир энцикл.»).

130. Социология Эмиля Дюркгейма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/sociologiya-dyurkgeyma.html>

131. Соціальна система [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_система.
132. Соціальне явище [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальне_явище.
133. Соціальний інститут [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальний_інститут.
134. Соціологія : підручник / В. П. Андрущенко, В. І. Волович, М. І. Горлач та ін. ; за ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. – 3 –тє вид. – Київ ; Харків : Єдинорог, 1998. – 624 с.
135. Стародавні олімпійські ігри [Електронний ресурс] // Вікі КДПУ. – Режим доступу : http://wiki.kspu.kr.ua/index.php/Стародавні_олімпійські_ігри#.D0.92.D0.B2.D0.B5.D0.B4.D0.B5.D0.BD.D0.BD.D1.8F
136. Стародавня Греція [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Стародавня_Греція
137. Суриков И. Греческий полис архаической и классической эпохи//Античный полис : курс лекций / отв. ред. В. В. Дементьев, И. Е. Суриков. – Москва : Руссикй Фонд Содействия Образованию и Науки, 2010. – 240 с.
138. Танцы в Древней Греции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.letopis.info/themes/dancing/tantsy_v_drevnej_gretsii.html.
139. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 384 с. – Режим доступу : <http://zavantag.com/docs/11/index-1955286.html?page=29>.
140. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. – 3 –е изд., испр. и доп. – Москва : Политиздат, 1976. – 575 с.
141. Українська і зарубіжна культура : навч. посібник за заг. ред К. В. Заблоцької – Донецьк : Східний видавничий дім, 2001. – 372 с.
142. Управление воспитательной системой школы : проблемы и решения / под ред. В. А. Караковского, Л. И. Новиковой, Н. Л. Селивановой и др. – Москва : Пед. Об-во России, 1999. – 264 с.
143. Учение Аристотеля о воспитании [Электронный ресурс] // Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии. – Москва : Мысль, 1993. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/lose000/index.htm>.
144. Философский энциклопедический словарь / сост. Л. Ф. Ильичев [и др.]. – Москва : Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
145. Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса [Электронный ресурс] / Э. Д. Фролов. – 2-е изд. – Санкт-Петербург : Издат. Дом

СПбГУ, 2004. – Режим доступа : http://www.sno.pro1.ru/lib/frolov_rozhdenie_grecheskogo_polisa/index.htm

146.Фукс Э. История эротического искусства / Э. Фукс. – Москва : Республика, 1995. – 448 с.

147.Харчев А. Г. Социология воспитания / А. Г. Харчев. – Москва : Политиздат, 1990. – 220 с.

148.Храм богини Афины на Акрополе [Электронный ресурс] // Itishistory. Ru. – Режим доступа : http://www.itishistory.ru/1i/7_istoria_26.php

149.Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии : учеб. пособие / А. Т. Хроленко ; под ред. В. Д. Бондалетова. – Москва : Флинта ; Наука, 2004. – 184 с.

150.Человек: мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / редкол. : И. Т. Фролов и др. ; сост. П. С. Гуревич. – Москва : Политиздат, 1991. – 132 с.

151.Шими́на М. А. Менталитет как социологическая категория / М. А. Шими́на // Социология и социальная работа. Вестник Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. Сер. «Социальные науки». – 2007. – № 2 (7). – С. 112–116.

152.Шмидт К. История педагогики Карла Шмидта, изложенная во всемирно-историческом развитии и в органичной связи с культурной жизнью народов : в 4 т. Т. 1 : История педагогики дохристианской эпохи / К. Шмидт. – Москва : Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1877. – 516 с.

153.Юрій М. Ф. Людина і світ / М. Ф. Юрій. – Київ : Дакор, 2006. – 460 с.

154.Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / В. В. Ягупов. – Київ : Либідь, 2002. – 560 с.

155.Bailyn V. Education in the forming of American society: needs and opportunities / V. Bailyn. – Chapel Hill, 1960. – 190 p.

156.Cremlin L. The wonderful world of E. P. Gubberly: An essay on the historiography of American education / L. Kremlin. – N. Y., 1965. – 209 p.

157.Nikolin F. Geschichte der Erziehungslehre / F. Nikolin // Handbuch der Pädagogik. – Bd. 1. – München, 1970. – S. 483–484.

158.Pedagogika wobec edukacji, polityki oświatowej i badań naukowych / redakcja naukowa Bogusław Śliwerski. – Gdańsk : Gdańskie wydawnictwo pedagogiczne, 2006.

Навчальне видання

Гусак Петро Миколайович
Гусак Людмила Євгенівна
Мартіросян Леся Анатоліївна

ВИХОВАННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

*Навчальний посібник
для вищих педагогічних навчальних закладів*

Рекомендовано вченою радою Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

Друкується в авторській редакції
Технічний редактор *І. В. Захарчук*

Формат 60x84 ¹/₁₆. Обсяг 11,63 ум. друк. арк., 11,48 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 277. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Бойка, 1, тел. (0332) 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.